

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

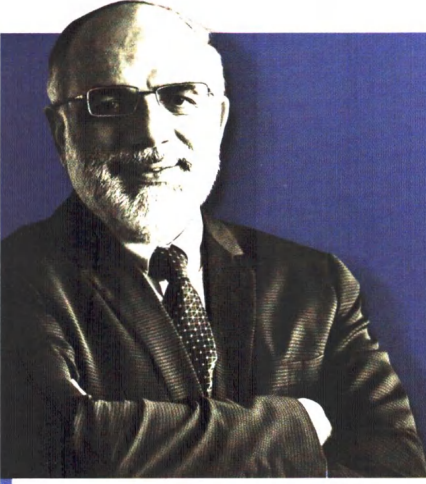
RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ROMAN DİLİYLE İKTİSAT

MUSTAFA ÖZEL

3. BASKI

Roman Diliyle İktisat

Roman Diliyle İktisat

MUSTAFA ÖZEL

KÜRE YAYINLARI / 203. Kitap

Düşünce 13

Mustafa Özel Kitaplığı 4

Roman Diliyle İktisat

Mustafa Özel

Türkçe Yayım hakları
© Küre Yayınları, 2018
© Mustafa Özel, 2018

Yayın Hazırlık **Mehmet Sabri Akgönül**

Birinci Basım Mart 2018
Üçüncü Basım Ekim 2018

ISBN 978-605-9125-74-1
TC Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika no: 15813

Tasarım **Zeyd Karaaslan**

Kapak **Zahid Yıldırım**

Ön ve Arka Kapak Fotoğrafları **Sedat Özkömec**

Baskı/Senyıldız Matbaacılık
Sertifika no: 11964
Gümüssuyu Cad. Isık San. Sit.
No: 19/C 102 Topkapı/İstanbul
Tel: 0212 483 47 91

KÜRE YAYINLARI

Vefa Cad. No: 48 Kat: 3
Fatih / İstanbul
Tel 0212 520 66 41-42
Faks 0212 520 74 00
www.kureyayinlari.com
kure@kureyayinlari.com
facebook.com/kureyayinlari
twitter.com/kureyayinlari

MUSTAFA ÖZEL, Ağrı'da doğdu (1956). Naci Gökçe Lisesi (1974) ve Boğaziçi Üniversitesi İİBF mezunudur (İktisat, 1980). İstanbul Bankası, Türkiye Dış Ticaret Derneği, Ülker, Çilek, Bisav ve Müsiad gibi kurumlarda yöneticilik/danışmanlık yaptı. Marmara Üniversitesi'nden Yüksek Lisans ve Doktora dereceleri aldı (İktisat Tarihi, 1991/99). Dergâh, İzlenim, Anlayış, Nihayet ve Arka Kapak dergilerinde yazdı. İstanbul Şehir Üniversitesi Öğretim Üyesidir.

İçindekiler

GİRİŞ

Goethe
ve
Faust

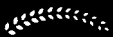
Daniel Defoe
Robinson Crusoe
İbn Tüfeyl
Hayy bin Yakzan

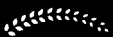
Michael Ende
ve
Momo

Balzac
Köy Hekimi
Kemal Tahir
Bozkırdaki Çekirdek
Mahmut Makal
Bizim Köy

Balzac
ve
Sönmüş Hayaller

Emile Zola
ve
Kadınların Cenneti

Merhaba Romanbilim! 11

Sair İktisatçı Goethe 21

Faust'ta Simya ve İktisat 28

Su, Ateş ve Kapitalizm 35

Adalet, Mülkün Temeli Değil! 43

Hayy, Robinson Crusoe! 53

Robinson Crusoe Kapitalizmi 59

Medeni İnsan Çok Yer, İsimez Olur! 65

Zaman Calma Hastalığı 73

Momo'cu Osmanlılar 81

Hasta Para Toplumu Bozar! 89

Bizim Köyün Hekimi 101

Muhafazakâr

Romanının Devrimciligi 106

Roman Deyip Geemeyin 115

Mahfil ile Medya Arasında 123

Bayanların Mutluluğuna! 133

Riyakâr Burjuvalar! 138

George Eliot
Silas Marner

Alphonse Daudet
Degirmeninden Mekanplar

Mark Twain
Kral Arthur'un Sarayında
Connecticutlu Bir Yankee

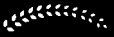
Jane Austen
Emma

Nathaniel Hawthorne
Yedi Cinli Ev

Yakup Kadri
Kiralik Konak

Charles Dickens
ve
Zor Zamanlar

Gogol
ve
Ölü Canlar

Dostoyevski
Kumarbaz ve "Timsalı"

Tolstoy
Savaş ve Barış
Efendi ile Usagi

Büyü, Para ve Din 137

Kiralik Konakların Ahı! 157

Hayatın Tadı Oyun 169

Ölü Can Alıverisi 175

Alacak Birey, Yüksek Toplum! 183

Basdönmesi 195

Timsalı Sermaye 200

Savaş, Roman ve Hakikat 209

Kahramanlara Değil,
Velilere Muhtaçız! 214

Efendi Değil, Usak Ol! 222

Laurence Sterne
Tristram Shandy

Anonim
Hancıerli Hanım

Vartan Paşa
Akabi Hikayesi

A. Midhat Efendi
Müşahedat

Halid Ziya
Ferdi ve Süreka

Halid Ziya
Mai ve Sıyah
Goethe
Genç Werther'in Acıları

Ahmet Hamdi Tanpınar
ve
Mahur Beste

Peyami Safa
Faith Harbiye
Miguel de Unamuno
Sis

Yakup Kadri
ve
Panorama

Sezai Karakoc
Önesini Söylemeyeceğim
Mustafa Kutlu
Hızlı ve Sessiz
Ahmet Hamdi Tanpınar
Huzur

Osmanlı Romanında Para 231

Romancının İntihar İlaacı 241

Hidayet, Sanat ve Musikidir! 251

Roman, Herkesin Hikâyesi 256

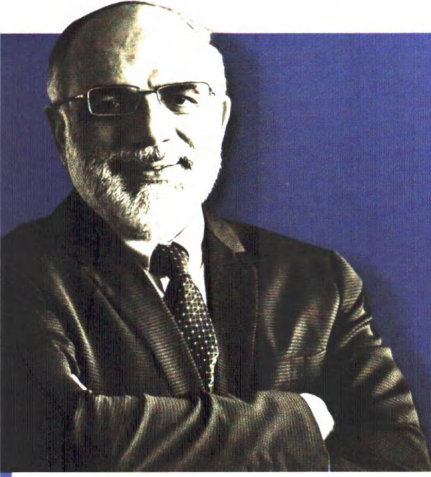
Agop'un Delik Lirası 261

Romanı Kadere Hükmedemez! 271

Roman Batırma Sanatı 276

Romantik İktisat 283

Krizle Karşı Karşıya Ekonomisi 291

ROMAN DİLİYLE İKTİSAT

MUSTAFA ÖZEL

3. BASKI

Giris

Merhaba Romanbilim!

Roman, gerçeklerle dolu hakikatsız hikâye. Büyüden arındırılmış dünyanın trajik destanı. Büyüsüz dünya, yeni aklın hurafesi. Roman, bu dünyaya ses veriyor. Ses değil, ığlık. Sarsıyor ve cezbediyor. O kadar etkili ki, cezbeye tutulmuş Müslümanlar artık “roman tadında” siyer kitapları yazıyor!

Roman, siyerin sunduğu Hakikat’tan kopmuş bir dünyanın ‘gerçekliğini’ ifşâ ve tartışma bilimidir. Teşhir ve müzakere sanatı. Bilim ve Sanat. Romancı, *tarihsel* bir dünyanın küçük tanrısı. İlhamını Tanrı’dan ve tarihten alıyor. Ve asla gelişigüzel hareket etmiyor. Yarattığı dünyanın yasalarını, o da kahramanları ve okuyucularıyla beraber keşfediyor. Bilim soneki düşünceye itibar kazandırıyorsa ve Marx, Weber ve Durkheim’in eserlerine *toplumbilim* diyorsak; Balzac, Dickens ve Tanpınar’ın yazdıklarına da *romanbilim* demeliyiz. İki grup da birey ve toplumu anlamaya çalışıyor, üstelik ikincilerin bir de ruhu var!

Ruhu olan toplumbilimci aramakta bulunmaz!
Listemin başındaki C. Wright Mills, 20. yüzyılın

ortalarında yazdığı büyük eserine *Sosyolojik Tahayyül* başlığını koymuş ve böylece tahayyül olmadan, her an değişmekte olan toplumsal gerçekliğin kavranamayacağını imâ etmişti: “İnsanlar, özel hayatlarının bir dizi tuzaktan ibaret olduğu duygusuyla yaşıyor. Bu ‘tuzağa yakalanmış olma’ duygusunun altında, toplumların bizzat yapılarında meydana gelmekte olan devasa gayrişahsi değişimler yatıyor. Çağdaş tarihin gerçekleri aynı zamanda münferit erkek ve kadınların başarı veya başarısızlıklarına dair gerçeklerdir. Bir toplum sanayileştiği zaman, köylüler işçi olur; feodal bey ya tasfiye olur veya işadamlığına soyunur. Sınıflar yükselip düştüğü zaman, insanlar iş bulur veya işsizleşir; yatırım haddi yükselip düştüğü zaman, insanlar yeniden cesaretlenir yahut ümitsizliğe kapılır. Savaş patlak verdiğinde, sigortacı roket mühendisi olur; mağaza memuru ise radarçı; evli hanımlar yalnız yaşar, çocuklar babasız büyür. Ne bireyin hayatı, ne de toplumun tarihi, her ikisini birden anlamadan anlaşılamaz.” (*The Sociological Imagination*, 1959.)

Bireyin hayatı romanda, toplumun tarihi toplumbilimde dillendir. İkisi ancak bir arada, etkileşim içinde anlaşılabilir. Tek kanatla uçamaz bilge. Romanbilim, akademik bilginin zayıf kanadıdır; toplumbilim ise edebiyatçının. Kapitalizmin zirve (aynı zamanda, izmihlal) çağında, toplumbilimcimiz roman okumaz; romancımız toplumbilimin semtine uğramaz. Tanpınar ile Ülgener, ışıkları gün gün sönükleşen iki deniz feneri. Yerli otomobili imal edecek, sermaye ve cesareti olan beş ‘babayiğit’ bulundu deniyor. Yerlilik bilinciyle modernliği ‘okuyacak’, akıllı ve ruhu olan beş babayiğit nerede?

Modernlik, büyük Hakikat’tan kopuş, hesapçı aklın mahpesine kapanış. Lukacs’tan Auerbach ve Bakhtin’e kadar, son yüz yılda modernliğin roman’tık cephesine kafa yoranlar, roman dünyasının Tanrı tarafından terkedilmiş, evrensellerin yurtsuz kaldığı, sürekli akış hâlinde, sayısız dünya görüşü ve söylemin hükümrânlık peşinde koştuğu ama hiçbirinin zafere ulaşamadığı..

bir dünya olduğunu dile getirdiler. Son noktayı bence Ilya Kliger koydu: Roman, hakikatsiz bir dünyaya ses verme arayışı. (*The Narrative Shape of Truth*, 2011.)

Bu hakikatsiz dünyanın sesi *Don Kişot* ile işitilmeye başlanmışsa da, biz iki asır atlayıp *Faust* ile yola koyulacağız. Birinci cildi bireysel modernliğin dünya görüşünü kuran bu trajik şiir, ikinci cildiyle ilk modern iktisat felsefesini oluşturuyor. İktisat ve devlet felsefesini, demeliydim! Goethe'ye kıyasla Smith ile Marx, konuşkan doktora talebeleri. Modernliğin özünün kâğıt para, kâğıt paranın ise Devlet ile Şeytan arasında (yükünü halkın çekeceği) sinsi bir anlaşma olduğunu ifşâ eden *Faust II*, insanlık tarihinin en incelikli ekonomi-politik kitabıdır. Modernlik durumunun, siyasî öznenin derin bilinçsizliği, hatta düpedüz sarhoşluğu ile örtüşüğünü imâ eden çarpıcı bir felsefe risalesi.

Sanal altın olarak kâğıt para, *emeksiz değer yaratmanın* en incelikli aracıdır. Bir tür simya. *Faust* bu yanılla *Momo*'nun da esin kaynağıdır. Modern/Kapitalist ekonominin bir “zaman çalma makinesi” olduğunu ifşâ edip çocuk diliyle tartışan Momo, hasta toplumun şifâ bulması için önce parasının sağlığına kavuşturulması gerektiğini söylüyor. Para sağlıklı yaşlanıp ölebilmeli ki, insan gençleşip yaşayabilsin! Bu kadar derin bir mesajı ancak Exupery'nin *Küçük Prens*'inde bulabiliriz. Bunlara, *çocuk kitabı* deyip geçmeyelim lütfen!

Tabii, Faust ile Momo'nun günyüzü görebilmesi için, fikir tarlasının kabaca sürülmüş olması gerekiyordu. Cervantes ile Daniel Defoe, iki ağır roman işçisi. Don Kişot, henüz kapitalistleşmemiş bir toplumda modernliğin kokusunu alarak büyülenmiş ilk büyük kahramandır. Mançalı meczubu büyüleyen aslında şövalye romanları değil, (erken) kapitalist gerçekliktir. İfsat olmuş, yani romana uygun hale gelmiş!, bir dünyada hakikata ancak bir delinin “ses verebileceğini” söylüyor. Bugün yaşasa aynı tavrı göstermez miydi?

Robinson Crusoe, üçkâğıtçı bir casusun yazdığı büyük bir destan-roman. Serüven ruhlu İngilizin, küçük bir adada çokuluslu bir imparatorluk kurma girişimi! Ayrıldığında, adayı tebasına paylaştıran, ama her ihtimale karşı tapuyu elinde tutan bu he-sapçı kahraman, müstakbel “Sömürgeci İngiliz”in prototipidir. Defoe bu modern destanı yazarken bir ahenk abidesi olan *Hayy bin Yakzan*’dan muhtemelen esinlenmiş de olsa, ahenksiz yahut dengesiz bir eser ortaya çıkıyor. Belki de bir ‘medeniyetin’ den-ge-siz-liğ-i-dir ki-ta-ba yansayan.

Balzac’tan şimdilik iki roman ile yetineceğiz. *Köy Hekimi*, 19. yüzyılın en çarpıcı kırsal kalkınma programıdır. Batı Klasiklerini tercüme etmeyi modern bir ulus olmanın önşartı hâline getiren Cumhuriyet hükümetleri bu romanı Köy Enstitüleri’ne zorunlu “toplum okuma kitabı” olarak koysalardı büyük bir hayır işlemiş olurlardı. Ne yazık ki devlet bu kitapları sadece çevirtmekle yetindi. Ben 1968-74 yılları arasında Ağrı Naci Gökçe Ortaokul ve Lisesi’nde okudum. Mezuniyetimden tam kırk yıl sonra ziyaret ettiğimde, Lise kütüphanesindeki birkaç yüz “klasik” eseri adeta el değmemiş şekilde buldum. Antika eşya gibi muhafaza edilmişlerdi.

Edebiyat dünyamız da Mahmut Makal’ın *Bizim Köy* romanını antikalastırdı. Oysa Makal ve meddahları *Köy Hekimi*’ni gerçekten okumuş olsalardı, Anadolu halkı Köy Enstitülerine sert muhalefet etmez ve üretimle eğitimi birleştiren bu akılcı model ülke kalkınmasının motoru olabilirdi. Balzac’ın icatçı ve yenilikçi kahramanı, fikirlerini rahip üzerinden köylüye ulaştırırken, bizim köyün eğitmeni daha ilk günden din adamına savaş açıyordu. Bu açmazı ilk farkedene ve başarısızlığa peşinen mahkûm öğretmeni “rejimin köydeki ajanı” olarak nitelendiren kurgu yazarımız Kemal Tahir oldu. *Bozkırdaki Çekirdek*, Cumhuriyetin eğitim ve köy kalkınması politikalarının hâlâ en güçlü eleştirisi ve henüz aşılamamış bir köy sosyolojisi klasiğidir.

Balzac’tan ikinci romanımız üç kitaptan oluşan *Sönmüş Hayaller*. Edebî yaratıcılık (şiir/roman) ile iktisadî yaratıcılık

(icat/inovasyon) eşdeğerdir diyen Goethe'nin *Wilhelm Meister* dizisinden esinlendiğini tahmin ettiğim Balzac, bu üçlemede bir yandan fikirlerin ticarileşme sürecini, diğer yandan sanat-medya ve medya-iktidar ilişkilerini irdeliyor. Yargısı kesindir: Para, fikre hükmeder!

Romanın Paris serüvenine Emile Zola ile devam ediyoruz. *Kadınların Cenneti*, sadece 1860'ların Paris'inin değil, son yarım asrın İstanbul'unun da bir Yeşilçam filmi üzerinden okunması gibidir. Toplumbilimin ata-babası sayılan Durkheim, Paris'in ilk büyük alışveriş merkezi *Bon Marche* hakkında bir doktora tezi yazsaydı, AVM gerçeğini bu kadar başarılı yansıtabilir miydi, sanmıyorum. Zola, doktorasız ordinaryüs profesör! YÖK'ün atama/yükseltme kriterlerine uymaması, onun değil bizim talihsizliğimiz...

İhtiyaç için üretimden kazanç için üretime geçip, parayı tek değer ölçüsü haline getirmiş bir toplumun ahlâkî/manevî açmazlarına farklı ama birbirini tamamlayan yönlerden bakan üç büyük 19. yüzyıl romanbilimcisine şimdilik ortak bir yazı ayırabildim. İleride her birini kitaplık çapta ele alma sözü verebiliyorum ancak: George Eliot, Alphonse Daudet ve Mark Twain. Sadece Amerikalı romancıyı okusanız, Mevlevî semazenlerin sahnede dönerken boşa giden enerjilerini üretime kanalize ederek “Cehennem ateşine dayanıklı” kefenler imal edebilirsiniz. Pazarlamada ikna ve tahrir gücü yüksek bir cübbeli de bulmuşsanız, basın gaza. Start-up'lar, çekici inovasyon fikirleriyle dolu bu beleş yazıyı kaçırmayın!

Kapitalist demokrasi çağında “halk egemenliği” gerçekte paranın egemenliği demek olunca, yeni kuşakların artan masrafları ve eski kuşakların azalan gelirleri karşısında, güzelim konakları kiraya vermek elim bir mecburiyet olup çıktı. Kiralık konaklar, aristokrasinin çöküşü ve yeni bir para aristokrasisinin yükselişine işaret etti. Toplumbilimciler belki düşüş ve yükselişin formüllerini verebiliyor, fakat “tuzağa yakalananların” ruh hallerini yansıtamıyorlardı. Austen, Hawthorne ve Yakup Kadri gibi kurgu ustalarının işiydi o. Romanbilim olmasa, toplumbilim kendini

yenileyemezdi. Max Weber'in en temel fikirlerini kazıyın, altından şu son iki paragrafta adlarını andığım beş romancıyı bulursunuz. Özellikle, George Eliot hanımefendiyi!

Dickens'in bütün romanları bu kitapta yer alacak niteliktedir. Şimdilik akide şekeri kabilinden *Zor Zamanlar* ile yetiniyoruz. Üretkenlik adına ruhu sıkı fabrika düzeni ve hayali yasaklayan bıkıtırıcı eğitim sisteminin karşısına en mantıklı alternatif olarak sirki koyan Dickens, insanların 'gerçekler' kadar oyuna da muhtaç olduğu hakikatına *ses veriyor*. Monoton üretim sisteminin hayatın canını çıkardığını; oysa makul olanın hayatın tadını çıkarmak olduğunu belirtiyor. Daha ne desin?

Gogol, Rus ruhunun en görkemli işareti. Romanbilimin birkaç vatanından biri olarak "Dosto'lu, Tolstoy'lu Rusya" ise, büyük ölçüde Gogol'ün marifeti. *Ölü Canlar*, Rusya'da hâlâ gerçekleşemeyen kapitalist girişimciliğin öntarihi. Modernliğin bu kadar özlü bir tanımını hangi toplumbilim kitabında bulabiliriz: "Alçak bireylerin yüksek toplumu!" Gogol'ün 'palto'sundan çıkagelen Dostoyevski de bu kitapta ne yazık ki hak ettiği yeri bulamayan romanbilimcilerden. Kısa bir romanı ile uzun bir hikâyesine yer verebildim ancak. *Kumarbaz*, sadece o günkü kumarbazların değil, günümüzün finans oyuncularının psikolojisine de ayna tutan büyük bir eser. İnsan, kaybetmek için oynar. Kaybetmek istediği ise para değil, kendisidir! *Timsah* hikâyesi, liberal sömürgeciliğin Avrupa-dışı toplumlardaki serüveninin erken bir eleştirisidir. Yüz yıl sonra geliştirilen *Bağımlılık Kuramı* (A. G. Frank) ve *Dünya-Sistemler Analizi* (Wallerstein) bu timsahın karnından çıktılar.

Tadımlık miktarda da olsa, Tolstoy'un *Savaş ve Barış*'ını es geçemezdim. Savaşın hakikatını romancı, sadece tarihçiden değil, o savaşı bizzat yaşamış askerden bile daha iyi kavrayıp anlatabilir, diyor. Zaten hikâyelerinin kahramanı kişiler değil, hakikattir: "Ruhumun bütün gücüyle sevdiğim ve olanca güzelliğiyle *canlandırmaya çalıştığım* hakikat!" *Efendi ile Uşağı*'nda ise

Hegel'in Efendi-Köle diyalektiğini romanbilime uyguluyor. Efendi köle, köle efendidir aslında!

Eh, artık Osmanlı mülküne geçelim, değil mi? Shakespeare ile Sterne'e gümrük vergimizi ödeyerek, pek tabii. *Atina'lı Timon* ile *Tristram Shandy*'deki paraya tutkuyla bakışa tanık olduktan sonra, bunlardan sırasıyla 250 ve 100 yıl kadar sonra, ilk Osmanlı romanları sayılan *Hançerli Hanım* ve *Akabi Hikayesi*'nde, paranın nasıl insan elinin kiri sayıldığını görüp şaşınıyoruz. Para, Türk romanına iki "çarşı çocuğu" (Ahmed Midhat ve Halid Ziya) sayesinde girebildi. *Müşahedat* ile *Ferdi ve Şürekası*, Türk roman-biliminin kilometre taşlarıdır. Halid Ziya aynı zamanda ilk intihar eczacımızdır. Bu 'Baticı' kurgu ustamız, ilk İslamî romanımızın da yazandır: *Mai ve Siyah*. İntihara karşı anne sesini kullanan otantik bir otacı.

Yirminci yüzyıl romanbilimimizi şimdilik dört romancı ve bir şair üzerinden irdeliyorum: Tanpınar, Peyami, Yakup Kadri ve Mustafa Kutlu. Şairimiz: Sezai Karakoç. Müteakip *Roman Diliyle Siyaset* kitabında ise bunlara ilave olarak Halide Edib, Peyami Safa ve Kemal Tahir'i ağırlayacağız. Romanbilim ve Tanpınar deyince, eminim çoğunuz *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* ile başlayacağımı düşündünüz. Sürpriz yapıp *Mahur Beste*'yi öne aldım. Ne de olsa akademisyen şairimizin ilk romanıdır. Modern Türkiye ekonomi politığının en derin güftesidir bu eser. Bir yandan roman okuyarak nasıl yurttaş, daha doğrusu 'modern ulus bireyi' olunur sorusunun cevabını buluyor; diğer yandan modern girişim ruhunun ince-liklerini keşfediyoruz. Ve adımız Agop da olsa, Osmanlı rengine boyanmışsak, asla mütekâmil bir kapitalist olamayacağımızı!

Peyami Safa'yı, romanlaşamayan bir eseriyle konuk ediyoruz maalesef: *Fatih-Harbiye*. İyi başlayan ve yüz sayfa kadar başarıyla sürdürülen gerilimin, son on sayfada hiç inandırıcı olmayan bir tarzda kolay bir çözüme kavuşturulması, gençlik yıllarımda çok etkilendiğim bu eseri romanbilimin dışına sürüklüyor. Oysa diğer kitapta *Biz İnsanlar* ve *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*'nu

iyi romanbilim örnekleri arasına koyuyorum. *Fatih-Harbiye*'de roman kahramanlarını adeta kuklalaştıran Peyami Safa'ya nispetle, *Sis* romanında kahramanının ne intiharnı önleyebilen, ne de onu intihar ettirtebilen Unamuno, dünya romanının hâlâ zirvelerinden biri olmayı hak ediyor. Yakup Kadri'nin önce ilk romanını değerlendirmiştik (*Kiralık Konak*), sonra son romanından sadece bir tema ile yetindik. *Panorama*, özellikle ikinci cildinde, tıpkı *Fatih-Harbiye* gibi 'siyasallaşp' romanbilim karakterini büyük ölçüde yitirse de, Türkiye ekonomi politigine dair çarpıcı tespitler içeriyor.

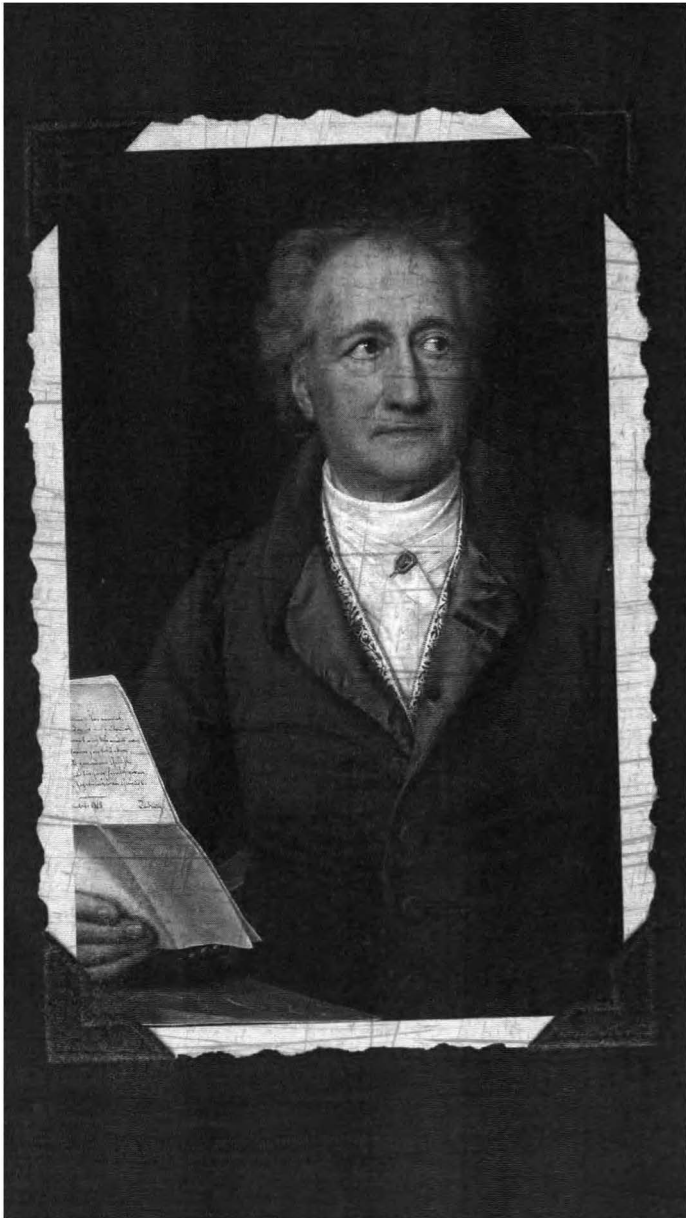
Sonyazıda, Sırlı yazar Mustafa Kutlu'nun etrafında dönüyor, Karakoç ile Tanpınar'ın da katkılarıyla modernlik krizine az çok "duygusal bir çözüm" önerebiliyoruz. Hissediyoruz ki, kurtuluş "melekleri ekonomiye dahil etmede" yatıyor. Sesimiz Rilke gibi boşlukta yankılanıyor: "Kim duyar, ses versem, beni melekler katından?" Roman, hakikatsız bir dünyaya ses verme arayışı ve "melekler katı" Hakikat yurdu ise, galiba mümkün bir çıkışın adresi de kendiliğinden beliriyor: Şiirbilim! Has sözdür şiir; akı kalbe/ ruha rapteden bilgi. Şiirbilimin zirvesindeki bir dervişin "söz'ün iktisatı"na dair dizeleriyle noktalayalım:

Keleci bilen kişinin / yüzünü ağ ide bir söz / Sözü bişirip
diyenin / işini sağ ide bir söz.

Çengelköy, Aralık 2017.

Goethe
ve
Faust

Şair İktisatçı

Goethe

Şair iktisatçı, fennî sünnetçi kadar kulağı tırmalayan sevimsiz bir tamlama. Şiir gibi ulvî bir sanatla, iktisat gibi kişisel çıkar anaforunu çözümlemeye çalışan “kasvetli bir bilimi” yanyana anmak, yakışır mı? Sonra, modern dünyanın en büyük şairlerinden birine ayrıca ‘iktisatçı’ demek, onu alçaltmaz mı?

Bu modern dünya, kişisel çıkar anaforuna kapılıp alçalmışsa, ne gelir elden? Şair de olsun, hayır, özellikle şairsen, o alçalışın mahiyetini kavramak ve kavrattırmak zorunda değil misin? Üstelik, şair-romancı Goethe sadece bir iktisatçı değil, iyi bir işletmeciydi de. *Şair Yönetici Goethe* yazısı, okuyucuya borcum olsun!

Bir efsaneyle başlayalım. Oğlu İkarus’la beraber kaleye hapsedilen mucit/mimar Daedalus, balmumu ve kuş tüylerinden oğluna bir çift kanat yapar. Yalnız, uçmanın zevk ve coşkusuna kapılıp, denize veya güneşe fazla yaklaşmamasını tenbihler. Denizin nemi ile güneşin ısısı, kanatları için tehlikelidir. Ölçülü, dengeli bir uçuşla menziline varacaktır. Oğul babaya kulak vermez pek tabii,

hırsı yüzünden güneşe fazla yaklaşıncı da kanatları erir ve denize düşerek boğulur.

Modern iktisatın “kurucu babası” Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*’nde (1776) kâğıt para meselesini tartışmaya başladığı ilk paragrafta bu mitolojik olaya atıfta bulunur. Kâğıt para ve İkarus’un eriyen kanatları! İlginç, değil mi? Hans Christoph Binswanger’in, *Faust*’un kâğıt para bölümünü simya proseslerinden hareketle incelediği *Para ve Büyü* başlıklı kitabını (1985) bu alıntıyla başlatması ise daha ilginç. Çok daha ilginç olanı ise, Çin’de Tang hanedanı zamanında (MS 617-907) geliştirilen kâğıt para benzeri bir malî enstrümana *fei qian* yani “uçan para” adının verilmiş olmasıdır!

Paranın çok sayıda işlevleri arasından üç tanesi her zaman öne çıkarılır: 1) Para bir mübadele (alışveriş) aracıdır. 2) Para bir hesap birimidir. 3) Para bir değer stokudur. Tuzdan deniz kabuklarına, geyik boynuzundan deve başına kadar birçok eşya para yerine kullanılmıştır. “Yok, devenin başı!” sözünün lûgate sebepsiz yere girdiğini mi düşünüyorsunuz? “Para yemek” tabirini de muhtemelen Aztekler’e borçluyuz, çünkü para yerine çikolata kullanır ve canları çekince yerlerdi. Nihayet bir zaman geldi, ‘medenî’ Asya ve Avrupa ülkelerinde altın ve gümüş gibi metaller para olarak kullanılmaya başlandı. Artan üretim ve ticaret hacmi karşısında bu gibi kıymetli madenlerin yetersiz kaldığı Çin’de muhtelif kâğıt para denemeleri yapıldıysa da, tutmadı. Tüccar, devletin şiddetli baskısına rağmen kâğıt parayı bir değer stoku olarak kabule yanaşmadı. Çünkü, arz miktarını denetleyemediğiniz herhangi bir nesne, mutlak surette enflasyona yol açar ve para değer yitirmeye başlar. Değeri sürekli ‘eriyen’ bir para da doğrusu İkarus’un kanatlarına pek benzer...

Gerçeği Soyтары Görür, Deli Söyler!

Para bir kurgudur (*fiction*), kâğıt para ise hayalî kurgudur. Kurgu zaten hayal değil midir, dersanız, o zaman kâğıt paraya hayalin hayali diyelim. Kalpazanlar, bu çifte oyunu fâş eden talihsiz insanlardır; yakalandıklarında bedel öderler. Oysa kralları taklit etmekten başka hiçbir suçları yoktur!

Edebî bir kurgu (*fiction*) olarak romanın beşer düşüncesine önemli katkılarından biri şudur: Paraya hükmedenlerin hükmettiği dünya o kadar değişmiş yahut bozulmuştur ki, hakikati “görmek” için dalgacı, “söylemek” içinse deli olmak lazım! Don Kişot, ikincinin örneği; *Faust*’taki soytarı ise birincinin.

Faust’un 20 yılda yazılmış birinci cildi, fert ile Şeytan arasındaki trajik bir ilişkinin hikâyesidir. Aklıkarişik bir bilgin, mutlak bilgi ve haz karşılığında, ruhunu Şeytana satmaktadır. Sonuç, hüsrân. Tam 40 yılda tamamlanabilen ikinci cilt ise, devlet ile Şeytan arasındaki (şimdilik) mutlu bir ilişkinin hikâyesidir. Akı dağınık bir imparator, sanal altın (kâğıt para) karşılığında, ülkesini Şeytanın (ve çırağı Faust’un) etkisine terk etmektedir. Sonuç, bugün hâlâ sürüp gitmekte olan sahte (enflasyonist) bir rahatlama. Modernlik, modern birey ile modern devletin, Şeytanla düşüp kalkmasıdır. Halide Edip onun için *Sinekli Bakka*’da “Ey Türk, modern olmak istiyorsan, Şeytanın hakkını ver!” demeye getiriyor; Orhan Pamuk onun için *Cevdet Bey ve Oğulları*’nda genç Türklere “Şeytan girmiş bir kere içinize, ruhunuza aklın ışığı düşmüş, artık yabancısınız!” diyordu.

Mefisto/Faust ikilisi, imparatora kâğıt parayı (Haşmetmeâb, durumu pek de kavramadan) imzalatmış ve böylece memleketin malî açmazına (geçici) çözüm bulmuşlardır. *Faust II*’den takip edelim:

Vekilharç:

Temizlendi hesaplar
Kısıldı tefecinin kazancı
Hayat daha mutlu olamaz cennette bile
Bitti bu cehennemî sancı.

Ordu Komutanı:

Birikmiş maaşları ödendi askerlerin
Tüm ordu yeniden görev başında
Taze kan hissediyor asker, damarlarında
Keyifleri yerinde meyhaneciyle kızların da.

Bu arada **Başbakan** “kaderi değiştiren ve tüm acılan neşeye dönüştüren” o kâğıdı eline alıp okur:

Duysun ilgili herkes
Bin kron değerindedir bu belge
Teminattır buna İmparator’un
Topraklarında yatan sayısız hazine.

İmparator şaşkın ve öfkeli dir:

Bir kötölük seziyorum ve korkunç bir aldatma!
Kimdir taklit eden imzasını imparatorun?
Cezasız mı kaldı böyle bir suç?

Hazinedar cevap verir:

İmzayı kendin attın Haşmetmeab
Büyük Pan kılığındayken bu gece
Geldi ve şöyle dedi Başbakan:
Çıkart bu eğlencenin tadını
Ver birkaç çizgi ile halkın hakkını.

İmparator’un imzaladığı kâğıdı binlerce sanatçı çoğaltır;
sonra her birine mühür basılır. Hazırdır artık onluk, otuzluk,
ellilik ve yüzlük desteler. Ölü şehir, büyü yapılmış gibi canlanır.
Hazinedar, İmparator’a şöyle seslenir:

Nasıl da iyi geldi halka bu
Bakın şu şehrinize, yarı ölü gibi küflenmekte
Nasıl da canlanıyor herkes ve çalkalanıyor keyif içinde!
Mutlu ettiyse de adın eskiden beri âlemi
Anılıyorsun şimdi bambaşka bir sevgiyle
Gereksizdir artık alfabe
Mutlu olacak herkes bu işaretle.

Goethe’nin iktisadî dehasına büyük bir delildir şu tek dize:
“Gereksizdir artık alfabe!” Kâğıt para, alfabeyi gereksiz kılmıştır.
İnsanların konuşmasına bile ihtiyaç yoktur; para tek iletişim
aracıdır artık. Dil, fikrî mübadeleyi, para ise iktisadî mübadeleyi

kolaylaştıran bir aracı idi. Şimdi dile ihtiyaç yok; para iki işlevi de görmeye yeter! Para konuşur!

Kâğıt para imali bir yandan da modern simyacılıktır; asırlardan beri simyacılar beklenen işlevi gerçekleştirmiş, “hayal altın” üretmiştir. Buna en fazla şaşkınlığın başında, bizzat o belgede imzası bulunan, alfabe sayesinde o kâğıda geçerlilik kazandıran siyasî otorite geliyor! **İmparator:** “Halkım bunu altın para sayıyor, öyle mi? / Yetiyor mu ordu ve sarayın maaşlarını ödemeye? Ne kadar şaşırtsa da beni, mecburum kabul etmeye.”

Goethe'nin kurgusunda, gökteki babanın yeryüzündeki gölgesi olan tahttaki baba şaşkın adamdır; herkesin küçümsediği soytarı ise Şeytanı şaşırtacak derecede gerçeği gören adam. Evet, oyunda hayale kapılmayan tek kişi, kimsenin ciddiye almadığı soytarıdır. Elindeki kâğıt parçasını göstererek sorar:

Soytarı: Şuna bakın, hakikaten para kıymeti var mı bunda?

Mefisto: Boğaz ve miden neye ihtiyaç duyarsa, sana onları getirir.

Soytarı: Bunlarla hayvan alabilir miyim, ev ve arazi?

Mefisto: Pek tabii! Paradan haber ver sen, hazırdır istediğin her şey!

Soytarı: Av sahası, balıklı havuzu, korusu olan bir köşk de mi?

Mefisto: İnan bana! Seni soylu bir bey gibi görmek isterdim!

Soytarı: Bu gece bir bey gibi kurulacağım kendi malikâneme!

Mefisto (takdirle): Bizim Soytarının aklından kim şüphe edebilir artık?

İktisadî bir dil kullanırsak, soytarı “enflasyon” tehlikesini sezmiş ve bir çıkış yolu bulmuştur: maddî varlıklara yatırım. Yaşlı Baucis nasıl “sudan kazanılan yere güvenmem” deyip, kendi küçük kulübesini denizden doldurulmuş araziye kurulan malikâneye değişmediyse; soytarı da “havadan gelen” değere itimat etmiyor ve “reel varlıklara” yöneliyor. Binswanger'e göre, tahayyül (*imagination*) ve etkileme (*impression*) yardımıyla yapay para

üretimi henüz gerçek simya değildir. Kâğıt para altına-denk bir değeri ancak “maddileştiği” zaman kazanacaktır: yani üretken bir biçimde kullanıldığı; kâr yahut faiz amaçlı yatırıldığı; yani para yahut altın değerini *üretim sürecine girmekte olan malzemeye* verdiği zaman. Başka bir deyişle, simyasal para yaratma süreci bütün ekonomiye yayılıp, ekonomi de para yaratma ilkesine göre genişleyip büyüdüğü zaman; para yaratma *değer yaratma* haline geldiği zaman. Bu gerçekleşim, Faust’un (iktisatın konusu olan modern insanın) hakimiyet arayışını trajik bir destana dönüştüren *Faust II*’nin dört ve beşinci perdelерinde tasvir ediliyor.

Mülk ve Hakimiyet

Nedir Faust’un en derin arzusu? Mülk ve hakimiyet. “Güç kazanmak isterim, mülk, hey! / Eylemdir önemli olan, ün ise hiçbir şey.” Mefisto, **iki büyü** (*hayal* altın olan kâğıt para ve savaşta düşmanların gözüne *hayal* orduların gözükmesi) marifetiyle hizmet ettikleri genç imparatorun “hükmetmeyle safa sürmenin bir arada olabileceğini” düşünmekle yanıldığını belirtir. Faust, onaylar:

Büyük bir hata! Hükmedecek olan kimse,
Zevk almalıdır (salt) hükmetmekten;
Dolup taşar yüce bir emelle yüreği,
Niyetinin ne olduğunu hiçkimse bilmemeli.

Binswanger, burada anahtar kelimenin mülk olduğuna işaret ediyor. Mülk ile Faust basit olarak *patrimonium* anlamında toprak, yani atalarınızdan tevarüs edip çocuklarınıza miras bırakacağınız; kullandığınız fakat aynı zamanda geliştirip çoraklaşmaktan kurtardığınız araziye kastetmiyor. Faust’un aklında olan *dominium* yahut Roma hukukunun verdiği mülkiyet hakkıdır. Bu hak, sahibine mülkünün efendisi (Latince *dominus*) olma, onu arzu ettiği biçimde kullanma yetkisi verir. Böyle bir mülkiyet anlayışı modern ekonominin simyası için aslı bir girdidir. *Dominium* ile verilen kritik mülkiyet hakkı tabiata hükmetme gücüdür. Faust, Helen’in

elbisesiyle havada uçarken, aşağıda denizin yükseliş ve alçalışını seyredip, denizden arazi kazanıp onu mülk edinmeyi tasarlıyor. “Tabiat kuvvetlerini zapt etme, emeksiz değer yaratmanın hayatî bir önşartıdır.” (Binswanger)

Savaştan sonra, sarayda debdebe, ihtişam. Faust’un hizmetlerine karşılık mülk talebi Başpiskopos dışında kimsenin dikkatini çekmez; bir o uyanır. Engellemeye çabalar; hiç değilse, Kiliseye de pay ister. Şayet Faust’a bağışlanan yerin vergi ve harçları Kilise’ye bağışlanmazsa, ülkenin sahillerinin bağışlandığı bu adamı aforoz edeceklerini söyler. İmparator, “Daha çıkmadı ki o topraklar ortaya, sular altında henüz,” dese de, geleceği gören Başpiskopos ihtiyatlıdır:

Hakkı olanın sabrı da varsa, zamanı gelir elbette onun
Sözünüz bizim için geçerliliğini korusun!

İktisatçı Goethe, büyük eserinin sonunda Yönetici Goethe’ye dönüşür. “Bin eli işleten bir kafa” olur. Fakat işine o kadar gömülür ki, kanal inşaatı zannettiği bir faaliyetin aslında kendisi için hazırlanan mezar olduğunu farketmez bile. Gözlerini kaybeder, iç gözüyle görmeye başlar. Neler “gördüğüne” baktığımızda, anlarız ki *Faust*, modernliğin olduğu kadar, modernlik-sonrasının da habercisidir.

Faust'ta Simya ve İktisat

Goethe'nin hayatına renk katan dört unsur: Renk (ışık), Aşk, Şiir ve Simya. Newton'a taş çıkartacak bilimsellikte bir renk kuramı geliştirdi; yetmişli yaşların ortalarında, “daha onyedi onyedi”sindeki Ulrike'ye âşık oldu; modern dünyanın en eşsiz epik şiirini yazdı; ve bütün bunları bir simyacı perspektifi ve inceliğiyle yaptı. Çağdaşları arasında kendinden önde sadece Napolyon'u ve kendine denk olarak da sadece Lord Byron'ı görmesin de, ne yapsın?

Simya, modern insanın kulaklarını tırmalayan bir kelime. Gizemli, netameli ve pek tabii bilim-dışı. Oysa 20. asrın en büyük bilim adamlarından biri olduğuna şüphe duyulmayan ve Goethe'yi yüceltecek uygun kelime bulmada zorlanan Carl Gustav Jung, *Faust* için “dünyanın en büyük simya kitabı” diyor. *Psikoloji ve Simya* başlıklı muazzam bir çalışmaya imza atan bu 20. asır bilgesi, simyayı psikolojik açıdan birey olma (*individuation*) süreci olarak algılıyordu. Adi bir metali nasıl saf altına çeviriyorsak, cüruflarından

arınan bireyi de o şekilde kendinin ve hayatın şuuruna eren bir varlığa dönüştürüyorduk!..

Kendimizi iktisadî alanla sınırlarsak, simya bir beleşe konma sanatı; beş liralık kurşundan beş milyonluk altın elde etme marifeti. Bir nevi büyü. Nitekim Hans Christoph Binswanger, *Faust*'un temel simya süreçlerine göre nasıl kurgulanmış olduğunu açıklamaya çalıştığı eserine *Para ve Büyü* başlığını koymuş. Alt başlığı: Goethe'nin *Faust*'u Işığında Modern Ekonominin Eleştirisi.

Kadim soru şu: İktisadî değer nedir ve nereden gelmektedir? Modern iktisatın hazırlık okulu sayabileceğimiz Merkantilist yazarların (yaklaşık 1550-1750 arası) cevabı çok basitti: Değer (halk ifadesiyle, zenginlik) para demektir. Paradan kasıt değerli madenlerdir (*altın ve gümüş*), kaynağı da dış ticarettir. Dünyanın para stoku sınırlıdır; kolay artmaz. Dolayısıyla bir ülke, ancak diğer ülkeler pahasına zenginleşebilir. Bizim paramızın artması demek, başka birileri para kaybediyor demektir. Dolayısıyla, her ülkenin siyasî yöneticileri, üretim ve nüfus artışını desteklemeli, lehte bir dış ticaret dengesi için kendi ticaret şirketlerini teşvik etmeli, ülkeye daha fazla altın ve gümüş girmesini sağlamalıydılar. Bunun için ihracat özendirilmeli, ithalat caydırılmalı, taşımacılık ve sigortacılık alanları desteklenmeli; nihayet bütün bunların ardından, zamanı geldiğinde, doğrudan sömürgeleştirme faaliyetlerine girişilmeliydi.

Amerika kıtasının keşfi ve orada muazzam gümüş yataklarının işletilmeye başlanması, Avrupa ve Asya ekonomilerine büyük miktarda gümüşün girmesiyle sonuçlandı. Avrupa'da gümüş miktarı mevcut mal arzından çok daha fazla artınca, bunun doğal sonucu enflasyon yani fiyat artışları oldu. Fiyatlar arttıkça, gümüş (ve hatta altın) dahi olsa, paraya güven sarsıldı. Çok parası olmak, ille de zengin olmak değil, denmeye başlandı. (Görüyorsunuz, para temelde bir iman yahut namus meselesidir. Sarsılmaya gelmez! İbn Rüşd'e göre, Allah *namus-u ekber*, para ise *namus-u asgar*'dır: En büyük ve en küçük namus.)

Modern iktisatın ara okulu Fizyokrasi'dir. Temel ilhamlarını Çin'den alan Fizyokratlara göre, zenginlik para değil, yararlı, kullanım değeri olan ürünlerdir. Esas olarak da tarım ürünleridir. Ekonomik değerin tek kaynağı tabiattır. Elbette tabiat, insan emeği olmadan ürün vermez. Fakat nihayetinde doğurgan olan sadece tabiattır; insanoğlu bu süreçte ebe rolü oynar. Zenginlik topraktan gelir. (Anadan doğma bir Fizyokrat olan Aşık Veysel'e selam olsun ☺ : “Benim sadık yârim kara topraktır.”)

Adam Smith ve diğer “klasik” iktisatçılar, ister liberal olsunlar ister sosyalist, Fizyokratik görüşü genişlettiler: Sadece tanım değil, her türlü üretim zenginlik kaynağı idi. Peki, bu durumda iktisadi değerin esas kaynağı nedir? EMEK. Her türlü üretimin ortak paydası insan emeği olduğuna göre, zenginlik esasta emekten ibarettir. Sermaye nedir? Ölü emek. Cisimleşmiş, tecessüm etmiş emek. Smith piyasadaki bütün malların fiyatlarını, onların üretilmesine harcanmış emekle açıklamaya çalışıyordu: “Her şeyin gerçek fiyatı, her şeyin onu edinmek isteyen kişiye maliyeti, onu edinme yolunda harcadığı zahmet ve zorluktur. Parayla veya mallarla satın alınan her şey, aslında (o parayı kazanmak için harcadığımız) emekle satın alınmıştır. Bütün şeyler için ödenen ilk fiyat, özgün satınalma-parası, emektir. Dünyanın bütün zenginliği evvel emirde altın yahut gümüşle değil, emek ile satın alınmıştır.”

Smith'ten sonra (liberal) Ricardo, (sosyalist) Marx ve her iki ideolojik kanattaki sayısız iktisatçının gelişimine katkıda bulundukları “Emek-Değer Kuramı” 20. yüzyılda üç üretim faktörü anlayışında karar kıldı: emek, sermaye ve teknoloji. Fakat sermaye ve teknoloji, emeğin değişik formları değil midir? Biri emeğin (tasarruf yoluyla) biriktirilmiş biçimi; diğeri düşünsel çalışma ve araştırma yoluyla elde edilmiş biçimi. Hülasa, liberal veya sosyalist kisveleriyle modern iktisat, değer yaratımının yalnızca EMEK sayesinde mümkün olduğunu belirtmektedir.

İktisatçı Goethe'nin itirazını anlamış olmalısınız: Hayır! Emek, iktisadi değerin kaynaklarından biridir. Diğer önemli bir kaynak ise simya yahut büyüdür. Hiç emek sarfetmeden de değer

yaratmak mümkündür! Goethe'nin *Faust II* üzerinden iki asır önce iletildiği bu mesajı en iyi anlayanlardan biri filozof finans spekülörü George Soros oldu. Binswanger'ın kitabının Almanca orijinalinin (*Geld und Magie*) 1985 yılındaki yayınından iki yıl sonra, Soros *The Alchemy of Finance* başlıklı eserini yayınladı. Özetle diyor ki: "Simya adı metalleri altına çevirmede başarılı olamadı, çünkü metallerin davranışı sözle, efsun veya ritüellerle değiştirilemeyecek evrensel yasalara tâbidir. Ekonomide ise söz konusu olan metaller değil, düşünen insanlardır. Bunları teorilerle etkileyebilirsiniz; böylece simyanın yöntemlerine duyarlı hâle gelirler. Dolayısıyla, simya bilim olarak başarısız olsa da; iktisat simya olarak başarılı olabilir." Oldu da. En azından, şimdilik!

Aşkta Kaybeden Parada Kazanır!

Faust efsanesini hatırlayalım: Onaltıncı yüzyıl ortalarında, bir kara-sanat ustası (simyacı yahut *nigromancer*) olan Dr. Faust, Şeytan'la 24 yıllık bir akit imzalar. Bu süre boyunca Şeytan ona hizmet edecek, her dediği olağanüstü şeyi yapacak, sonra da onun ruhuna sahip olacaktır. Avrupa tarihinde, Goethe öncesi ve sonrasında, onlarca *Faust kitabı* var. Goethe'nin efsaneye önemli bir katkısı, akdi süreli olmaktan çıkıp, bir bahse dönüştürmesidir. Mefisto, Faust'un arzularını yerine getirip de, kahramanımız, "Ah! Şu an hiç geçmese!" dedi mi, işi bitti!

Faust'un yirmi yılda yazılan ilk kitabında simyanın marifeti, tadamadığı dünya zevklerini yaşamak için yaşlı Faust'u gençleştirmektedir. Büyücünün mutfağında önce umutsuzdur kahramanımız; çıkışır Mefisto'ya:

"Bu pis mutfakta mı
Gençleşeceğim otuz yıl?
Hapı yuttum, bu kadarsa bilgin!
Ümidimi yitirdim bile.
Doğa ve asil bir zekâ
Bir melhem bulamadı mı daha?"

Faust'u haklı bulan Mefisto, onu gençleştirmek için bir yöntemin olduğunu, fakat bunun "başka bir kitapta" yazılan, tuhaf bir bölüm olduğunu söyler. Faust öğrenmekte ısrar edince de, Mefisto bu "bedava, doktorsuz ve büyüsüz yöntemi" *Mustafa Kutlu'ya göz kırparak* 😊 açıklar:

"Çık hemen dışarıya tarlaya,
Başla çapalamaya ve kazmaya.
Dağıtma kendini, düşünceni
Kalmaya çalış kısıtlı bir alanda,
Beslen saf besinlerle,
Hayvanlarla beraber yaşa ve küçük görme,
Ektiğin toprağı gübrelemeyi!
İnan, budur yöntemlerin en iyisi,
Seksen yıl yaşatacak seni!"

Hayır, der Faust, çapayı elime alıp, kısıtlı bir hayata razı olamam! O zaman tek çare simya yahut büyüdür. Bu büyü yapma sürecinde Mefisto'nun hayvanlarla konuşması, umutsuzluğunu bahis oyunlarıyla dağıtmaya çabalayan modern insanın psikolojisine tutulmuş en gerçekçi aynadır. Erkek şebek, Şeytanı zar atmaya davet eder; *akıllı sayılırdım, şayet olsaydı param*, der! Mefisto, şebegi mutlu kılacak şeyin bir *piyangoya* katılmak olduğunu söyler. Yavrular oynamakta oldukları küreyi yuvarlayarak getirirler. Erkek Şebek:

"İşte size dünya:
Kâh yükselir kâh iner
Mütemadiyen döner;
Camdanmış gibi çınlar
Boştur içi
Ne de kolay kırılır!"

Büyü/simya sürecinde Mefisto, gençleşen Faust'a bir aynada mitolojik Helena'nın çıplak suretini gösterir. Faust, dünyada Cenneti yaşamaya başlar:

“Ne görüyorum? Tanrısal bir tablo
Yansıyor bu sihirli aynada!
Ey aşk, bana en hızlı kanatlarını ver
Ve götür beni onun diyarına!
Bu dünyalar güzeli bir kadın resmi!
Mümkün mü bu, *kadın* bu kadar mı güzel?
Şu uzanmış yatan vücutta
Cenneti mi buldum yoksa?”

Binswanger'e göre, *Faust*'un ilk kitabı aşk oyunu, ikinci kitabı ise iktisat oyunudur. Aşk oyunu Margaret'in trajik ölümüyle başansızlığa uğrar; iktisat oyunu ise yapay altın (*kâğıt para*) yapımı sayesinde muvaffak olur. Bunu Faust'un iktisadi alandaki diğer başarıları izler. Fakat sonunda, bu kadar başarılı olduğu için bahsi kaybeder ve ölür. Yani aşkın sağlayamadığı başarıyı ekonomi sağlar. Başarır ve ölür. Modernliğin esası budur!

“İsterdim görmek bir kaynaşmayı böyle,
Özgür topraklarda özgür halkla birlikte!
Diyebilirdim o zaman ân'a:
'Geçme dur, öyle güzelsin ki!
Yeryüzünde yaşadığım günlerin izi
Silinemez yüzyıllarca.'
Önduygusuyla böyle yüce bir mutluluğun
Çıkıyorum şimdi tadını o en güzel ân'ın.”

Her Maddede Altın Saklıdır!

Anasır-ı erbaa (dört unsur: Toprak, Hava, Ateş ve Su) niteliksiz, gizemli bir madde-i asliyye (*primal substance*) içerir; simyanın temel konsepti budur. Dört unsuru bu aslî maddeye indirgemek suretiyle beşinci unsur (*quinta essentia*) bulunur ki, buna *felsefe taşı* diyoruz. İşte bu taş (aslında bir toz yahut eriyik) her hangi bir metale uygulanınca, onda saklı olan altını dışarı çıkarır. Yani adi metal altına dönüşmez; bütün metallerde aslen

var olan altına ulaşılmış olur. Goethe modern ekonomide işte böyle bir simyasal nüve teşhis etmiş ve eserinin tam kırk yıl emek verdiği ikinci cildini buna hasretmiştir. Akademik iktisatçılara fark atması bu yüzdendir...

Binswanger'den takip edelim: Felsefe taşının 'üretiminde' simyacılar aslî maddenin dış formunu oluşturan iki ilkeden yola çıkarlar: Kükürt ve civa. Kükürt eril ilkedir, çağrışımları güneş, altın ve ateş. (İmbikte ısıtıldığı zaman kükürt süblime olur/ anır fakat gene kükürt olarak kalır; yani ateş ona zarar vermez.) Civa ise dişil ilkedir, çağrışımları ay, gümüş ve su. (Civa imbikte buharlaşır fakat gene likit haline dönebilir.) Simya süreci dört unsurdan ateş ve su ile kükürt ve civanın özel bir serüvenidir. Felsefe taşının üretimi kükürt ile civanın (ateş ile suyun) yedi gezegenin etkisi altında evlendirilmesiyle ("chymical wedding") gerçekleşir. Bu birleşme en az üç defa tekrarlanır ve birleşmenin neticeleri felsefi kükürt ve felsefi civa olarak adlandırılır; kükürt ile civa sonra felsefe tuzunda katılaşır ve bütün bunlar felsefe taşıyla taçlanır.

Binswanger'in tefsirinde felsefi civa *Faust*'ta kâğıt para imalidir. Bu aşama enflasyon tehlikesi taşıdığından, ikinci aşamaya geçeriz: Felsefi kükürt yani paradan maddî varlıklara kaçış. (Soytarnın farketdiği gerçek!) Felsefe tuzu üçüncü aşamadır: Müteşebbis Faust'un giriştiği inşaat ve sanayii faaliyetleri. Ve nihayet felsefe taşı ile simya süreci tamamlanır: Faust'un liderliğinde bütün bir kapitalist kolonizasyon faaliyeti. Goethe'nin kendi hayatında mikro ölçekte yaşadığı veya gözlemlediği bu iktisadî simya faaliyeti, yazarın ölümünden *sonraki* iki yüzyılın hikâyesidir!

Su, Ateş ve Kapitalizm

Simya tarih boyunca esas olarak servet değil, kemal arayışydı. Roger Bacon'a atfedilen bir eserde (*The Mirror of Alchimy*) şöyle tarif ediliyordu: “İksir adı verilen muayyen bir tıbbî maddenin nasıl yapıp başka maddelerle birleştirilebileceğini öğreten bir bilim. Bu iksir metallere yahut kusurlu (tekemmül etmemiş) bedenlere uygulandığında onları mükemmelleştirir.” Pratikte simyanın gayesi altın üretmektir; altın ise hiçbir şeye muhtaç olmayan kâmil maddedir: “hiçbir lüzumsuzluk veya alçalması olmayan, mükemmel eril beden...” Felsefî altın, bir ahenk ve bozulmazlık durumuna, adilikten kurtulma durumuna işaret ediyor; fiziksel, düşünsel ve estetik bir ideale ulaşmaya...

Onüçüncü yüzyılda yaşamıştı Bacon. O çağlarda bilim ve din adamları simya konusunda çok farklı görüşlere sahiptiler. Albertus Magnus ve Roger Bacon gibi simyayı bilim sayanlara mukabil, bu işin tam anlamıyla bir şarlatanlık olduğunu ileri sürenler de az değildi. Papa 22. John, 1317 tarihli bir Papalık tamiminde “Kendileri meteliğe kurşun sıkın simyacılara olmayacak zenginlik vaatlerinde

bulunuyor, kibirden başları dönüp kendi kazdıkları kuyuya düşüyorlar” diyordu.

Dante, *İlahi Komedya*'da “madenlerin arılığını bozan” simyacıları cehennemde tefecilerin bile alt katında ağırılıyordu:

Yanılmaz Minos on hendeğin sonuncusuna
gönderdi beni, çünkü simya
ile uğraşmıştım dünyada.
Ozana (*Virgil*) dedim ki: Siena'lılar gibi
budala insanlar olabilir mi?
Fransızlar bile böyle değildir. (...)
Siena'lılara karşı seni destekleyenin
kim olduğunu öğrenmek için
gözlerini bana çevirirsen, madenlerin
arılığını bozan simyacı
Capocchio'nun izdüşümünü göreceksin;
gözlerim yanıltmıyorsa beni,
hep anlayacaksın doğayı nasıl alt ettiğimi.

Bir asır sonra Chaucer, *Canterbury Hikâyeleri*'nde simyacılığı gerçek bir şarlatanlık olarak resmediyordu:

Bu işe girişenin derde girmiştir başı
İş başında sulanır gözlerim, gözyaşı, hep gözyaşı.
Ey simya! Ne geçti elime, senden ne aldım?
Sayende tam takır, kuru bakır kaldım.
Bahsedeyim sizlere biraz işimizden,
Sihirli uğraşımızın başına geçince bizden
Akıllısı yoktur, pek bilgiliyizdir; kitabî
Sözler ederiz, kimsenin duymadığı türden tabî.
Bazen hafif, bazen şiddetli olmalı ateşimiz
Bilseniz elimizdeki maddeleri arıtmak için nasıl leşimiz
Çıkar, yakarak toz haline getirilir civa,
Sonra alaşımlanır, ham civa yani. Yine de hava
Civadır kurnazlığımıza rağmen bulduğumuz

Boşa gider onca yorulduğumuz.
Şeytan alır götürür, giden paramız caba
Onca emek, onca alın teri olunca heba.

Peki, simya bir süreç olarak nasıl işliyor; Chaucer bundan haberdar mı acaba? Elbette!

Birinci öz civadır, ikincisi sarı zırnık
Üç ammon tuzu, dört kükürt, duyardım sık sık
Gezegenleri mi istiyorsunuz? Anlatayım hay hay
Güneş altındır ve sonra gümüşür Ay,
Mars demir, Merkür civa ve Satürn kurşun,
Jüpiter kalay, Venüs bakırdır, babamın ruhuna yemin olsun.
Aptallığını sergilemeye her kim meraklıysa,
Buyursun denesin, en iyi fırsattır simya.

Gower, Shakespeare ve diğer 16-17. asır İngiliz şairlerinin de eserlerinde simya kendini baştan sona hissettiriyor. Fakat biz bu dönemleri atlayıp, bir an önce 19. asrın Goethe'sine ulaşmak istiyoruz.

Simya, Suyla Başlıyor!

Simya sürecinin ilk aşaması olan felsefi civa, *Faust*'ta kâğıt para imali ile simgeleniyor. İmparatorun yeraltı varlıkları rehini gösterilerek hazırlanan ve onun imzasını taşıyan belgeler, askerlere maaş yerine dağıtılıyor. Herkes mutludur. Askerler maaşlarını almış, çarşı pazar şenlenmiş, hükümdar da borçlarından kurtulmuştur. Münecim bu olayı yorumlarken, her biri simya sürecine ayrı ayrı etki eden yedi gezegene atıfta bulunuyor:

Saf altındandır Güneş'in kendisi de;
Habercisi Merkür,
Hizmet verir sevgi ve ücret karşılığında;
Büyülemiştir Bayan Venüs hepinizi,
Sevgiyle bakar size gençliğinde ve ileri yaşlarda;

İffetli Ay ısıldar kaprisle;
Mars bulamayınca sizi, tehdit eder var gücüyle,
Ve Jüpiter, her şeye rağmen, en güzel yıldızdır;
Büyüktür Satürn, uzaktadır
Küçük görünür gözümüze;
Pek saygı göstermeyiz maden olarak ona:
Pahada hafif, yükte ağırdır ama.

Müneccim konuşmasının sonunda civa ile kükürt arasındaki
“simyasal düğüne” işaret eder, bunların yerine simyasal eşdeğerleri
olan altın (Güneş) ve gümüşü (Ay) ikame ederek:

Evet, Ay zarafetle Güneş’le birleşir
Gümüş, Altınla eşleşir (ise)
Cennete dönüşür dünya!

Bu birlik yahut simyasal düğünün neticesi, herkesin dilediği
şeyi satın alabildiği mutlu bir dünyadır:

Saraylar, bahçeler, memecikler, al yanaklar.

Müneccim aynı zamanda, olup bitenlerin tabiatüstü güçler
gerektirdiğini de belirtmekten geri durmaz:

Bütün bunları sağlar yüksek bilgili bir adam
Başarır o, kimsenin yapamadığını aramızdan.

Faust’tur bu yüksek bilgili adam; Mefisto’nun yardımıyla
hiç’ten değer yaratır (kâğıt para). Süreci simyasal bağlamda iz-
lersek, değersiz bir kâğıt parçası, tıpkı değersiz bir maden gibi,
iki yönlü bir işleme tâbi tutulur: Bir yanda, teminat olarak yeraltı
kaynakları rehin gösterilir; diğer yanda İmparator’un imzasıyla
bu belgeye geçerlilik (yasallık) sağlanır. Münecim bunun civa ile
kükürt arasındaki simyasal düğün olduğunu söyler. Civa sudur,
kükürt ateş. Civa ve su genel simya perspektifinde ruh ve duygulara
tekabül ediyor; kükürt ve ateş ise irade ve akla.

Kâğıt para yaratıldığı zaman, yeraltında yatan altın, emek
sarfedilmeden *sanki* yüzeye “yükseltilir” ve dolaşıma sokulur;

ekonomik tabirle “likit” (akıcı) hale getirilir. Böylece topyekün katılık (*illiquidity*) topyekün akıcılığa (*liquidity*) çevrilmiş olur. Burada dile getirilen su ilkesidir, yani civa. Bu sıvılaşmayı mümkün kılan şey ise tahayyüldür. Kâğıt parçaları *hayalen* yer altındaki kıymetli madenleri temsil etmektedir. İnanılması kolay olmasa da, finansal işlemlerde bu kâğıtlar altın liralardan çok daha kolay el değiştirecektir. Çünkü bu süreçte aşk, din ve ordu adeta el ele vermiştir. Mefisto vaziyeti şöyle ballandırıyor:

Gerek yok taşımaya artık cüzdan ve çanta
Kolaydır taşımak göğsünde küçük bir kâğıt parça
Buluşur orada rahatça aşk mektuplarıyla
Saklar onu papaz dua kitaplarının arasında, huşuyla
Ve asker, daha çabuk davranmak için
Gevşetir hemen belindeki kemeri.

Hiçkimse devletten kâğıt parasının altın karşılığını vermesini *filiyata* talep etmez. Bunu *dilerse yapabileceği* fikri, yeterli teminattır. Böylece yeraltındaki hazineler hemencecik, yani emek harcanmadan yüzeye çıkarılmış olur. Bunu sağlayan, İmparator’un imzasıdır. Burada ateş öne çıkıyor; fikrî kükürt ilkesini yansıtan devlet iradesi, değersiz kâğıdın kabulünü sağlıyor.

Mefisto’ya göre “yetenekli insanın doğa ve akıl gücü” ile gerçekleşen bu devrim, ekonominin esasını oluşturan *kıtlık* (enderlik) ilkesini de temelden sarsıyor:

Her şey nerede eksiksiz ki bu dünyada?
Kiminde eksik bu, kiminde şu, burda da para yok.
Toplanamaz yerden, bu kesin;
Bilgelik en derindekileri bile eyler temin.
Dağların damarlarında, duvarların dibinde
Bulunur altın, sikke veya külçe halinde.
Bunu kim çıkaracak gün ışığına?
Doğa ve akıl gücü, yetenekli insanın.

Siyasî otorite bu “yeni dili” toplumsal bakımdan sakıncalı bulur. Başbakan şöyle der:

Doğa ve akıl. Hristiyanlarla böyle konuşulmaz!
Doğa günahın kendisi, akıl ise şeytan,
Beslerler kendi aralarında şüpheyi
Hilkat garibesi melezlerini.
Dinsiz bunlar! Elebaşları büyücülerin!

Su ve ateş (civa ve kükürt) ilkelerine göre kâğıt parayı icat edip ekonomiyi harekete geçiren bu “dinsiz ve büyücüler”, henüz felsefî civa aşamasındadırlar; felsefe taşına ulaşabilmiş değiller. Civa bir kabda tutulmadığı müddetçe nasıl anında buhar olup uçarsa, kâğıt banknotlar da bir anda ülke sathına uçuvermişlerdir. Vekilharç’ın deyişiyle:

Başladı dağılmaya yıldırım hızıyla kâğıtlar
Sarraflar açmış kapıları ardına kadar
Değerlendiriliyor her bir belge
Altın ve gümüş ile, tabii biraz eksikliğine.
Gidiyor oradan kasaba, fırıncıya, meyhaneciye
Dünyanın yarısının akli sanki yeme-içmede
Böbürleniyor diğer yarısı da yeni giysiler içinde.

Ne var ki, emeksiz değer yaratımı kısa vadede ekonomiyi böyle canlandırırsa da, zamanla ister istemez enflasyona yol açacaktır. Buna bir tedbir almamız lazım. Böylece simya sürecinin ikinci aşamasına geçiyoruz.

Kapitalizm, Ateş Uygarlığıdır!

Daha önceki Faust değerlendirmelerimizde, soytarının ve ondan esinlenerek Faust’un ödül olarak para yerine toprak istediklerine işaret etmiştik. Likit finans alanından katı mülk alanına geçiyoruz ve burada bizi hemen savaş karşılıyor. Savaşta, insanoğlunun mülkiyetle aynileşen tutkuları öne çıkar. Goethe

bunları Üç Kudretli Adam'da kişileştiriyor. Bunlar kaba kuvvet, hırs ve açgözlüğü temsil ediyor. Savaş kazanılınca, sıra talana gelmiştir; Habebald yoldaşına komut verir:

Dolmuş tepeye kadar bütün mekân
Bilmiyorum, nereye el atsam
Asılı bir topuz şurada, çelikten
Çoktandır istiyordum böyle birşey ben
Bırak yerinde ıvır zıvırı
Al götür şu sandıklardan birini
Ordunun maaşı bu
Ağzına kadar kızıl altınla dolu.

Kızıl altın felsefi kükürte tekabül eder. Felsefi civa aşaması nasıl sıvılaşmaya (*solutio*) tekabül ediyorsa, mülk edinme aşaması likit civanın kükürt sayesinde katılaşmasına (*coagulatio*) tekabül etmektedir. Basilius Valentinus'a göre "kükürt, mülkün hükümdarıdır."

Üçüncü aşama ise felsefi tuza ulaşmaktır. Beşinci perdedeki liman inşası, sahil arazisinin geliştirilmesi ve gemicilik işletmesi bu simyasal aşamaya tekabül ediyor. Burada da civa ve kükürtün simyasal birleşimi vardır, fakat para düzeyinde değil artık, hakiki değer düzeyinde. Binswanger'e göre civa Roma tanrılarından Mercury'yi, Yunan tanrılarından ise Hermes'i simgeler. Hermes hem gizli (*hermetik*) bilginin, hem de ticaretin tanrısı idi. Ticaret kadim zamandan beri simya ile ilintilidir. Böylece civa ile su analojisine geri geliyoruz, bu sefer deniz suretinde!

Ticaretin arkasındaki kuvvet gemiciliktir, o da varlığını rüzgâr gücüne borçludur. Savaş ve korsanlığı ticaretin değişik formları sayan Goethe, gene de ticareti sürdürülebilir zenginlik kaynağı olarak görmüyor. Servet için kalıcı bir temel ancak sanayide bulunabilir. Burada civa (*su*) ilkesi değil, kükürt (*ateş*) ilkesi egemendir: Kükürtün ateşe yakınlığı yeni (mekanik) bir enerjiye işaret edip, teknolojik gelişmenin temelini oluşturmaktadır.

Henüz büyük ölçekli makineleşmenin gerçekleşmemiş olduğu bir evrede, Goethe mekanik enerjinin önemini kavramıştır. Baucis, Faust'un toprak ıslahı çalışmalarına *enerjinin* katkısını sanki bir *büyük* meydana geliyormuş gibi betimliyor:

İşçiler şamata ediyor bütün gün
Sallayarak boşyere kazma kürek
Geceleri küçük alevlerin uçuştığı yerde
Yükseliveriyor bir set ertesi günde!
Yuvarlanıyor kor ateşler denize doğru
Açılıvermiş ertesi sabah bir kanal!

Sanayi ile beraber reel sermaye aşamasına ulaşıyoruz. Bu, simyasal süreçte üçüncü aşama olan felsefi tuza tekabül ediyor. Civa duygusal kuvvetleri, kükürt aklî kuvvetleri temsil ederken, tuz fizikî kuvveti temsil ediyor. Simya süreci ancak reel sermayede katılığa ulaşıyor. Fakat nihai gaye bu değildir. Simya işi Faust liderliğindeki büyük kolonizasyon (sömürgeleştirme) girişiminde zirvesine ulaşıyor. Faust, bütün üretim kuvvetlerini bir büyük hedefe yönlendiren müteşebbistir. Hizmetkâr yahut işçilerini heyecanla, bir savaşa gidiyorlarmışçasına motive eder:

Kalkın yataklarınızdan, hepiniz teker teker!
Gösterin herkese sevinçle, cesurca düşündüklerimi!
Kapın aletleri, sallayın kazma ve kürekleri!
Gerçekleşmeli tasarlanan işler.
İntizamlı ve hızlı çalışmayı
Takip eder en büyük ikramiye;
Tamamlanması için en büyük eserin,
Bir Akıl yeter, bin kişiye.

Hâlâ girişimcilik kuramını formüle eden en büyük iktisatçı Schumpeter'dir demeye devam edecek misiniz?

Adalet, Mülkün Temeli Değil!

Uydurma bir haber, gerçeğinden daha önemli olabilir mi? Hem de nasıl! Öyle kurgular var ki, uydurma olmaları, gerçek olmalarından daha çok kıymet taşır. Mesela şu haberin gerçek olup olmadığını bilmiyorum, fakat benzerine birçok siyasetnamede rastlamak mümkündür: Hz. Ömer ile Amr b. As cahiliye devrinde ticaret amacıyla İran'a giderler. Nuşirevan'ın payitahtında azılı bir grup gelip bunların mallarına el koyar. Bunu haber alan "adil hükümdar" haydutları astırır ve malları da kendilerine iade eder.

Nice zaman sonra Hz. Ömer halife, Amr ise Mısır valisidir. Bir mescid inşası sırasında, bir Yahudiye ait arsa onun rızası hilafına istimlak edilir. O da Medine'ye gidip halifeye şikâyetle bulunur. Hz. Ömer, oracıkta gözüne ilişen bir kemik parçasının üzerine "*Hel Kisra a'del minni?*" diye yazıp Yahudiye verir ("Kisra benden daha mı adildir?") Yahudi pek de ümitvar olmadan mesajı Mısır valisine iletince, Amr'ın etekleri tutuşur ve arsayı iade eder. Gerçeği öğrenen Yahudi ise bu yüce adalet örneğinden etkilenip hemen Müslüman olur!

Saltanat Ahlâkı (*Ahlâku's-Saltana*) adlı, Vassaf Reşidüddin Fazlullah Şirazi'ye ait olduğu sanılan ve İlhanlı hükümdarı Muhammed Hudâbende adına yazılmış siyasetnâme, Nergisi tarafından tercüme edilip *Kanûnu'r-Reşâd* başlığıyla Dördüncü Murad'a sunulur (1625). Eserin 12. hikâyesi, yukarıdaki öykünün daha trajik bir tekrarıdır. Ve iki asır sonra Goethe'ye *Faust*'un ikinci cildinin beşinci perdesini yazmak için ilham vermiş gibidir. Tersinden ilham diye bir şey varsa, pek tabii!..

“Mülûk-ı ezmine-i sâlifeden bir cebbâr-ı Hâmân-tıynet” görkemli bir konak yaptırmak ister. Fakat konağın inşa edileceği alanda “bir acûze-i nâcâr-ı pür-ıztırârın mesken-i virânı” vardır. Konak için bu evin yıkılması gerekmektedir. Ne kadar para teklif edilse, boşuna. “Takayyüd ü tedbîrleri netice-bahş-ı husûl olmayıp zen-i pür-hüzni-i güm-kerde huzûr bey'-i menzilden müctenib ü nüfûr olmağla murâd-ı maksûda vusûl müyesser olmadı.” Yaşlı kadını ikna edemeyen görevliler, kadının evde olmadığı bir günü fırsat bilerek evi yıkarlar. Sonra dönüp de evin halini gören kadın, “Allah'ım ben gaib isem de sen gaib değilsin” diyerek beddua eyler. Beddua öylesine etkili olur ki, “fi'l-hâl bir zelzele-i hevlnâk-i tâkat-şiken ile hânsmân-ı sultan-ı bî-dâdgeri mâ-sadak-ı (*fec'e'alnâ aliyehâ sâfîlehâ* = oranın üstünü altına getirdik. Hicr 74) kılup lemhatü'l-basarda bünyân-ı evvânını virân ve tünd-bâd-ı fenâ ile tâk-ı revâkını sâha-i gabrâya ber-â-ber ü yek-sân eyledi.” Sarayı yerle bir olan ve savrulan taşlardan biri başına isabet eden Sultan enkaz altında kalarak can verdi. (Nergisi, *Kanûnu'r-Reşâd*, Hz. Bahir Selçuk, İstanbul: Kesit, 2013, s. 22 ve 117-8.)

Siyasetnâmelerde bu gibi olaylar “hikâyet” başlığı altında verildiğinden, aslında kurgusal mahiyetine vurgu yapılmaktadır. Yukarıda da işaret ettiğim üzere, önemli ve değerli olan, bu olayların fıkıh ve siyaset kitaplarında sayısız defa tekrar edilmiş olmasıdır. Doğru olmasından ziyade, doğru olduğuna inanılmasının talep edilmesidir mühim olan. Modern zamanlarda ne bu idealist kurguya, ne de ona inanılmasına talep duyulacak; güzel

hikâyeciler, güzel atlara binip gideceklerdir. Çünkü adalet, Faust'un kelimeleriyle, güçlü insanlara usanç verecektir.

Faust II, Perde V bir yolcunun yıllarca önce bir deniz kazasından kurtarıldığı sahile geri dönmesiyle başlar. Kurtarıcıları yaşlı bir kan kocadır: Philemon ile Baucis. Hayatlarını kazazedelere adanmışlardır. Kulübecikleri ve yanibaşındaki küçük kilisecikleri de kendileri gibi yaşlıdır. Tanrıları bile! Bu bölümün ilham kaynağı Ovid'in *Metamorfoz* başlıklı eseridir ve efsaneye göre bu gelen yolcu aslında bir tanrı, hatta Zeus'un kendisidir. Faust'un iktidar irâdesi, sadece bu iki yaşlıyı değil, insan suretinde tecelli eden tanrıyı bile yok edecektir...

Yolcu, kurtarıldığı sahili eskisinden oldukça farklı bulmuştur. Çünkü İmparator bu arada, hem devleti malî sıkışıklıktan kurtaran, hem de düzmece bir imparator ile savaşta büyük destek sağlayan Faust'a büyük bir toprak bağışlamış, onu bu bölgenin hükümdarı yapmıştır. Gelişmeleri kısaca özetlersek: Askerlerinin maaşlarını bile ödeyemeyen imparatora, saraydaki siymacılar da altın imali hususunda hiçbir ümit vermezken, sahneye Mefisto ile چراğı Faust girer. Mefisto'nun elinde bir kâğıt parçası vardır ve yarı sarhoş hükümdara, bu kâğıdı imzalaması halinde bütün malî sorunların çözüleceğini söyler. Akıl alır gibi değildir: Altın ve gümüş ile çözülemeyen sorun, bir kâğıt parçasıyla mı halledilecektir?

Mefisto, İmparatoru şöyle ikna eder: Bu ülkenin üstü de altı da size aittir. Fakat alttaki kıymetler atıl durmaktadır. Toprağın altında muazzam miktarda maden cevheri vardır; bunları rehin göstererek halkımıza borçlanabiliriz. Goethe aslında birkaç sayfa içinde bütün bir modern iktisat tarihini özetliyor: 1. Modern devlet, bir borç (kredi) devletidir. Temel kredi enstrümanı ise kâğıt paradır. 2. Kâğıt para devlet ile Şeytan arasındaki bir akittir. 3. Bu enstrüman çoğaldıkça değersizleşir ve oluşan zararı halk öder. 4. Yeni dönemin hakiki hükümdarı siyasî yönetici değil, ekonomiye, bilhassa paraya hükmedenlerdir. Kral, neye imza attığının bile tam bilincinde değildir!

Gerek başarılı kâğıt para operasyonu, gerek savaşta verilen destek karşılığında İmparator, Faust'a dileğini sorar, o ise (soytandan esinlenerek!) para değil, toprak ister. Böylece yukanda işaret ettiğimiz yolcunun karşılaştığı manzara çıkar ortaya. İlginç olan şu, Faust koca memlekette herhangi bir arazi parçası istemez; denizin doldurulmasıyla kazanılacak yeni bir kara parçası ile onun devamı olan bir yükseltiyi ister. Toprağın basit anlamda sahibi değil, bir tür yaratıcısı olmayı arzu etmekte; tepeye ise görkemli bir konak inşa edip, oradan denizin nasıl zapt ü rapt altına alındığını seyredip keyiflenmek istemektedir. Yaşlı Philemon olan bitenleri son derece iyi niyetle ve olumlu değerlendirmekte, ortaya bir cennetin çıktığını düşünmektedir. Yolcuya şöyle der:

Sizi hırpalayan denizin,
Köpürerek vahşice üst üste yığılan dalgaların,
Görüyorsunuz bir bahçeye dönüştüğünü,
Bakin bu cennet manzarasına.

Yaşlı hanımı ise daha şüphecidir ve tüm olan bitenin hiç de doğal yollarla gelişmediğini belirtir. Baucis'in şüpheciliği tahttaki babaya hâlâ büyük saygı gösteren Philemon'u üzer. Bütün bunları Faust'a bahşeden yüce İmparator değil midir? O, yanlış bir şey yapmış olabilir mi? Baucis ise inşaata insanların kurban edildiğini (Marx olsa, Proleteryanın insafsızca sömürüldüğünü) söyleyecek kadar ileri gider:

Akıyordu kurban giden insanların kanı,
Duyuluyordu geceleri inleyenlerin çığlığı;
Yuvarlanıyordu kor ateşler denize doğru;
Açılıveriyordu ertesi sabah bir kanal!

Tabii, Baucis'in asıl gıcık olduğu şey, bütün bu ilerlemeyi sağlayan güçlü kişinin, küçücük kulübelerine göz dikmiş olmasıdır:

Göz dikti o Allah'sız adam
Küçük kulübe ve bahçemize

Ne de azametli bir komşu imiş
Boyun eğmemizi istiyor kendisine.

İyi niyetli Philemon, “ama bu yeni arazi üzerinde bize
güzel bir malikâne teklif ediyor” deyince, çarpıcı bir cevap alıyor
yaşlı eşinden:

Sudan kazanılan yere güvenme,
Kal gene sen, kendi tepende.

(Ataköy’de inşa edilen yüksek binaları eleştiren Turgut Can-
sever’e “ama yapılan binalar çok sağlam” denildiğinde; “binalar
sağlam ama üzerine kuruldukları sudan zemin sağlam değil; ciddi
bir depremde sular altında kalır” demişti!)

Bu arada kule bekçisi, Mefisto ile üç güçlü adamının deniz
seferinden dönmekte olduklarını haber verir. İki gemi ile gitmiş,
büyük kazanç sağlayan eşya dolu yirmi gemi ile geri gelmişlerdir.
Fakat Faust, iki yaşlının minik kulübesi ve yanı başındaki küçük
kiliseyle öylesine meşguldür ki, gelenlere gülümsemez bile:

Lanet olası çan sesleri! Yaralıyor insanı
Alçakça, hain bir mermi gibi!
Hatırlatıyor kindar seslerle,
Hakimiyetimin pürüzsüz olmadığını!

Yaşlı çiftin kulübesi ile küçük kilise Faust’u adeta çıldırtıyor.
Bu arada Mefisto, kazançlı deniz seferinin bilançosunu çıkıyor
ve “hakkın güçlüden yana olduğunu” belirtiyor:

Yakalarsın gemileri, balık tutar gibi,
Ele geçirdin mi üç tanesini
Takılır kancaya dördüncüsü
Haraptır hâli beşincinin,
Hak onundur, kim ki güçlüdür
Savaş, ticaret ve korsanlık
Ayrılmaz bir üçlüdür.

Mefisto gerek başarılı seferi gerek Faust'un üstün bayındırlık işlerini övgüye boğadursun, eski düzeni temsil eden küçük kulübe ile eski (yaşlı) tanrıyı temsil eden kiliseyi, başarılarını dünya gözüyle doyasıya seyretmenin önündeki en büyük engel saymaktadır. Nesir bir çeviriden okuyalım:

“Lânet olsun buraya! Bunlar kalbime hançer gibi saplanıyor. Şu ihtiyaçlar yola gelmeliydi. Benim olmayan o birkaç ıhlamur ağacı dünya hakimiyetimi berbat ediyor.”

Tuhaf değil mi? Denizden muazzam miktarda arazi kazanılmış, buna ilave olarak bitişindeki yamaç da kendisine verilmiş. O ise hâlâ küçük bir kulübeyle kiliseciği de kendi mülküne katmak, mülkünün üstündeki o “lekeyi” yok etmek istiyor:

“İşte biz böyle zenginlik içinde, eksik olan şeyimizi hissederek, en acı ıstıraplarla kıvranıyoruz. Şu küçücük çanın sesi ve o ıhlamurların kokusu, sanki kilisede veya mezardaymışım gibi, bütün vücudumu kaplıyor. O her şeyi alt eden irâdenin kudreti burada, şu kumların üstünde kırılıyor. O çan çalınca benim tepem atıyor. Bu karşı koyma ve bu inat, en şerefli başarının zevkini çıkarıyor. Bu yüzden insan, adilâne davranmaktan usanç duyuyor.”

Mefisto ile güçlü üç adamının yeni görevi belli olmuştur: Faust'un mülkü üzerindeki bu lekeyi kaldırmak. Yaşlı çift mübadeleye yanaşmayınca, kulübeyle kiliseyi yakarlar. Yuvalarından ayrılmayı kabullenemeyen (yeni hakimiyet dilini anlamayan) yaşlı çift ile konukları da binalarla beraber can verir. Mefisto, Tevrat'taki Naboth'un üzüm bağının kral Ahab tarafından nasıl zorla ele geçirildiğini hatırlatır. Faust ise olanlara üzüldüğünü belirterek suçu reddeder: “Benim niyetim yaşlı çift ile mübadeleydi, gasp değil.”

Burhanettin Batıhan'ın 1940'larda İ. Ü. Edebiyat fakültesi tarafından yayınlanan ve o gün bugün neredeyse kimsenin anmadığı *Faust'un Tahlil ve Tefsiri*'nden bu kadim hikâyeyi naklederek sözü bağlamaya çalışalım: Tevrat'ın *Mülûk-u Salis* bahsının 21. Bölümü: Samaria kralı Ahab, komşusu Naboth'un bağına göz

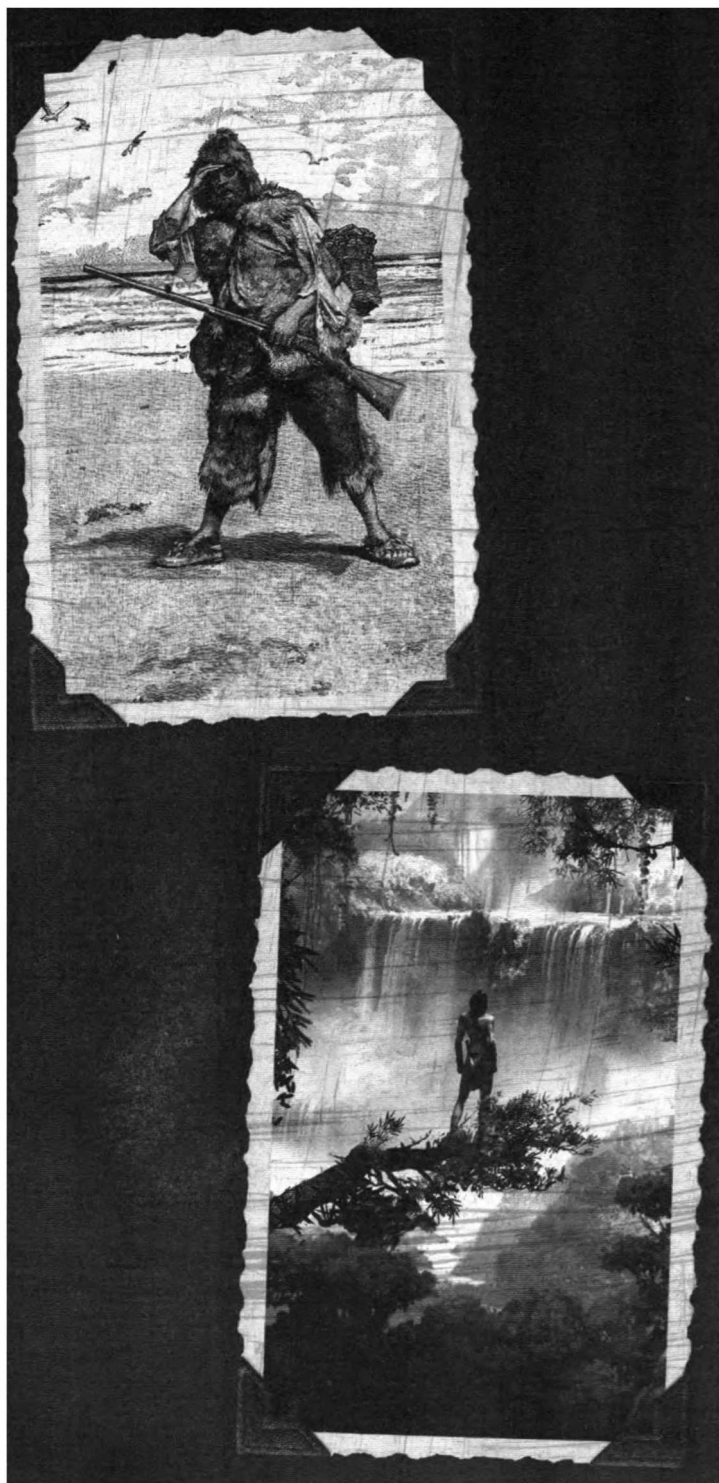
koyar. Fakat Naboth babasından miras kalmış olan bu mülkü ne daha iyi bir bağla değişmek, ne de satmak ister. Hırsını tatmin edemediği için fena halde hiddetlenen Kral yemeden içmeden kesilir. Bu esnada kraliçe İzabel, komşuları Naboth'un Tanrıya küfrettiğini yalancı şahitler vasıtasıyla isbat ettirerek zavallı adamı öldürtür ve bağ Kral'ın eline geçer.

Mefisto'nun cinayetle sonuçlanan gasp işiyle "Naboth'un bağı" arasında bağlantı kurmasına kadar, adaletin yeni düzende artık mülkün (yönetimin, devletin) temeli olmadığını hissettirmeye çalıştım. Zımnen, "eskiden böyle değildi; hiç değilse nazarı olarak adaletsizliğin ayakta kalamayacağı fikri her fırsatta işleniyordu" demek istedim. Lâkin görüyorsunuz, fiyakam bozuldu. Tevrat beni yalancı çıkardı!

Daniel Defoe
Robinson Crusoe

İbn Tufeyl
Hayy bin Yaksan

Hayy, Robinson Crusoe!

Romanın öntarihi üzerinde kafa yoranlar, bu yeni kurgu türünü ya *Don Kişot* ile başlatıyorlar, ya *Robinson Crusoe* ile. Birincinin kahramanı deli, ikincinin dengesiz! Birincisi, yazarının romandaki tanıklığına göre, bir Arap hikâyesinden uyarlanma. İkincisi, muhtemelen, *Hayy bin Yakzan* adlı bir felsefî ada-öyküsünden esinlenme. Esinlenme olsun olmasın, Hayy ile Robinson'u karşılaştırmak, iki ayrı medeniyetin insana ve hayata bakışını anlamamızı kolaylaştırıyor.

Dengesizlik, hem İbn Tufeyl'in hem de Daniel Defou'nun kurgularının nirengi noktası. *Hayy bin Yakzan*'da daha geri planda tutulmuş; *Robinson Crusoe*'da ise bütün kurguya hakim. Robinson'un dengesizliği bir kişiden ziyade, bir medeniyetin dengesizliği. Kahramanımız, bu dengesizlikten azami faydayı çıkarmak peşinde. Hayy ise ileri yaşına kadar tabiatın kucağında, sonra kısa bir zaman medenî hayatın dengesizliğine düşer. Fakat o, Robinson gibi bu dengesizlikten kazanç devşirmeye değil, onu ıslah etmeye çalışıyor. Umudunu kesince de adasına dönüp sessiz sedasız ölümü bekliyor. (Tıpkı Osmanlılar gibi, “şiiirsiz ve şikâyetsiz”!)

Roman Yahut Kaderi Yeniden Yazmak!

Bildiğimiz haliyle roman Avrupa'ya özgü bir edebî/felsefî tür. Fakat boşlukta doğmamış. Doğulu kaynaklarından biri, *Hayy bin Yakzan*. Kaynağını Yunan'a borçlu olan mükemmel bir felsefî kurgu. Ona kıyasla Defou'nun *Robinson Cruoe*'su ekonomi-politik bir hayalnâme. Fakat öyle bir hayalnâme ki, İngiliz toplumu üç asırdır sanki bu spekülâtör casusun öngörülerini gerçekleştiriyor. Hayal, gerçeği önceliyor; kuvveden fiile çıkmaya zorluyor!

Orhan Gencebay'ın ünlü 'arabesk' şarkısını hatırlamayan yoktur: "Baştan yaz şu kaderimi / Tanrım beni baştan yarat!" Kaderleri yeni baştan yazılan iki kurgu kahramanının hikâyesinden söz ediyoruz biz de. Biri 'Doğulu', biri 'Batılı'; biri Müslüman biri Hristiyan! Fakat biz bu dört kelimenin yüzeydeki karşıtlıklarından ziyade, kurgulanmalarında rol oynayan, evrensel nitelikli bireysel/toplumsal gerekliliğe odaklanalım. Büyük kurgular, Varlık'ın hakikatına atılan kementlerdir. Mevcudun, Vücut'a doğru yol bulma girişimleri.

Önce *Hayy bin Yakzan*. Uyanık Olan'ın Diri Oğlu. Kaynağı Yunan. Belki Yunan'dan da öteye giden bir yol var, fakat orijinal metin bile elimizde olmadığından, daha ötesini araştırmaya mecalimiz yok. Huneyn bin İshak miladî 9. asırda Yunanca metni *Salaman ile Absal* başlığı ile Arapçaya çevirmiş. İbn Sina bu metne dayanarak 11. asırda *Hayy bin Yakzan*'ı kaleme almış. İbn Tufeyl ise 12. asırda bu türün zirvesi olan aynı adlı eseri yazmış. Daha sonra yazılanlar İbn Tufeyl'in gölgesinde kalmış: Sühreverdi (12. yy, *El-Gurbetü'l-Garbiye*), İbnü'n-Nefis (13. yy, *Er-Risaletü'l-Kamiliye fi's-Siyer'i'n-Nebeviye*), Molla Cami (15. yy, *Salaman ile Absal*).

İbn Tufeyl'in eseri 1349'da İbraniceye, 1671'de Latinceye çevrilmiş. Başlığı *Philosophus Autodidactus*. Bu başlık bile modernliğe kaynaklık etmek için yeter: Kendi kendini eğiten filozof. İki Quaker, George Keith ile Robert Barclay, sırasıyla 1674 ve 1676 yıllarında bu Latince metni İngilizceye çevirmişler; George Ashwell ise 1686'da. Simon Ockley doğrudan Arapçadan ilk çeviriyi 1708 yılında yayımlamış, Defou'nun eserinin yayınlanmasından sadece 11 yıl önce! Binaenaleyh, İngiliz yazarn, gerçek bir kişi

olan Alexandre Selkirk kadar, Hayy'ı da kendine model alarak yazdığı görüşü gerçeğe yakındır. Gerçi ortaya birçok bakımlardan çok farklı bir eser çıkmıştır; fakat ana düşüncenin Endülüs'ten geldiğine şüphe yok gibidir.

Quaker'ların Hayy ilgisine şaşmamak lazım: "İbn Tufeyl'in İç Işık ve kişisel ruhi deneyimlere dair fikir ve kavramları Quaker'larınkiyle tam bir ahenk içindeydi" diyor Mahmoud Baroud. Büyük şair Alexandre Pope da yeri geldiğinde Ockley'nin Hayy tercümesine atıfta bulunur ve Hayy'ı mücerret doğal insanın en uygun modeli sayar. Hayy'ın deneyimi evrensel ve zamanüstüdür. *Doğal din* anlayışına güç veren doğal insan yahut soylu vahşi. Locke, Spinoza ve Voltaire için de ışık dolu bir kaynaktır Hayy.

İnsanoğlunun doğal şartlarda yaklaşık çeyrek yüzyıl "toplumsuz, tarihsiz ve geleneksiz" yaşama mücadelesini konu edinen bu iki kurgunun başlıca benzer noktalarını şöyle özetleyebiliriz:

1. İki de deneysel bilim yöntemini öne çıkarıyor; insanın akıl ve zekâsının önemini vurguluyor.
2. Müesses din ve eğitim kurumları olmadan da insanoğlunun Tann'ın ve eşyanın hakikatını kavramasının, bu suretle de (ebedi) kurtuluşa ermesinin mümkün olduğunu vurguluyor.
3. Böylece geleneksel öğretilerin değeri sorgulanıyor; dinî kavramlarda yenilikler öneriliyor; belirli ölçülerde, farklı inaçlara mensup kesimlerin dinî hoşgörü ve barış-içinde-birarada yaşamaları savunuluyor.

Kapitalist Girişimci Robinson?

Fakat aradaki farklar daha mühim. Hayy adaya doğuyor, Robinson ise serüvenci ruhunun kurbanı olarak ıssız adaya sürükleniyor. Babaya isyanla atılıyor hayata. Baba kendisine "geleneksel" orta halli, risksiz hayatı öneriyor; alt ve üst tabakadakilerin genelde "yıkıma uğradıklarına" işaret ediyor.

Babasına kulak vermeyen Crusoe, "uğursuz bir saatte" yola çıkıyor! Fırtınaya yakalanıyor, içi dışına geliyor. Fakat

“komşulara karşı mahcup olmamak”, “ana babanın karşısında yüzü kızarmamak” için eve dönmekten yan çizmeye çalışıyor. Bir akrabadan borçlanarak yeniden yola çıkıyor, bu parayla süs eşyası alıyor. Kaptanın yardımıyla bu eşyayı satıyor, dönüşte altın tozu getiriyor ve Londra’da 300 Pound kazanmış oluyor. Bütün serüvenleri içinde en başarılı olan bu serüven sayesinde “hem bir denizci, hem bir tüccar” olup çıkıyor. “Ve bu kazanç aklını, gözünü boyayıp sonraları yıkımına yol açan, o göz kamaştırıcı düşüncelerle dolduruyor.”

Serveti arttıkça hırsı da artıyor. “İşim ile kazancım arttıkça, kafam da gerçekte çoğunlukla en becerikli iş adamlarını bile yıkıma sürükleyecek *gücümün ötesinde tasarımlarla dolup taşmaya* başladı.(...) Kolayca birçok iyi şey elde edebilecek durumdayken, Doğa ile Tann’nın bana ortak olarak bağışladığı iyi bir yaşayışa hazırlanacak yerde, her şeyi tepтім. Bir zamanlar yurdumu yuvamı bırakıp kaçışım gibi, gene durumumla yetinmeyip *doğal akışın gerektirdiğinden daha kısa bir süre içinde yükselmek* gibi alçakgönüllülükten uzak, yararsız bir isteğe uydum; yeni çiftliğimde zengin, mutlu bir adam olabileceksen, kendimi insanın düşebileceği ya da dünyadaki insan yaşayışıyla sağlığının katlanabileceği üzüntü uçurumlarının en derinine attım.”

Hayy’ın serüveni ise bambaşka. O adaya doğuyor; diğer rivayete göreyse tıpkı Hz Musa gibi sepet içine konup suya bırakılıyor. Sonuç aynı: Yeni doğmuş bir bebek olarak, insansız bir adada yapyalnız. Robinson’un ötekisi Cuma idi, Hayy’inki anne ceylan. Yavrusunu yitirmiş olduğundan Hayy’ı onun yerine koyup emziriyor ve “evlat ediniyor!”

Hayy’ın ilk keşfi, sesler. Vahşi hayvanlarla SES üzerinden yakınlık kurup, kaynaşiyor. İlk farkına vardığı gerçek, hayvanların fiziksel olarak kendinden daha güçlü olmaları: Diş, tırnak, pence veya boynuzları var. Ayrıca hayvanlar tüylü, haya yerleri genelde kapalı. Böylece utanma duygusu uyanıyor. (Hz Adem ile Hz Havva’ya gönderme.)

Yedi yaşında kendi “türünün” bilincine varmaya başlıyor ve hayvanlara nispetle kendinde olmayan organlara hayıflanmamayı beceriyor. Bunu için bir telafi yolu bulması lazım: Örtünmek için kendine bitkilerden kuşak, korunmak için de ağaç dallarından sopa yapıyor. Bu suretle ELLERİNİ keşfediyor. Elleri sayesinde hayvanları altetmeye başlıyor: Kendine kartal derisinden giysi yapınca, hayvanlar çekinmeye başlıyor. Çeşitli aletler yapıyor.

Fizikten Metafiziğe Geçiş

Derken anne ceylan ölüyor. Büyük şok! Cisim ortada fakat artık hiçbir hareket yok. “Eksilen şey ne?” Merakını yenmek ve tabii anneyi diriltmek umuduyla “otopsi” yapmaya karar veriyor.

Aradığı hayat kaynağının olsa olsa kalpte olacağına karar veriyor, fakat orada pıhtılaşmış bir kandan başka bir şey bulamıyor. Diri bir kuşun kalbini yarıp “o şeyi” bulmaya çalışıyor, fakat hayvan ölüyor ve kalpte sıcak bir buhardan başka bir şey bulamıyor. Böylece o şeyin maddî, cismî olamayacağına karar veriyor ve fizikötesine yöneliyor.

Uzun ve meşakkatli bir düşünme, gözlem ve araştırma yolculuğunun sonunda ulaştığı sonuç: Evren için cisim(sel) olmayan bir yaratıcı gerektir. Bu yaratıcı uzamdan yüce ve arı olmalıdır. Bütün evren o ÖZNE'nin eylem ve eseridir. Bu ÖZNE cömerttir, merhametlidir. Bütün yaratıklarını programlamıştır, aksi halde, mesela, hayvanlar kendilerindeki yeti ve güçleri kullanamazlardı.

Bu arada Hayy 35 yaşına gelmiştir. Bu yaşa kadarki “bilimsel” incelemelerden sonra SANAT aşamasına yükseliyor Hayy. “Öyle bir aşamaya vardı ki, baktığı her nesneyi, bir sanat eseri gibi görüyor ve hemen eseri bırakıp yaratıcısına yöneliyor, bu nedenle de Yaratıcı'ya olan ÖZLEMİ artıyordu.”

Yaratıcı, bir cisim olmadığından, cisimleri duyumsadığımız duyularımız aracılığı ile kavranamazdı. “Hayy bu Yüce Varlık'ı

kendi zatı, özü aracılığı ile kavradığını, varlığının bilgisine ulaştığını anladı.” O’na ulaşmak için ne yapmalıydı?

Aşağı doğru, hayvanlarla benzerliğini en aza indirmeli ve yukarı doğru, gök cisimlerine benzemeye çalışmalıydı. Özel bir rejim uygulayarak, elden geldiğince az yemeye içmeye çalıştı. Diğer yandan gök cisimleri gibi, “kendinden aşağıdakileri ısıtmaya, aydınlatmaya çabaladı.” Saydam ve berrak oldu, kir pastan uzak durmaya çalıştı. Ve en önemlisi, onlar gibi, Zorunlu Varlık’a muti oldu. Böylece cismaniyetten sıyrılarak kendini tamamen O’na yöneltti ve sonunda muradına erdi.

Derken adaya Absal geliyor, iyi medenî adam! Absal ona dil öğretiyor ve dinine kazandırmaya çalışıyor. Fakat görüyor ki kendisinin kitap (vahiy) aracılığıyla öğrenmiş olduklarını, Hayy tabii yolla kavramış. Ona bağlanıyor pek tabii. Sonra Hayy, Absal’ın medenî ülkesini merak ediyor ve ısrarla oraya gitmek istiyor. Sonuç tam bir hayal kırıklığıdır. Şeklen kitaba inanıyor gözüken insanlar, mal mülk, kazanç ve iktidar peşindedirler. Ne söylese kâr etmiyor ve hüznün içinde adasına geri dönüyor.

Robinson’un hikâyesi bambaşka. İnsanların mal mülk aşkına akıl erdiremeyen Hayy’a karşı, Robinson kendini adanın sahibi ve kralı ilan ediyor; ayrıldığında da, adayı sakinleri arasında bölüştürdüğü halde, tapusunu elinde tutuyor!

Robinson Crusoe Kapitalizmi

Daniel Defoe casus olabilirdi, fakat şair olabileceği aklıma gelmezdi. Gerçi şairâne bir hayattı yaşadığı, sarayla mahpushane arasında yalpalayan. Bir “Projeler Çağı”nda yaşıyordu ve şiirini siyasî/iktisadî tasarılarına araç olarak kullandı. Kendisini öylesine kaptırdı ki, Pope ve Dryden’dan daha fazla “miktarda” şiir yazdı. 1700 yılında yayımlanan Sukatılmamış İngiliz (*The True-Born Englishman*) başlıklı şiir kitabı o yıl 10 resmî, 12 korsan baskı yaptı.

Çağının hicvi hak eden bir çağ olduğunu söyleyen Defoe, şiirinde Dünya’yı “Şeytanın Kralığı”, İngiltere’yi ise “kötü yola düşmüş bir kadın” olarak tasvir ediyordu. Şeytan’ın halifeleri olan Gurur, Şehvet ve diğer şerler dünyayı aralarında pay etmiş, doludizgin yönetiyorlardı. Her milletin mizacı, yöneticisinin tipine tekabül ediyordu: İngilizlerin ticarete amansız rakibi Hollanda’nın mizacı Açgözlük’tü. Kapitalistleşme yolunda dört-nala giden İskoçlara ise şu mersiyei düzüyordu:

Yakışır Servet sizin emsal taş gibi Irk'a
Fırtınaya, Ölüme aldırmadan
Madenin derinlerine dalan
Ulaşamaz Servet'e korkaklar, titrek eller
Deniz'den korkup, Kara'da dilenmekle avunan.

Kapitalist “ruh”un Avrupa’da nasıl ortaya çıktığını talebe-
lerime anlatabilmek için yıllarca Weber veya Sombart okuttum.
Defoe’yu okusak yeterliymiş! İşte 18. asır başlarında uzun süre
yayınlandığı *Review* dergisindeki “İhtiyaç Alegorisi” başlıklı yazı-
sının kısa bir özeti:

Kibir ile Miskinlik nasılsa evleniverirler. Doğan çocuklarına
İhtiyaç adını uygun görürler. İhtiyaç n’apsın, Sefalet ile dünya
evine giriyor. Bir oğul ve bir kızları doğuyor: Oğlana İcat adını
veriyorlar, kıza Zekâ. İcat büyüyünce Projeci ile evleniyor ve üç
oğullan oluyor: Gayret, Hüner, Dürüstlük. Gayret çiftçi oluyor ve
Hasislik ile evleniyor. Dört oğul ve bir kızları oluyor. Oğlanlar:
Rençber, Çoban, Madenci ve Bahçıvan. Kız ise Mandıracı.

İkinci oğul Hüner, Sebatkârlık ile evleniyor ve üç oğullan
oluyor: Zanaat, Ticaret, İmalat. Zanaatın iki oğlu: Tenekeci ile
Demirci. Ticaret, Dürüstlük’ün torunu olan Dakiklik ile evleniyor.
Çocuklarına İtibar (*Credit*) adını veriyorlar. İmalat ise *Spinster* ile
evleniyor.

Biz olsak meseli şöyle bağlardık, değil mi: “Onlar ermiş
muradına, biz çıkalım kerevetine!” Hayır, Defoe, muradlarının
ne olduğuna da vuzuh kazandırıyor: “They all grew rich and lived
happily ever after.” Hepsi *zenginleşip* mutlu mesut yaşadılar.

Bana en ilginç gelen, meselin sonunda İmalatı kiminle
evlendirdiğidir. Sonradan “Sanayi Devrimi” diye nitelendirile-
cek olan büyük dönüşümün en az yarım asır öncesinde, imalat
ile diğer kazanç yolları arasındaki derin psikolojik farka dikkat
çekiyor bence: *Spinster*, evde kalmış kız demek. Ticaret uçarıdır,
bir an önce kâra konmak ister. İmalat sabır işidir; ciddi yatırım
ve bekleme mesleğidir. Genç ve güzel bir kızla evlilik, sanayiciyi
meşakkatli yolundan alıkoyardı!

Haddini Aşan, Bedelini Öder!

Defoe'dan kahramanı Crusoe'ya geçerse, o da yazarı gibi kapitalizmin ayak seslerini işiten fakat kendisi tam kapitalist zihniyete sahip olmayan çelişkili bir tiptir. Kapitalistin hırsı, hesaplanmış, terbiye edilmiş bir hırstır. Kapitalist, kumarbaz değildir. Oysa Crusoe bazen gayet makul, bazen serapa hesapsızdır. Önce "küçük burjuva" hesapçılığına örnek verelim:

"Dürüst bir adam olan kaptanla arkadaşlık ederek yolculuğa çıktım, yanıma da birtakım şeyler alarak onun gözütok dürüstlüğü sayesinde bir hayli kazanç sağladım. Kaptanın tavsiyesi üzerine 40 liralık oyuncak filan almıştım. Bu kırk lirayı, kendileriyle yazışmakta olduğum akrabalarımın yardımıyla biriktirmiştim. Bütün serüvenlerim içinde, başarıyla sonuçlandı diyebileceğim tek yolculuk bu oldu. Bunu da arkadaşım kaptanın iyiliğine, dürüstlüğüne borçluyum. Onun yardımıyla matematik konusunda, gemicilik kuralları konusunda sağlam bir bilgi edindim; rotanın nasıl hesaplandığını, gözetlemenin nasıl yapıldığını, kısacası bir denizcinin anlaması gereken birçok şeyi öğrendim. Bu yolculuk beni hem gemici, hem tüccar yaptı. Dönüşte aşağı yukarı 2.5 kilo altın tozu getirdim, bu da Londra'da 300 lira etti. Bu kazanç gözümü karartarak içimi, ileride beni büsbütün yıkacak aşırı bir tutkuyla doldurdu."

Robinson Crusoe'nun bu bölümlerini "Girişimcilğe Giriş" derslerinde rahatlıkla okutabilirsiniz: 1. Girişimci kiminle yola çıkılabileceğini bilmeli. 2. Başlangıç sermayesini oluşturacak bir çevresi olmalı; kendisine itimat edip, bu kaynağı verebilmeliler. 3. Ehil, tecrübeli insanlara danışmalı. 4. "Yolculuğun" inceliklerini öğrenmede kusur etmemeli, bilinmesi gereken teknik detayları öğrenmeli. 5. Kazanç yolunda kararlı adımlarla yürümeli, fakat aşın tutku yüzünden hesapsız kitapsız hareket eder hale gelmemeli.

Yönetmeyi Bilen Girişimciler başlıklı bir kitap hazırlığı içindeyim, 33 Türk girişimcinin portrelerini çizmeye çalışıyorum. Her

birinin bir “ağırlık noktası” var: Vehbi Koç bölümünün başlığı: “Önce Hesabını Bil!”, Sakıp Sabancı’ninki “Önce Adamını Bul!”, Sabri Ülker’inki “Önce Dürüst ol!”. Bu kitap yerine bir *Robinson Crusoe* şerhi yazsam galiba aynı hesaba gelecek!

Türk esaretinden kurtulan Crusoe zar zor Brezilya’ya varır. Orada işleri rast gider ve kısa zaman içinde bir plantasyon sahibi olur. Şeker kamışı ve tütün ekerek epey para kazanır, fakat kafası gene “gücünün ötesinde tasarımlarla” dolup taşmaya başlar. “Her şey gene başıboşça dolaşmak konusundaki dikbaşı budalaca eğitime kapılmamla altüst oldu. Kolayca birçok iyi şey elde edebilecek durumdayken, Doğa ile Tanrı’nın bana ortaklaşa bağışladığı iyi bir yaşayışa hazırlanacak yerde, her şeyi teptim... Kendi kendini yıkmak üzere doğmuş olan ben... mantığa sırt çevirmiş, düşgücümün buyruklarına körü körüne uymuştum...”

Kahramanımız bu sefer köle ticareti için Afrika’nın yolunu tutar, fakat gemi kayalık bir yerde karaya oturur. Üzerinde bir çakı, bir pipo ve biraz tütünle adaya çıkmayı başarır. Bundan sonra, medenî hayata alışmış bir Avrupalı’nın “kör” tabiatla mücadelesi başlar. Kahramanının acınacak halini yüreği kaldırmamış olacak ki, yazar gemiyi hemen batırmaz ve sular tam alıp götürmeden önce Crusoe gemiye birkaç defa gidip gelerek silah, barut, içki ve birkaç alet getirir. Tabiatla savaş barutsuz ve içkisiz olur mu? Bir de İncil!

Bu anlardaki ilginç bir anekdot da parayla ilgili. Gemide gözüne ilişen bir çekmecedeki ustura, makas, çatal bıçak, 36 İngiliz lirasıyla Avrupa ve Brezilya paraları buluyor. “Bu paralara bakınca kendi kendime ‘ah gözü körolası!’ dedim yüksek sesle, şimdi neye yararsın? Benim için hiçbir değer kalmadı, yere eğilip almaya bile değmezsin; şu bıçaklardan biri senin yekûnundan daha değerlidir. Hiçbir işime yaramazsın, olduğun yerde kal, kurtarılmaya değmez bir yaratık gibi denizin dibini boyla!” Dese de, ne olur ne olmaz deyip paraları alıyor. Medeniyet son kertede para demektir ve bir kere medenî olan, o daireyi zihnen büsbütün terk edemez!

Robinson'un Faydacı Tanrısı

Robinson'un hikâyesi babaya başkaldırı ile başlamıştı. Felsefî devrim gökteki babaya isyandı, siyasî devrimler tahttaki babaya. Robinson Crusoe, evdeki babayı da alaşağı etmenin ilk işareti gibidir. Buna rağmen kahramanımız Maverâ'ya büsbütün sırtını dönmüş değildir. Gemide bulunduğu bir İncil sayesinde ilahî hikmete tutunmaya çalışır. İşte sonuçta yaptığı muhasebe:

KÖTÜ

Her türlü kurtuluş umudundan
yoksun olarak korkunç, ıssız bir
adaya düştüm.

Bütün dünya içinden,
böyle sürünmek üzere
seçilip ayırt edildim.

İnsanlıktan ayrılmış,
insan toplumundan
kovulmuş bir yalnızım ben.

Üstüme giyecek
bir şeyim yok.

İnsan veya hayvanlardan
gelecek saldırılara
karşı savunmasızım.

Benimle söyleşecek,
beni avutacak
hiç kimsem yok.

İYİ

Ama yaşıyorum, öbür gemi
arkadaşlarım gibi boğulmadım.

Ama kurtulmak üzere seçilipayırt
edilen de gene benim.Beni bir
mucizeyle ölümden kurtaran,
bu durumdan da kurtarabilir.

Ama çorak bir yerde yiyecek
içecekten yoksun kalarak açlıktan
ölmüş değilim.

Ama sıcak bir yerdeyim,
giyecek bir şeyim olsaydı bile,
taşıması güç olacaktı.

Adada Afrika'daki yırtıcı hayvanlar
yok. Ya o kıyılara düşmüş olsaydım?

Ama gemiyi kıyıya iyice sokarak
bana gerekli bunca eşyayı almamı
sağlayan Tanrı, bana geçimimi
sağlama yeterliliği de verecektir.

Kendine ve Tann'ya güveni zaman zaman sarsılıp korkuya kapılsa da, Robinson azimle hayata tutunur. Kendine neredeyse bir kale tesis eder, hayvanları evcilleştirir, tarımla uğraşır. Yani medeniyetin birkaç safhasını yeni baştan yaşar adeta.

Robinson'un Tanrı inancı "fayda" kavramıyla yakından ilintilidir. İşine geldiği zaman, kendisine bir yararı dokunduğu zaman hatırlar Rabbini. Adada kendiliğinden arpa yetiştirdiğini görünce çok şaşırır. "Bu olay karşısında duyduğum şaşkınlığı anlatamam. Ben bugüne dek hiç din ilkelerine göre davranmamıştım, kafamda dinle ilgili pek az bilgi vardı. Başıma gelen her şeyi talihe bağlardım. Fakat tahıl yetiştirmeye elverişli olmadığını bildiğim bir iklimde, oraya nasıl geldiğini bile anlamadığım bu arpanın yetiştirdiğini görünce şaşkınlıktan ürperdim. Tanrı'nın bu başakları, tohum falan ekmeksizin, bir mucizeyle, bu uğursuz yerde beslenebilmem için göğerttiğini düşünmeye başladım."

Bu inançla adanın her yanını arasa da başka bir tahıla rastlamaz Robinson. Sonra birden, ekinin çıktığı yere tavuk yemi çuvalını silkelediğini hatırlar. "Şaşkınlığım geçmeye başladı. Bunun hiç de olağanüstü bir şey olmadığını anlayınca, Tann'nın bağışına karşı duyduğum dinsel borçluluk duygusu da azalmaya başladı."

Bu ikircikli tutum aslında bir roman kahramanı kadar, bir çağın da temel karakteridir. Bir bakıma, bu faydacı yaklaşımın ortaya çıkardığı zorlukları yenmek için bir alettir tanrı inancı. Karnı doyan, geleceğini "garanti" görmeye başlayan, ötelere bakmaz olur.

Medenî İnsan Çok Yer, İşitmez Olur!

Robinson Crusoe'nun ana meselesi yaşamaktı, Hayy bin Yakzan'ınki ise evreni yaratan o Yüce Varlık'a ulaşmak. Robinson ayakta kalabilmek için yalnız kendi gücüne güvenebilirken, Hayy anne ceylanın şefkatine muhtaçtı. Ceylan tesadüfen (!) onu kendi yitik yavrusu sandı ve aşırı ihtimam gösterdi. Tabiatın vahşi olmayan yanı Hayy'yı bağrına bastı; vahşi yanıyla ise SES üzerinden iletişim kurup, ELLERİ vasıtasıyla ona hükmetti.

Robinson'un tabiatla mücadelesi gene de "makul" bir mücadeleydi. Yaşaması için "mutlaka gerekli olanı" yapıyor, herhangi bir "fazlalık" peşinde koşmuyordu. Kendini adanın kralı, tek efendisi olarak gördüğü halde, ne fazla miktarda avlanıyor, ne yiyebileceğinden fazla bitki stoku yapıyordu.

"Canım istese gemiler dolusu ürün yetiştirebilirdim; ama kullanacak yerim olmadığı için yalnız kendime yetecek ölçüde yetiştiriyordum. Yeter sayıda kaplumbağam vardı; bir tanesi bile bana fazlasıyla yetiyordu. Bir donanma yapmama yetecek kerestem vardı. Şarap yapacak, kurutacak, bir donanma yapılsa bütün gemilerini yüklemeye

yetecek üzümüm vardı. Ama bütün bunlardan ancak bana gerekli olduğu ölçüde yararlanıyordum. Yiyeceğimin, isteklerime yetecek kadarından fazlası ne işime yarardı? Sözüün kıyası, dünyadaki bütün güzel şeylerin, bize gerekli olanından fazlası hiçbir işimize yaramazdı. Benim yerimde dünyanın en açgözlü, en doymak bilmez adamı bile olsa, bu hastalığından kurtulurdu.”

Fakat öyle olmadı! Robinson'un torunları “sınırsız sermaye birikimi” rejimini, yani modern kapitalizmi icat ettiler. İngiliz Defoe'dan 250 yıl sonra, Fransız Michel Tournier bu hikâyeyi yeniden yazdığında (*Cuma ya da Pasifik Arafı*, 1972), “hastalığın” sürüp gittiğini öğreniyorduk:

“Hasat öylesine zengin oldu ki ürünü, ana mağaranın içine açılan ikinci bir mağaraya silolar halinde yerleştirmek gerekti. Seneden seneye katlanarak artan tohum siloları, kısa bir süre sonra farelere karşı korunma konusunda ciddi sorunlara yol açtı. Kemirgenler, tahılların artması oranında daha çok üüyor gibiydiler. Robinson, bir hayvan türünün, elindeki kaynaklar fakirleştiği oranda artan insan türünün aksine, ortamın zenginliğine uyum sağlamasını hayranlıkla izlemekten kendini alamıyordu. Fakat gücü yettikçe ürün üstüne ürün yığmaktan vazgeçmek istemediğinden, asalaklara karşı sert önlemler almak gerekiyordu.”

Nefsine Hakim Olan, Hakikate Yol Bulur!

Robinson'un ana meselesi ayakta kalmak demiştim; fakat bu, hiçbir metafizik gerilim yaşamadığı anlamına gelmez. Bu dünyaya “fırlatılmış” her insan teki gibi, o da beynini tırmalayan şu sorulara zaman zaman cevap arıyordu:

“Gördüğüm şu deniz, şu kara neyin nesidir? Nereden doğmuşlar? Ben neyim? Evcil yırtıcı, iyi kötü, insan hayvan, bütün öbür yaratıklar nerden gelmişiz? Şüphesiz gizli bir Güç var bizi yapan; yeri, göğü, denizi, havayı yaratan. Kimdir o güç? Sonra büyük bir doğallıkla düşündüm: Tanrı'dır bunların hepsini yapan. Bunları,

bunlarla ilgili her şeyi o yönetir; çünkü bütün bu şeyleri yaratan Güç'te bunları yönetebilecek yetenek de vardır."

Robinson Crusoe'nun bu bölümleri Hayy bin Yakzan'dan kuru birer alıntı gibidir. Hayy'ın bütün arayışı neredeyse bu dinî/felsefî meselenin aydınlanmasına odaklıydı:

"Hayy her cismin madde ve biçimin birleşmesinden oluştuğunu anladı. Madde hiç değişmiyordu. Biçim ise sürekli değişiyor ve her biçim, kendine özgü eylem ve etkilerle kendini gösteriyordu. (Hayy böylece) bütün biçimler için bir özne ve etken bulunması gerektiği (fikrine ulaştı.) Her yaratılmış için bir yaratıcı bulunması gerekiyordu. Bunun üzerine, önceden öğrendiği biçimleri yeniden düşündü. Tümü de sonradan olan, yaratılmış şeylerdi ve her biri için bir öznenin varlığı zorunlu idi. Daha önce, biçimden kaynaklandığını sandığı eylem ve etkilerin gerçekte biçimden değil, biçimi bir araç gibi kullanan bir Özne'nin eseri olduğunu kavradı... Bütün evren o Özne'nin eylem ve eseridir."

Yaratıcı Özne'yi zihnen kavrayan Hayy, şimdi O'na nasıl ulaşabileceğinin derdine düşmüştür. İlk işi, insan olarak hayvana benzerlik derecesini en aza indirmeye çalışmak oldu. Bunun için:

I. Neleri yemeliydi?

II. Ne kadar yemeliydi?

III. İki yemek arasında ne kadar süre geçmeliydi?

"Hayy, önce, besin maddelerinin hangilerinin daha kolay elde edileceğini tespit etmeli, sonra, alacağı ölçüyü belirlemeliydi. (...) En doğrusu, türünün devamını sağlayan, çekirdeği olan meyveleri seçmektir. Fakat bir şartla: Çekirdekleri yememeli, bozmamalı, taşlık ve çorak alanlara atarak telef etmemeliydi."

Hayy bin Yakzan'dan aldığım en önemli ders, insanoğlunun ayakta kalma çabası ile Yaratıcısına ulaşma çabasının birbirlerini tamamlayan, eşgüdümlü çabalar olması gerektiğidir. Bu iki arayışı tek bir arayış haline getirebilen, hikmet burcuna ayak basmış demektir.

Medeniye Söz Anlatmak, Deveye Hendek...

Böyle böyle elli yaşına merdiven dayayan Hayy, nihayet hemcinsi ile müşerref olur. Yakınlardaki bir adada medenî hayat süren Salaman ve Absal adlı iki arkadaştan biri Hayy'ın adasına gelir. Salaman, inandıkları dinin kitabının daha çok zahirine, Absal ise batınına öncelik vermektedir. Birincisi sosyal hayatı, ikincisi ise inzivayı seçer ve böylece Hayy ile yolu kesişir.

Karşılaştıklarında önce korkarak birbirinden kaçan kahramanlarımız, sonunda yakınlaşırlar. Hayy ilk tedirginliği yemek konusunda yaşar. Absal'ın sunduğu gözalıcı yiyecekleri tatmaya kalksa kendi hayat rejimi bozulacak, tatmasa arkadaşı kendisinden soğuyabilecekti. "Sonunda Absal'ı tanıma isteği ağır bastı, kararını değiştirerek yemeye başladı. Yemek son derece lezzetli. Kötü bir şey yaptığını anladı ve büyük bir pişmanlık duygusuna kapıldı. Hemen kalktı ve kaçarcasına uzaklaştı."

Buna rağmen yeniden buluştular ve Absal, Hayy'a medeniler gibi konuşmayı öğretti. Sonra metafizik meseleri müzakere etmeye başladılar. Hayy'ın cevaplarını şaşkınlık içinde dinleyen Absal, iman ettiği öğretinin Tanrı, melekler, kitaplar, elçiler, öte dünya, cennet ve cehenneme ilişkin bildirdiklerinin tümünün "Hayy'ın müşahade ettiklerinin birer simgesi" olduğunu gördü. Böylece:

"Bütün bilgileri gerçek anlamına kavuştu. Kalp gözü açıldı, düşünce ateşi parladı. Hayy bin Yakzan'ın hizmetine girdi, ona bağlandı."

Hayy, peygamberliği ve dinin emir, yasak ve yükümlülüklerini Absal'dan işitip hepsini tasdik etti. Fakat gene de kafasını kurcalayan konular vardı: Peygamber niçin dünya hayatına ilişkin bazı şeyleri, mesela mal biriktirmeyi, bol yeme ve içmeyi mübah kılardı? İnsanlar bu sayede batıl şeyler edinmeye çalışarak Tanrı'dan yüz çevirebilirdi.

"Hayy insanın ayakta durmasını sağlayacak kadarından fazla yenilmesini doğru bulmuyordu. Malın ise hiçbir anlamı,

değeri yoktu gözünde. Bu nedenle öğretinin zekat, alışveriş, faiz ve bunlarla ilgili cezaları anlaşılmaz, gereksiz ayrıntılardı ona göre. Eğer insanlar bunların gerçekliklerini bilseler, bu batıl şeylerden yüz çevirir, Tann'ya yönelirlerdi.”

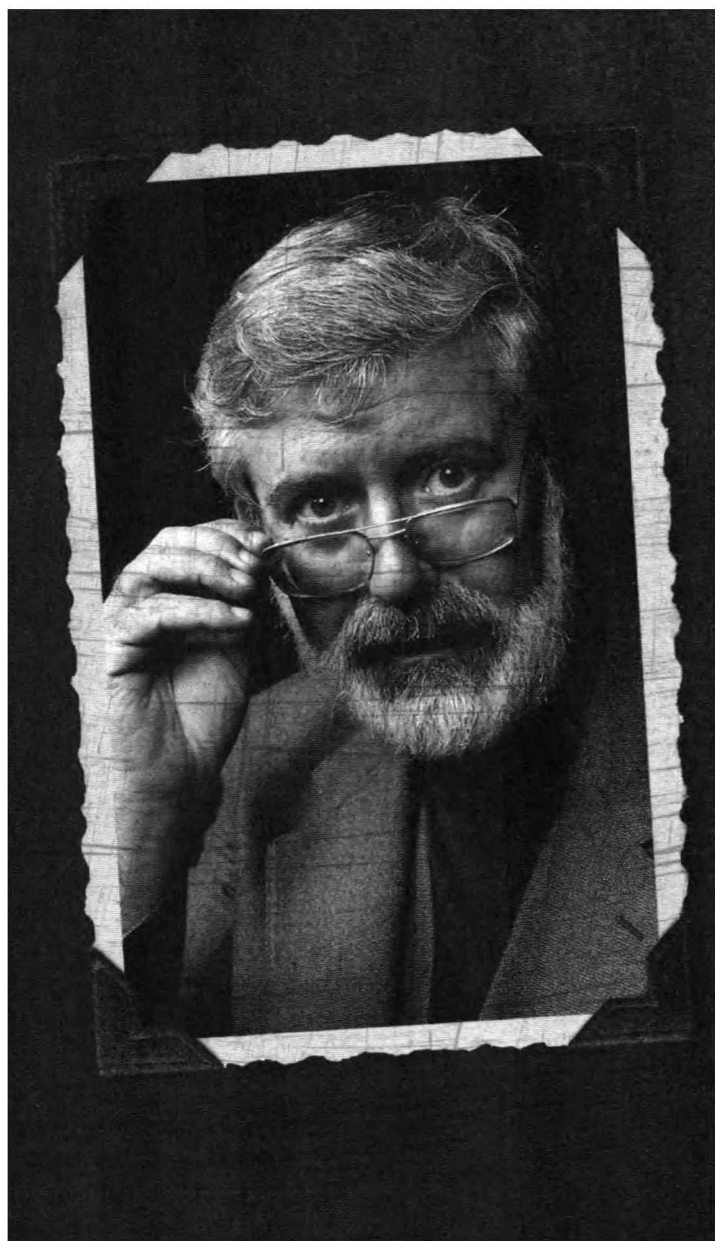
Hayvanlar arasında büyümüş olmasına rağmen (belki de o yüzden?), insanın hayvanlığa meylini kavrayamayan Hayy, medeni hayata karışıp insanları bu yönelişlerinden vazgeçirmeye karar verdi. Absal, “insanların bir takım kusurlar taşıdıklarını, dünyevi arzu ve eğilimlerinin ağır bastığını, onlara gerçeği kabul ettirmenin çok zor olduğunu” anlatmaya çalışsa da, Hayy'ı ikna edemedi. Ve Hayy, Salaman'ın hükümdar olduğu adaya giderek onları irşada çalıştı. Fakat Hayy'ın vaazları tek kelimeyle kafa şişirince, sonunda bunu sezerek büyük bir hayal kırıklığı yaşadı:

“İnsanlar, kendileri için bir felaket demek olan dünya mallarını toplamakta bitimsiz bir yarış içine girmişlerdi. Ölünceye kadar süren bu mal biriktirme yarış ve hırsı, onları ölümsüz mutluluğa eriştirecek eylem ve çabalardan habersiz bırakmıştı. Öğüt vermenin hiçbir yararı yoktu; hiçbir güzel söz onları etkileyemezdi. Bilgisizlik çepeçevre kuşatmıştı toplumu. Yaptıkları kötülükler kalplerini karartmıştı. Tanrı da onların kalplerini, kulaklarını mühürlemişti. Artık gerçekleri kavrayamaz, duyamazlardı.”

Hayy ile Absal, bu dünya gerçekliği karşısında, Salaman'a ve diğer medenilere elveda deyip adacıklarına geri döndüler. Robinson Crusoe, adayı kendi üzerine tapuladıktan sonra terkedip Londra'ya gitmiş; ardından (2. Ciltte) Asya ve Rusya'nın fethine çıkmıştı. Bizim “meczip” kafadarlarımız ise “ölünceye kadar adada Tann'ya kulluk ettiler.”

Michael Ende
ve
Momo

Zaman Çalma Hastalığı

Yirmi yıl kadar önceydi. Genç bir akrabam ve eşi, enflasyonist ortamda *eriyen* birikimlerini “döviz yerine borsada değerlendirmeye” karar vermiş, birkaç *kâğıt* üzerinde karar kılmış, bana da ihtiyaten akıl sormaya gelmişlerdi. Eşi matematikçi, atılgan genç muhasebeciydi. Tasarruf bilinçleri yüksekti; ek işler de yaparak “sıradanlığı aşmaya” çalışıyorlardı. Borsa endeksinin zirveye yaklaştığı bir dönem olduğundan, caydırmaya çalıştım, başaramadım. “Komşuları Dilek hanımlar, servetlerini bir yılda ikiye katlamışlardı!”

O zamanki “milyarlı rakamlar” tam aklımda değil, anlaşılması için bugünkü değerlerle anlatayım: Diyelim ki dolar 2 lirayken, Fırat bey ile Selma hanım 40 bin dolar bozdurup 80 bin lira ile beş altı *kâğıt* (*hisse senedi*) aldılar. *Kâğıtlarının* değeri ilk aylarda biraz yükseldi, sonra hızla düşmeye başladı. Takriben iki yıl sonra tekrar geldiler. Yüzleri solgun, nefesleri kısıktı. Borsaya yatırdıkları 80 bin, 40 bin liraya gerilemiş; bu arada dolar kuru 4 liraya yükselmişti. Delikanlı, yüzde % 50 zarardayız dedi; birikimlerimizin yarısı eridi. Eşi daha dertliydi:

“Yüzde elli TL bazında kaybettik; oysa dolar bazında kaybımız % 75.” Doğru ya, eldeki 40 bin lira artık 10 bin dolar ediyordu!

Paradan çok, uğradığı *zaman kaybına* hayıflanıyordu Selma hanım. “Ne sınava hazırlanan kızıma yeterli zaman ayırabildim; ne Fatma Hocahanım’m kırık meal dersine devam edebildim. Üç kuruş fazla biriktirelim de, çocuklarımız ileride rahat etsinler istedim. Hepsi eriyip gitti.” *Eriyen* para değildi yani, çocuktan ve meal dersinden çalınan zamandı!

Peki, nereye gitmişti bu çalınan zaman? *Momo* yazarına inanacak olursak, duman adamların kurduğu Zaman Tasarruf Şirketi’ne...

Tanpınar, Veblen ve Keynes

Selma hanım iki yılda 40 bin lira yahut 30 bin dolar kaybetmişti. Paranın kaynağı, lise öğrencilerine evinde verdiği derslerdi. Tam 600 saatlik emeği boşa gitmişti. Tanpınar, konuşmamıza kulak misafiri olsa, endişe etmeyin, medeniyet işte böyle ilerliyor derdi. Gölgesi Halit Ayarcı’yı hatırlayın: “Terakki saatin tekâmülüyle başlar. İnsanlar saatlerini ceplerinde gezdirdikleri, onu güneşten ayırdıkları zaman medeniyet en büyük adımını attı. Tabiattan koptu. Müstakıl bir zamanı saymaya başladı.” Ne uğruna? “İş için. İnsan, her şeyden önce iştir, iş ise zamandır.” (*Saatleri Ayarlama Enstitüsü*)

Marx daha 19. yy ortalarında, tabiattan koparılp mekanik bir aletin içine sıkıştırılan zamanın önemli bir kısmına kapitalist sınıfın iş yerinde el koyduğunu, emekçilerin günün birinde ayaklanarak gaspedilen zamanlarını geriye alacaklarını yazıyordu. Alamamış olacaklar ki, Michael Ende 20. yy sonlarında “çocuklar için” *Momo*’yu yazdı. Tabii, *Küçük Prens* veya *Şeker Portakalı* ne kadar çocuk kitabı iseler, *Momo* da o kadar. Medeniyetin attığı büyük ve tekinsiz adımların mahiyetini bunlar kadar iyi anlatabilen toplumbilim kitapları var mıdır? Boşuna, *çocuktan al haberi* dememiştir!

Momo'nun mesajının iyi anlaşılabilmesi için, modern iktisatın delisi Veblen ile velisi Keynes'i birazcık tanımamız gerekiyor. Birincisi "aylak sınıf", "gösteriş tüketimi", "sabota" gibi ifadeleri iktisat kuramına soktu; ikincisi ise "hayvan ruhlar"ı. Veblen 1904 yılında şu önemli tespiti yapıyordu: *Eski kapitalizmde mal ticareti, yeni kapitalizmde ise sermaye ticareti yapılmaktadır*. Büyüyen işletmelerde sermaye sahipliği ile şirket yönetimi birbirinden kopmakta, "şirket sahibi" işinin başından uzaklaşmaktadır (*absentee owner*). Kapitalist için önemli mesele "kârlılık" olduğundan, gerektiğinde üretim sürecini sabote etmekte; sanayi organizasyonunun hakiki üretkenliğini baltalamaktadır. Finansal piyasaların genişlemesi, işinin başında olmayan kapitaliste muazzam bir hakimiyet sağlamakta; oradan aldığı güçle *sanayi cemaatinin* (mühendisler+işçiler) canına okumaktadır.

Sırtını finansa dayayan kapitaliste son kertede bu gücü veren kimdir? Veblen'e göre, Selma ve Dilek hanımlar. Yani, sıradan olmadığını düşünen "sıradan insanlar". Bunlar bir hisse senedi aldıkları zaman, o şirketi inceleyip, nasıl bir işletmeye "ortak" olduklarını bilerek davranmış olsalar, mesele yok. Fakat alımlar herhangi bir somut gerçeğe göre değil, borsada oynayan insanların beklenti ortalamasına göre yapılır. Yani beraberce boşluğa oynanır.

Keynes ise projektörü sıradan insanlardan piyasa kurtlarına çevirdi. İktisat kuramının merkezine bilim tarihinin en aşağılayıcı kavramını yerleştirdi: *animal spirits*. Hayvan ruhlar, *hayvan herifler*! Kendisi de selefi Ricardo gibi borsadan milyonlar kazanmış İngiliz lordu, kimseyi aşağılama peşinde değildi, tabii. Sadece, finans piyasalarının büyük oyuncularının, yatırım kararlarını incelikli formüllere bağlanan hesaplamalara dayanarak değil, hayvansal içgüdülerine göre verdiklerini söylüyordu. Bir nevi kumar.

Bana Veblen'i en iyi anlatan, romancı John Dos Passos oldu (*Büyük Para*), Keynes'i ise Don DeLillo (*Kozmopolis*). Bu ikincisinde, büyük bir finans işletmesinin yöneticisi olan Eric Shiner, Japon yen'ine oynamıştı büyük miktarda. "Boşluğa

spekülasyon" yapmıştı. Modern durumu kavramak istiyorsanız, *boşluk* kelimesini her anlamıyla önemseyin. Ömer Bolat hatırlar: MÜSLAD heyetiyle Dubai'yi dolaştığımızda, bütün o yüksek iş ve finans kuleleri bize dışarıdan bomboş gözüküyordu. İşte yıllar sonra DeLillo'dan okuduklarım:

"Caddenin hemen ötesinde heyula gibi banka kuleleri yükseliyordu. Boş gibi görünüyorlardı. Bunlar *geleceği hızlandırmak* için tasarlanmış, boşaltılmış, son yüksek şeyler olarak yapılmışlardı. Dış dünyanın sonuydular. Burada değildiler tam olarak. Gelecekteydiler; coğrafyanın, elle tutulur paranın, onu yağın ve sayan insanların ötesinde bir zamandaydılar."

Oyunbozan Cahil Kız

Gelelim çocuk romanımıza. Bir amfiteatro kalıntısının köşesini, çevredeki iyi insanların yardımıyla kendine barınak yapan 102 yaşındaki (!) kız çocuğu Momo, ne anne babasını bilmektedir, ne de geldiği yeri. Uzaklardan gelmiştir ve ne zaman doğdun sorusuna, *hatırladığım kadarıyla ben hep vardım* cevabını vermektedir. Gerçek yaşı 8 de olabilir, 12 de; çıplak ayakları kapkaradır. Seni bir yuvaya yerleştirelim, orada yatar, yemek yer, okuma yazmayı ve sayı saymayı öğrenirsin derler. Demir pencerele böyle bir yere daha önce gitmiş ve sürekli dayağa isyan ederek kaçmıştır. Ben kendime bakarım, diyor. Masum duruşu dışında galiba tek marifeti iyi bir dinleyici olmaktır.

"Momo karşısındakileri, aptal insanların bile aklına parlak düşünceler getirecek şekilde dinlerdi... Mutsuzlar, dertliler onun yanından ferahlamış olarak ayrılırlardı. Kendi yaşamını anlamsız bularak, kendisinin önemsiz bir kişi olduğuna inanan biri bile, bütün bunları Momo'ya anlatırken nasıldır bilinmez daha konuşması sona ermeden söylediklerinin gerçek olmadığını, insanlar arasında onun da bir yeri olduğunu ve dünyada kendisinin de bir önemi bulunduğunu kavrardı. Momo işte böyle usta bir dinleyiciydi!..

Herkesi, her şeyi dinlerdi. Böcekleri, otları, yağmuru, rüzgân bile. Her biri ona kendi dilince bir şeyler anlatırdı... Sessizliği dinlerdi.”

Momo gelince, mahalledeki çocuklara neşe gelmiş, can sıkıntısı ortadan kalkmıştı. Momo bir oyuna katılınca, nedendir bilinmez, çocukların aklına değişik oyunlar geliyordu. Oynadıkları tiyatroyu bazen bir gemi gibi tahayyül edip, denizlere açılıyor, türlü türlü serüvenler yaşıyorlardı. Çocuklar artık bir konuda hemfikirdi: Momo'nun yanında oynanan oyunlar başka hiçbir yerde oynanamaz!

Momo'nun büyüklerden de iki yakın dostu vardı: çöpçü Beppo ile rehber Gigi. Beppo'yu başkaları akılsız sayardı, çünkü bazı sorulara sadece gülümser, bazılarına cevap vermek içinse çok uzun düşünürdü. “Yalnızca Momo, Beppo'dan cevap alabilmek için uzun süre beklemesi gerektiğini bilir ve onun sözlerini rahatlıkla anlardı.” Beppo'nun derdi, sorulara yanlış cevap verme ihtimaliydi; ona göre “dünyadaki bütün anlaşmazlıklar kasıtlı ya da kasıtsız, aceleye getirilerek söylenmiş birtakım yalan yanlış sözlerden kaynaklanıyordu.”

Turist rehberi Gigi, Beppo'nun tam tersiydi. Tam bir çenebaz. Dolaştırdığı turistlere kendi uydurduğu olayları, isimleri, tarihleri sıralar, kafalarını dağıtırdı. Kimileri Gigi'nin yaptıklarına güler, kimileri de böyle uydurma hikâyelerle insanların parasını almanın doğru olmadığını söylerdi. “Ama bütün şairlerin yaptığı da bu,” derdi Gigi. “Tarih kitaplarında yazılanların hepsinin doğru olduğu ne malum, belki de uydurmadır, ne biliyoruz?”

Tek emeli zengin ve ünlü olmaktı. Başaracağına da inanıyordu. Fakat, sıkı çalışmaya pek gelmediğinden, bunu nasıl yapacağını pek de bilemiyordu. “Zengin olmak marifet değil,” diyordu Momo'ya, “her isteyen zengin olabilir. Birazcık zenginlik için hayatlarını ve ruhlarını satanlara bir baksana, ne hale gelmişler! Yok. Ben onlar gibi olmak istemem. Varsın bazen cebimde kahve param olmasın; yeter ki hep aynı Gigi kalayım!”

Duman Adamlar Sahnede

Ama ne yazık ki, değişmeyen tek şey değişimdir, diyordu âkil adamlarımız. Ne Beppo, ne de Gigi kendileri kalabilirdi. Zaman onlara uymazsa, onlar zamana uyacaktı. Duman Adamlar, insanları zamana uydurarak zamanlarını çalan tuhaf yaratıklardı. Marifetlerini anlayabilmek için şu Berber Fusi olayına bakalım:

Fusi pek ünlü biri değilse de, mahallesinde iyi tanınıyordu. Ne zengin ne yoksuldu. Hayatının boşuna geçip gittiğini düşünmeye başladı bir gün. “Makas şakırsı, sabun köpüğü ve gevezelik. Varlığımdan ne anlıyorum? Bir gün gelecek ve sanki hiç yaşamamış gibi ölüp gideceğim. Kimim ben? Küçük bir berber. Ola ola bunu oldum. Doğru dürüst bir yaşamım olsaydı, bambaşka bir insan olurdu!” Sıradan adam olmak istemiyordu Fusi, fakat “doğru dürüst bir adam” olmanın yolunu da bilmiyordu. “Adam gibi yaşamak için *bol zaman* lazım” diyordu.

Tam o anda şık bir araba berber dükkânının önünde durdu ve duman renkli bir adam, kurşun renkli çantasıyla dükkâna girdi. “Zaman Tasarruf Şirketi'nden geliyorum. Temsilci numaram XYQ/384/b. Bizde bir tasarruf hesabı açacağınızı öğrendik.” Fusi şaşkındı. Hakkında her şeyi biliyordu temsilci. “Vakit bulsanız, iyi bir insan olacaksınız. Demek ki bütün aradığınızı, zaman. Nasıl elde edeceksiniz? Tabii, tasarruf ederek!” Bay Temsilci hemen bir hesap çıkardı: Bir günde 24 saat çarpı 60 dk çarpı 60 sn eşittir 86.400 saniye var. Yılda 31.536.000 saniye yapar. Yetmiş yıl yaşasak 2.207.520.000 saniye eder. “İşte Bay Fusi, elinizdeki bütün sermaye bundan ibaret.”

Peki, sevgili berberimiz güzelim sermayesini iyi kullanmış mı, iyi kullanıyor mu? Ne gezer! Şu ana kadarki 42 senede her gün 8 saat uyku, 8 saat çalışma, her biri 441.504.000 saniye kayıp. İki saat yeme içme, toplamda 110.376.000 saniye ziyan. Yaşlı ve sağır annesine her gün bir saat vakit ayırıyor. “Sizi duymadığı halde oturup onunla konuşuyorsunuz. Bu, boşa harcanmış bir zamandır;

55.188.000 saniye.” Bir o kadar da, anne sakat olduğundan yapılamayan alışveriş işlerini yaparken boşa harcanıyor. Muhabbet kuşuna her gün çeyrek saat, o da boşa giden 13.797.000 saniye. Haftada bir gün sinemaya, bir gün şan topluluğuna gidiliyor; iki defa da derneğe uğranıyor. “Hatta bazen kitap bile okuyorsunuz. Vaktinizi yararsız şeylerle öldürüyorsunuz, hem de üç saat. Bu eder 165.564.000 saniye.”

Bay Temsilci, berberin derin sırnını da keşfetmiştir: Her gün kötürüm Daria'ya çiçek götürüp onunla yarım saat konuşmaktadır. Kayıp tam 27.194.000 saniye. Üstüne üstlük, bir de akşam bir çeyrek saat kadar pencere önünde dikilip günün olaylarını düşünmektedir, gitti 13.797.000 saniye daha. İşte bütün bu hesapsız davranışlardan sonra Berber Fusi'nin toplam kayıp zamanı tam tamına **1.324.512.000 saniye**. Peki, 42 yaşındaki berberimizin bugüne kadarki tasarrufu ne kadardır acaba? Bir yılda 31.536.000 saniye olduğunu hesaplamıştık; çarpı 42 = 1.324.512.000 saniye. Tasarruf sıfır!

Bay Fusi'nin hemen tasarrufa başlaması lazım, pek tabii. Örneğin, diyor, Bay Temsilci, geçen 20 yıl boyunca her gün bir saat zaman tasarruf edilmiş olsaydı, bugün elinizde tam 26.280.000 saniyelik bir birikim olacaktı. İki saatlik tasarruf ile bu rakam 52.560.000 saniyeye çıkardı. “Düşünün Bay Fusi, bu sayının karşısında iki pespaye saatin ne kıymeti olur?” Hiç! Şimdi, bundan sonraki 20 yıl boyunca aynı tasarrufu yapsa, 62. yaş gününde tam 105.120.000 saniye emrine amade olacaktır!

Zaman Tasarruf Şirketi, tasarruf edilen zamanı saklamakla yetinmiyor, faiz de ödüyor. Tasarruf edilen zaman beş yıldan önce geri alınmazsa, Şirket bir kat fazlasını ödüyor. Böylece sermayemiz her beş yılda iki katına çıkıyor, on yıl sonra dört katına, 15 yıl sonra sekiz katına... “Siz eğer yirmi yıl önce zaman tasarrufuna başlamış olsaydınız, 62 yaşındayken birikiminiz 26.910.720.000 saniye ederdi.” (BES yani bireysel emeklilik sistemi *Momo*'dan araklanmış olmasın!)

Peki zaman nasıl tasarruf edilecektir? Daha hızlı çalışıp gereksiz şeyleri bir yana bırakarak! Her müşteriye yarım saat yerine 15 dk ayırmalı, zaman alan sohbetlere son vermeli. “Annenizin yanında bir saat yerine yarım saat oturursunuz. En iyisi, onu bir huzurevine yatırın. O zaman bir saatinizi tasarruf etmiş olursunuz. Şu yararsız kuşu da def edin gitsin; Bayan Daria’yı da iki haftada bir görün. Hele değerli zamanınızı öyle şarkı söylemek, okumak ve dostlarınızla konuşmak gibi şeylerle ziyan etmeyin. Dükkânınıza doğru dürüst işleyen ve şaşmaz bir saat asın ki, çırağınızı daha iyi denetleyebilirsiniz.” İyi de, dedi Bay Fusi, bütün bunları yaptıktan sonra, geri kalan zamanımda ne yapacağım? “Siz bunları dert etmeyin, zaten size fazla bir şey de kalmaz.”

Sonra o günkü ilk müşteri geldi. Bay Fusi onu asık bir yüzle karşıladı, hiç konuşmadı ve gerçekten de yarım saat yerine 20 dakikada traşı bitirdi. Sonra bütün müşterilerine böyle davranmaya başladı. “İşini bu şekilde yapması gerçi ona hiç zevk vermez olmuştu, ama bunu önemsemiyordu. Çırağının yanına iki çırak daha kattı, bir saniye bile boş kalmamalarını kolluyordu. Bütün işler planlanmış zamanlarında bitmeliydi.” Şöyle bir levha astı: Kazanılmış zaman iki misli artar!

Daria’ya mektup yazarak, vakit bulamadığı için artık ona gidemeyeceğini bildirdi. Annesini ucuz bir huzurevine yerleştirdi, kuşu da sattı. Gittikçe daha sinirli ve huzursuz oluyordu ve ne gariptir, tasarruf ettiği zamandan kendisine bir şey kalmıyordu. Kaybolup gidiyor ve ele geçmiyordu. Üzerine bir hastalık, bir tür delilik çökmüş gibiydi. “Ara sıra günlerin ne kadar çabuk geçtiğini korkuyla fark ettiği de oluyordu ve o anlarda tasarruf için dişini daha fazla sıkıyordu.”

Sadece berber Fusi değil, mahalledeki herkes Duman Adamların ağına düşmeye başlamıştı, Beppo ile Gigi bile. Tek pes etmeyen Momo’ydu, çünkü zamanın “yaşamın kendisi olduğunu” kavramıştı ve “yaşamın yeri yürekti.” Momo, duman adamlarla savaşı kazanabilecek miydi?

Momo'cu Osmanlılar

Momo 1973 yılında Almanya'da yazılabildi de, neden Türkiye'de yazılamadı? Akla yakın iki gerekçe: 1. Türkiye'de "çalınan zaman" miktarı henüz ürkütücü boyutlara ulaşmamıştı. 2. Michael Ende'yi hazırlayan, zamanın farklı kültürel algılanışlarını kavramış nitelikli yazarlar Türkiye'de yoktu. Birinci gerekçe zayıf, ikincisi haksız. Ahmet Haşim'in "Müslüman Saati" ile Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, yeni kuşak yazarların (belki) zihinlerine etkise de, yüreklerine işlemedi. Oysa, *Momo*'dan öğrendik ki, "zaman, yaşamın kendisidir ve yaşamın yeri yürektir."

Bundan 22 yıl önce, henüz yüreğimin sesini duyabiliyorken, Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nü ders kitabı olarak okutacak ilk iktisat hocasının ellerinden öpeceğim diye yazmıştım. Farklı medeniyetlerin zaman bilincini, ayrıca zamanın modern iktisadi hayattaki biçim, anlam ve önemini bu kadar derinden kavramış toplum-bilimcimiz azdır. Ya Ahmet Haşim'in "Müslüman Saati" başlıklı kısa denemesi? İki farklı dünyanın

karşıt zaman anlayışlarını (hissiyat mı deseydim?) bu kadar us-
tallıkla karşılaştıran bir doktora tezi yazılabildi mi?

Saat, zamanı homojenleştirdi. Sabah, öğle, akşam, gece..
ayırımı ortadan kalktı. İkinci, yatsı gibi kelimeler anlamsızlaştı.
Kendine ait rengi, kokusu, kudsiyeti olan vakit kalmadı. Çin'de
ve İslam dünyasında birtakım eski örnekleri olmakla beraber,
mekanik saati Avrupalılar geliştirdi. Çünkü günlük ekonomik
hayatı disiplin altına almak istiyorlardı; saat bu hizmeti gördü.
Tarihçi P. G. Walker, makine toplumsal üstyapıyı belirleyen özerk
bir kuvvet değildir, diyor. Avrupalılar mekanik saati geliştirmeden
önce, kendileri mekanik hale gelmiş, bir makineye benzemişlerdi.

Tanpınar'ın romanında Hayri İrdal, eski hayatımızın saat
üzerine kurulduğunu söyler. Ancak, Walker'ın sözünü ettiği mekanik
hale gelişten çok uzak bir seyirdir bu. İş hayatında yüksek verim
sağlanması için zamanın tekbiçim hale getirilmesinden ziyade,
Osmanlı dünyasında Allah'a kulluğun daha düzenli yapılmasını
mümkün kılan bir araçtı saat. "Muvakkit Nuri Efendi'den öğren-
diğimize göre, Avrupa saatçiliğinin en büyük müşterisi daima
Müslümanlar ve onlar içinde en dindar olan memleketimiz halkı
imiş. Günde beş vakit namaz, Ramazanlarda iftar, sahur, her türlü
ibadet saatle idi. Saat, Allahı bulmanın en sağlam çaresiydi ve bu
sıfatla eskilerin hayatını idare ederdi. Saat sesi bu yüzden onlar
için şadırvanlardaki su sesleri gibi hemen hemen iç âleme ait,
büyük ve ebedi inançların sesiydi."

Ahmet Haşim ise, *Gurabahane-i Laklakan*'da insanla-
rımızın saatin modern tarzda kullanıldığı bir ortamın havasını
teneffüs etmeye henüz başladıkları bir devri şöyle tasvir ediyordu:
"Yabancı saati alışkanlığından evvel bu iklimde, iki ucu gecelerin
karanlığıyla simsiyah olan ve sırtı çeşitli vakitlerin kırmızı, sarı
ve lacivert ateşleriyle yol yol boyalı, büyük bir canavar halinde,
bir gece yarısından diğer bir gece yarısına uzanan 24 saatlik gün
tanılmazdı. Işıktaki başlayıp ışıktaki biten, 12 saatlik, kısa, hafif,

yaşanması kolay bir günümüz vardı. Müslümanın mesut olduğu günler, işte bu günlerdi.” (Vurgu benim)

Romanımızın diliyle söylersek, zamanın tasarruf edilmediği, Momo’ca yaşandığı günlerdi onlar. Oysa Momo’nun dünyasında, duman adamların disiplinli çalışmaları neticesinde, zaman tasarrufu moda oldu. Sistem, zaman tasarrufunu kolaylaştıracak çok sayıda alet edevat üretip, bunları insanlara “gerçek yaşam için özgürlük” sloganlarıyla pazarlamaya başladı. Evlerin duvarlarını şöylesine reklamlar süsledi: “Gelecek, zaman tasarrufuna bağlıdır!” “Yaşamını uzat; zamandan tasarruf et!” Evet, zaman tasarruf edenler daha çok kazanıp, daha çok harcıyor, daha iyi giyiniyorlardı. “Ama yüzleri asıktı; yorgun ve keyifsizdiler; gözleri dostça bakmıyordu. *Git bir Momo’ya uğra!* deyiminden bile habersizdiler.”

Yeni dönemde, insanın işini severek ve isteyerek yapması değil; en kısa sürede en çok işin yapılması önem kazandı. Eski evler yıkılıp yerlerine tek tip ve ucuz apartmanlar yapıldı. Kışlar gibi. Her şey hesaplı ve planlıydı; tek bir an bile ziyan edilmiyordu. Hayatın giderek tekdüze ve soğuk hale geldiğini ise kimse anlamak istemiyordu. “Bu gerçeği sadece çocuklar, taa yüreklerinde hissettiler. Çünkü artık kimsenin onlara ayıracak zamanı yoktu... İnsanlar zamandan tasarruf ettikçe, zaman azalıyordu.”

Hayali Öldüren Oyuncaklar!

Momo’ya uğrayanlar da, Gigi’nin öykülerini dinleyenler de gün geçtikçe azalıyor, kimse oyunlardan eski zevki almıyordu. Gerçi tiyatro yıkıntısına yabancı çocuklar da gelmeye başlamış ve beraberlerinde bir sürü oyuncak getirmişlerdi. Kendi eksenî etrafında dönen, uzaktan kumandalı tanklar; uzay roketleri, robot bebekler... Bunlar Momo ve arkadaşlarının sahip olamayacağı pahalı oyuncaklardı. “En küçük ayrıntılarına kadar öyle ince düşünülmüşlerdi ki, çocukların hayal kurmalarını gerektiren bir yanları kalmamıştı.” Bunun üzerine, çocuklar sıkılıyor ve akıllarına başka oyun gelmiyordu. Eski oyunlarını özlüyorlardı.

“Birkaç tahta parçası, kutular, yırtık bir masa örtüsü ve belki bir avuç taş birazcık da hayal karıştı mı, ah, ne oyunlar oynanırdı.”

Duman adamlar Momo’yu saflarına çekmek için, yıkıntıya onun boyunda bir oyuncak bebek bırakırlar. Momo adeta büyülenir. Bebekle konuşmaya başlar. Fakat anlar ki, bebek boyuna aynı cümleleri tekrar etmektedir. Canı sıkılmaya başlar. Tam bu sırada, görevli duman adam ortaya çıkar. Arabasının bagajından ipek sabahlıklar, yılanderisinden el çantaları, fotoğraf makinesi, televizyon, bilezik, kolye ve daha neler neler çıkarır. Can sıkıntısına çare olarak bunları Momo’ya sunar. “İnsan hep yeni bir şeyler alırsa canı sıkılmaz... Artık arkadaşlarına gerek yok. Bütün bu güzel şeyler senin olduktan sonra.” Momo’dan hâlâ bir ses yoktur. Duman adam öfkelenir: Zamane çocukları ne kadar zor beğenir oldular! Söyler misin sen bana, bu harika bebeğin nesi eksik? Momo yere bakar: “İnsan onu sevemez ki! Ben arkadaşlarımı *seviyorum*.”

Duman adam sabırlıdır. Henüz *gerçek hayatı* tanımayan Momo’ya nasihat etmeye başlar: “Yaşamda esas olan, insanların bir yerlere gelmeleri, yükselmeleri, bir şeylere sahip olmalarıdır. Kim ötekilerden daha öndeyse ve daha çok şeye sahipse, başka şeyler de kendiliğinden gelir: Dostluk, arkadaşlık, sevgi, şeref gibi... Sen dostlarının her şeyini engelliyorsun, gelişmelerini bozuyorsun. Buna sevmek mi diyorsun?”

Duman adamlar kararlıdır: Arkadaşlarını, Momo’ya karşı koruma altına alacaklardır. “Onların bir şeyler olmasını istiyoruz.” *Kim bu biz?* diye sorar Momo. Biz, yani Zaman Tasarruf Şirketi. “Ben sana iyi davranıyorum, ama Zaman Tasarruf Şirketi şakaya gelmez. Bizimle başa çıkamazsın!” Momo usulca fısıldar: “Seni hiç kimse sevmedi mi?” Bu söz, duman adamı can evinden vurur ve dili çözülerek birçok sırrı itiraf eder. Meğer hayatları, diğer insanların tasarruf ettikleri zamana bağlıdır. “Onları biriktiriyoruz, onlara muhtacız, zamana doymak bilmeyiz.”

Hırsızlıkla Çocukça Mücadele

Çocuklar toplanarak zaman hırsızlarına karşı mücadele etmeye karar verirler. Fakat ne yapacaklardır? Daha da önemlisi, zaman nedir ki? “Belki atom gibi bir şeydir” der, Maria. Massimo, zamanın bir film gibi bantlara kaydedildiğini söyler. Belki duman adamların da zamanı yakalayan böyle bir aletleri vardır. “Yerini bulsak, onu tersine çeviririz, çalınan zamanların hepsi geri gelir!” Paulo ise her şeyden önce kendilerine bir uzman gerektiğini söyler. Uzman yardımı olmadan bir şey yapılamaz. “Sen de bilginsiz bir şey yapamazsın!” diye kızar Franco. “Onlara güvenilmez! Birini bulduk diyelim. Zaman hırsızlarıyla ortak çalışmadığını nereden bileceksin?”

Sonunda, bütün şehir ahalisinin çağrılı olduğu büyük bir gösteri yapmaya karar verirler. Elde pankart, cadde sokak dolaşırlar: “Neden hiç zamanınız yok? Biz çocuklar size haber verecez. Lütfen hepiniz büyük toplantıya gelsin. Gelecek Pazar 6’da, eski anfide. Çocuklarınız haykırıyor: Zamanınız çalınıyor. Dikkat, çok önemli! Zamanınız nerede? Bu büyük bir sır. Biz size söylecez...”

Toplantı saati gelip geçer, çağrılanların hiçbiri gelmez. Franco, yapacak bir şey yok, der. “Bundan sonra büyüklerden medet ummayalım, gördük işte! Benim zaten onlara hiç güvenim yoktu, bundan sonra onlarla hiçbir işe girmem.” Momo hep susmaktadır. Gigi onun saçlarını okşayarak teselli eder: “Bu kadar büyütme Momo! Yalnız sabah her şey değişir. Biz de *başka bir hikâye* düşünüyoruz, olur biter!”

Derken çöpçü Beppo, duman adamlar arasındaki bir yargılamaya tanık olur. Çocukların muhalif hareketinin ne kadar ciddi olabileceği konuşulmaktadır. “Çocuklar bizim doğal düşmanlarımızdır,” der yargıç. “Onlar olmasaydı insanlık çoktan pençemize düşmüş olacaktı. Çocukları zaman tasarrufuna alıştırmak, büyük insanları alıştırmaktan çok daha güçtür. Bu yüzden en sert yasalarımızdan biri şudur: Er geç sıra çocuklara gelir.”

Kaplumbağa Gibi Hızlı Yürü!

Momo'nun varlığı duman adamlar için dayanılmaz hale gelince, hakkından gelmek için yakalamaya karar verirler. Onlar harabeye varmadan bir kaplumbağa belirir kapıda, sırtında bir tür ışıklı levha: *Beni İzle!* Duman adamlar geldiklerinde Momoyu bulamazlar, çünkü o sırada kaplumbağanın peşi sıra büyük şehrin caddelerinde yürümektedir. "Yavaş ama hep aynı tempoda. Momo böylesine yavaş yürüyüp de bu kadar ilerleyebilmelerine şaşıtı kaldı."

Bu arada Beppo, duman adamların konuşmalarına tanık olup sırlarını öğrendiğinden, hızla Momo'yu bulmaya gider. Onu yerinde bulamayınca da heyecanlanıp Gigi'ye koşar. Gigi "birkaç kuruş fazla kazanmak için" bir araba parkı bekçiliğine başlamıştır. Beppo'nun anlattıkları ona bir şaka gibi gelir. Sonunu düşünmeden başladığı kendi öyküleri gibi bir oyun. "Yaşamında ilk defa, onun hayal gücünün dışında, kendi başına bir öykü oluşuyor ve o seyirci kalıyordu!"

Duman adamlar bütün aramalarına rağmen Momo'yu bulamaz, çünkü kaplumbağayı takip ederek zaman sınırının ötesindeki bir mahalleye gelmişlerdir. Daracık bir sokağa girerler, mermer levhasında altın harflerle *Hiçbir Zaman Sokağı* yazmaktadır. Momo artık ilerleyemiyor ve kendi sesini duyamıyor. Kaplumbağanın sırtındaki levhada şu kelimeler belirir: *Geri Geri Yürü!* Söyleneni yapınca, geriye doğru yaşamaya başladığını hisseder. Sokağın sonundaki binaya ulaşır: *Hiçbir Yerde Evi*. İçeri süzülür. İçerideki odanın levhası: *Secundus Minutius Hora* Usta (Saniye Dakika Saat Usta).

Duman adamlar aralıksız 3.738.259.114 saniye harcar, fakat Momo'ya ulaşamazlar. Başkan, zaman hazinelerinin tükenmez olmadığını, dolayısıyla iyi bir planla bu kızdan mutlaka kurtulmaları gerektiğini söyler. Kızın kaybolmuş olmasının iyi olduğunu

belirten başka bir duman adam, bu sonuca sevinmeleri gerektiğini söyler: Kız ortadan kayboldu! Zamanın ötesine geçti. Kurtulduk!

Başka biri o kadar iyimser değildir ve bu işte bir yabancı parmağı olduğunu, Momo'yu kurtaran Üst Akıl'ın onu silahlandırarak geri göndereceğini ileri sürer. Bu görüşe hak veren diğer bir duman adam, Momo'ya karşı insanlar arasındaki yardımcılarımızı kullanalım der. Yedinci duman adam bir atasözünü hatırlatır: *Yenemediğin kişiyle dost ol!* Fakat, der diğerleri, Momo'ya yalan söylenemiyor! O zaman, onu dostlarından yoksun bırakalım, derler. "Zamanını başkalarına ayırmayı seviyor. Onu paylaşacağı kimse bulamazsa ne yapar?" Beppo ve Gigi'den başlayarak, herkesi ondan uzaklaştırmaya karar verirler. Zaman onun için bir yük olacak, hatta bir bela.

Hayatın Sırrı, Ölümde!

Bu arada Momo, Hora Usta ile sohbeti koyulaştırmış, beşerî varoluşa dair can alıcı sırları öğrenmeye çalışmaktadır. Duman adamların rengi neden böyle kül gibi soluktur? Varlıklarını ölü bir şeyden kazandıkları için. Onların varlığı, insanların zamanlarını çalmaya bağlı. "Fakat zaman, gerçek sahiplerinden alınınca ölüyor." Duman adamlar gerçekte birer hiç. Onları var eden, insanların tasarruf ettiği zaman. İnsanlar onları hem var ediyor, hem de hükümleri altına giriyorlar. Nasıl bir akılsa bu?

Hora Usta, Momo'ya bir bilmece sorar; çözümü Aziz Augustinus'u hayran bırakacak bir muamma:

Üç kardeşler, otururlar bir evde
Hiç benzemez birbirine üçü de
Birincisi evde yoktur, gelecek
İkincisi gitmiş, dönmeyecek
En küçüğü evdedir
Ülkeyi üçü birden yönetir.

Aziz Augustinus'a göre geçmiş ve gelecek yoktur; bunlar hâldeki inşâlarımızdır. Üç zaman vardır: Geçmiş şeylerin şimdiki zamanı, şimdiki şeylerin şimdiki zamanı, gelecek şeylerin şimdiki zamanı. Hora Usta'nın ifadesiyle, Zaman tek bir ülkedir ve ancak yürekle hissedilir. Göz nasıl görmeye, kulak da duymaya yanyorsa, yürek de zamanı algılamaya yarar. "Kör bir insan için gökkuşağının renkleri ve sağır bir insan için kuş sesleri nasıl boşunaysa, bütün bir yürekle algılanmayan zaman da öyle boşa gider, kaybolur. Düzgün çarptığı halde kör ve sağır olan nice yürekler vardır."

Peki, ölüm? Hora Usta'nın cevabı tasavvuf tarihinin özeti gibidir: "İnsanlar ölümün ne olduğunu bilselerdi ondan hiç korkmazlardı. Korkmayınca da kimse onların yaşam zamanını çalamazdı."

Hasta Para Toplumu Bozar!

Kurgu içinde kurgu: Robinson Crusoe'nun adasına bir yabancı gelir. Çıplak ve aç bîlaçtır. Crusoe'nun ise tam üç yıllık yiyecek/giyecek stoku vardır. Ekme biçme ve hasat günlerine kadar geçinmek için ondan yardım ister. Feleğin çemberinden geçmiş İngiliz, 'sermaye'sinin bir kısmını faiz karşılığında borç vermenin neşesini hemen hissetmeye başlar. Fakat yabancı faiz ödeyemeyeciğini, çünkü dinî inancının faiz alıp vermeyi yasakladığını söyler.

Stop! İlk aklınıza gelen şu değil mi: "Mustafa Özel, İslamî bankacılığın reklamını yapmak için Defoe'nun kurgusunu istismar ediyor, ne ayıp!" Otuz yıl önce olsaydı, belki haklı olabilirdiniz. Okul arkadaşlarımla Adnan Büyükdeniz ile Ufuk Uyan, Al Baraka ve Kuveyt Türk'te yönetici iken, ben de Faysal Finans grubundaydım. İslamî finans ve ticaretin mücahitleriydik! Rahmetli Adnan Al Baraka'nın, Ufuk ise Kuveyt Türk'ün genel müdürü oldular. Yıllar sonra Ufuk, ölüm döşeginde Adnan'ı ziyaret ettiğinde, kendisine "Bu murabahaların hesabını nasıl vereceğiz?" diye dert yandığını naklediyor.

(*Dünya Bizim*, 19 Ekim 2016.)Kısacası *Önce Özetler* de bitti, *Şimdi Reklamlar* da! *Ana Haberi* veriyorum:

Yukarıdaki kurgu Keynes, Wicksell ve Fischer gibi 20. yüzyılın en önde gelen iktisatçılarına ilham kaynağı olan; daha da önemlisi *Momo*'nun kuramsal temelini oluşturan *Doğal Ekonomik Düzen* başlıklı eserin 5. bölümüdür. Kitabın müellifi araştırmacı-yazar bir Türk değil, düşünür-tüccar bir Almandır: **Silvio Gesell**. Bizi adaya çağıran o:

Robinson Crusoe (RC): Dininize hayran kaldım! Peki, hangi saikle size faizsiz ödünç vermeliyim acaba?

Yabancı (Y): Salt bencilik, dostum, kişisel çıkar! Bana borç vermekle hadsiz kazancınız olur.

RC: Valla size faizsiz borç vermede ben hiçbir çıkar görmüyorum; ispat edin hele.

Y: Önce giysiye ihtiyacım var.

RC: Şu sandık geyik derisinden libasla dolu.

Y: Aklınıza saygı duyarım ama, bu kadar giysiyi güveler yesin diye mi saklıyorsunuz?

RC: Haklısınız. Elbise dolabıma koysam, orada da farelere yem olur.

Y: Bakın, size güve ve farelere karşı emin bir yol öneriyorum: Giysilerinizin bir kısmını bana ödünç verin; ne zaman ihtiyaç duyarsanız, size aynen iade edeyim. Hem o zaman size vereceğim yeni giysiler, sandıktan alınanlardan daha iyi olacak. Burnunuza kötü kokular da gelmeyecek. Ne dersiniz?

RC: Evet, yabancı; galiba onları size faizsiz de versem yararına olacak.

Y: İyi. Şimdi de bana buğday deponu göster. Hem ekmeğe, hem de tohuma ihtiyacım var.

RC: Şu tümseğe gömdüm buğdayı.

Y: Üç yıl orda kalacak ha! Küf ve börtü böcek?

RC: Elimden gelen bu, n'apalım!

Y: Bak şimdiden böcek kaynıyor; buğdayı havalandırma vakti gelmiş.

RC: Off, bu sermaye beni harap edecek! Keşke onu tabiatın yıkıcı kuvvetlerine karşı koruyacak bir yol bilseydim.

Y: Bana buğdayını ödünç ver, vakti geldiğinde kiloya kilo, çuvala çuval iade edeyim. Bütün tehlikelerden kurtulmuş olursun.

RC: Teşekkür ederim. Buğdayı da sana faizsiz veriyorum.

Gesell'e göre ekonomik krizlerin parasal bir kökeni vardır. Parayı *özgürleştirmeli* ve böylelikle doğal bir ekonomik düzen kuralıyız. Bunun için toprağı ranttan, parayı da faizden kurtarmamız lâzım. Toprak ağası ve tefeci ortadan kalkınca hakiki rekabet doğar ve her çalışan hakkını alır. Parayı depolayıp sonra faizle borç verenler, gerçek çalışanların zamanlarını çalmış olurlar.

Gesell'in esin perisi Proudhon idi; Michael Ende'ninki Gesell. Marx'a da saygı duyuyordu elbette; çünkü o, modern iktisadî hayatı eleştirmemize yarayacak temel terimleri geliştirmişti. "Fakat kapitalizmin ana sorununu çözmedi. Sayısız özel girişimcinin yerine bir tek girişimci koydu. Yani kapitalizmi değiştirmeyi değil, onu devlete havale etmeyi tasarladı. Yirminci yüzyılda karşımıza çıkan düşman ikizler, özel kapitalizm ile devlet kapitalizmi oldu. Hiçbir yerde, kapitalist-olmayan ekonomik bir düzenimiz yok." (Japon NHK televizyonu, *Ende'nin Son Mesajı*, 4 Mayıs 1999.)

Momo yazarına göre, kapitalizm para sisteminin bozuk işleyişinin eseridir. Bu bozuk düzenin kurbanları ise Üçüncü Dünya ile tabiidir. Sistem'in işlemeye devam etmesi için acımasızca sömürüldüler. Paranın tiranlığı çağındayız. Ende görüşlerini netleştirmek/derinleştirmek için sayısız uzmanla (siyasetçi, iktisatçı, bilimadamı, sanatçı) diyalog kurdu. Bunlar arasında en özgün

bulduğu, Goethe'nin *Faust*'undan hareketle sınırsız ekonomik büyümenin sorunlarını tartışan Hans Binswanger idi. Bu özgün *Faust* yorumcusuna göre, modern girişimci kurşunu altına çevirmeye çabalayan bir simyacı; Goethe'nin eseri ise bu imkânsız arayışın erken bir uyarısıdır. Simya bir ortaçağ hurafesi değil, modern ekonominin kendisidir. Modern para, bir ölümsüzlük metaforu olmuştur.

Hayalci Gigi, Yalancı Girolamo

Romanımıza geri dönelim: Hora Usta, Momo'yu zamanın kaynağına götürür. Görkemli bir kubbenin altına gelirler. Ortada bir havuz. Kubbeden havuza doğru bir yıldız-sarkaç iniyor, havuza yaklaşıncı bir çiçek gıncası açılıyor, sarkaç uzaklaşıncı da çiçek yok oluyor. Müthiş güzel çiçekler ama; hiçbirini diğerine benzemiyor. “Çiçeğin kokusu da sanki ne olduğunu bilmediği halde hep özlemine duyduğu bir kokuydu.” Kubbeden aşağı düşen ışık sadece aydınlatmıyor, ses de veriyor. Hoş bir melodi. “Momo birdenbire hatırladı: Yıldızlı gecelerde tek başına tiyatro yıkıntısında oturup sessizliği dinlediği anlarda kulağına gelen müzik sesiydi bu.” Bu açan ve solan çiçeklerin, insanların zamanları olduğunu hissetti. Hayır, dedi Usta, bu senin kendi zamanın: Her insanın içinde böyle bir yer var. Peki, ben neredeydim? “Kendi yüreğinde!” Bunları arkadaşlarıma anlatabilir miyim? “Anlatabilirsin, ama yapamazsın! Önce sözlerin içine doğması gerek.” Momo, sözlerin içine doğup olgunlaşması için uyudu.

Uyandığında yeniden evinde, eski tiyatro yıkıntısında idi. Arkadaşları dahil her şey değişmişti. Gigi radyo ve televizyonlarda program yapıyor ve çok para kazanıyordu. Şehrin zengin ve ünlü kişilerinin oturduğu bir semtine taşınmış, adını da değiştirmişti: Girolamo! Yaratıcılığını yitirdikçe şöhreti artıyordu. “Doğal olarak da eskiden olduğu gibi hep yeni hikâyeler bulma dönemi bitmişti. Buna vakti de yoktu. Aklına gelenlerle idare ediyordu. Tek bir hikâyeden zaman zaman beş ayrı hikâye çıkardığı oluyordu. Sonunda, yalnızca Momo'ya ait olan hikâyeyi de anlattı. Bu da

hemen yenilip yutuldu ve kısa sürede unutuldu. Momo'ya dair son hikâyeyi de anlatıp bitirdiği gün kendisini boşalmış ve tükenmiş hissediyordu. ... Gene de programdan programa koşuyor, eski hikâyeleri tersyüz edip duruyor ve gazetelerin yazdığına göre 'çok verimli çalışıyor'du. Sonunda hayalci Gigi, yalancı Girolamo olup çıktı."

Duman adamlar, Beppo'yu ele geçirmek için başka bir yol denediler ve ona Momo'yu kaçırdıklarını söylediler. "Size çocuğu bir şartla geri veririz; bizden ve işimizden tek söz etmeyeceksiniz; fidye olarak da yüzbin saatlik zaman tasarrufedeceksiniz." Bunun üzerine Beppo da Gigi gibi robotlaşır. "Söz verdiği saatleri doldurmak için işini sevmeksizin ve deliler gibi acele süpürüyordu." Böyle yapmak onun çalışma felsefesine tersti; ama neylersin, işin içinde Momo'yu kurtarmak vardı.

Momo'nun yokluğunda çocuk arkadaşları önceleri sık sık eski tiyatroda toplanıp oynamaya devam ettiler. "Yeni yeni oyunlar icat ediyordular. Birkaç parça sandık ve bir iki kutu onları bir dünya turuna çıkarmaya yetiyordu." Momo'nun bir gün geri döneceğine inançları tamdı. Bu güven duygusu onları birbirlerine sıkıca bağlıyor, duman adamların da tepelerinden duman çıkanyordu. Yetişkinleri kolayca avlayabilen bu zaman korsanları, çocuklara güç yetiremiyorlardı. Fakat, kendilerinin yapamadığını DEVLET yapamaz mıydı?

"Çocukların böyle daima yalnız ve kendi başlarına bırakılması hoş değil. Modern yaşamda, ana babaların çocuklarıyla ilgilenememesi doğal, onları kınayamayız. Ama çocukların deneimsiz kalması trafik kazalarına yol açıyor, onları ahlâksız ve suç eğilimli hâle getiriyor. Çocuklar geleceğin insan ham maddesidir. Gelecek ise elektronik beyinlerin ve uzay araçlarının çağıdır. Bu makineleri kullanacak teknisyen ve uzmanlara gereksinim olacaktır. Devlet bütün çocuklara sahip çıkmalıdır." Şehrin her mahallesine bir Çocuk Deposu kurulur ve bütün çocuklar bu depolara yığılır. Orada bakıcılarından 'yararlı' oyunlar öğrenirler.

Tabii bu arada bazı şeyleri unuturlar; sevinmeyi, hayal kurmayı ve heyecan duymayı mesela.

Momo, eski arkadaşlarını aramaya başlar ve Gigi'ye ulaşır. İstesem de bu hayattan geri dönemem, der Gigi, artık çok geç. "Sana şunu söyleyeyim Momo, hayatta en tehlikeli şey, gerçekleşmiş hayallerdir. Artık hayal edecek hiçbir şeyim kalmadı. Sizlere dönsem bile artık orada hiçbir işe yaramam. Her şeyden bıktım." Momo ona bakmakla yetindi. Gigi hasta olmuştu. Bu işte duman adamların parmağı vardı, kesin. Gigi, Momo'ya yanında kalmasını, rahat yaşamasını önerir. "Momo, Gigi'ye yardım etmeyi elbette isterdi, ama içinde öyle bir his vardı ki Momo, Momo olmaktan çıkarsa, Gigi'nin eski Gigi olmasının hiçbir yararı olmayacaktı."

Yavaşla ki, Çabuk Git!

Momo evinde yapayalnızdı artık. Arkadaşları yok, Hora Usta yok, saat-çiçekler yoktu. "Kimse ona ulaşamıyor, o da kimseye varlığını gösteremiyordu. Dağ gibi bir zaman yığınının altında bunalmış kalmıştı. Öğrendiği bir şey vardı: Başkalarıyla paylaşılmayan zenginlikler insanı mahvediyordu." Şehirde bir ara eski çocuk arkadaşlarına rastladı; oyun dersine gidiyorlardı, Momo'ya ayıracakları zaman yoktu. Ne oynamayı öğreniyorsunuz, diye sordu Momo. Delikli kart oyunu, diye cevap verdi Paolo. Çok mu eğlenceli? Mesele onda değil, diye söze karıştı Maria. Mesele nedir öyleyse? "Mesele, gelecek için yararlı olmasıdır."

Duman adamlar, çocukları serbest bırakma karşılığında Momo'dan kendilerini Hora Usta'ya ulaştırmalarını isterler. *Hora Usta'dan ne istiyorsunuz?* "Sana ne bundan? Sen kendini ve arkadaşlarını düşün. Usta kendi başının çaresine bakabilecek kadar yaşlı biri. Bizimle iyi geçinirse kılına bile dokunmayız; aksi halde onu yola getirmesini biliriz." *Hangi yola?* Duman adam patlar: "Bıktık artık. İnsanlardan saatleri, dakikaları, saniyeleri tek tek toplamaktan bıktık. Bütün insanların tüm zamanlarını birden istiyoruz. Hora bunu bize vermek zorunda!" Peki insanlar,

onlara ne olacak? “İnsanlar zaten gereksiz. Dünyayı, artık kendileri gibilere yer kalmayacak bir hale kendileri getirdiler. Dünyaya biz hükmedeceğiz.”

Derken kaplumbağa tekrar ortaya çıkar. Momo ile beraber Hora Usta'ya gitmek üzere yola koyulurlar. Duman adamlar takiptedir. Lütfen, der Momo, daha hızlı olamaz mıyız? “Ne kadar yavaş, o kadar çabuk!” Duman adamlar da acele etmiyordu. “Bu tersine bir yanıştı, sanki yavaşlık yanışıydı.” Sonra garip bir şey olur, takipteki duman adamların ilk sırası Momo'nun gözü önünde yok olur. “Önce elleri, sonra ayakları ve gövdeleri, en sonunda da korkuyla gerilmiş yüzleri silinip gitti.” Momo sonunda Hiçbir Yerde Evi'ne ulaşır. Duman adamlar evi kuşatmışlardır.

Hiçbir Zaman Sokağı'nda zaman tersine çalışır; insandan çıkar, boşalır. Sokaktan geçme süresi kadar gençleşir insan. Fakat duman adamlar için böyle değildir. Onların yapısını sadece çalmış zaman oluşturduğundan, bu sokaktan geçtiklerinde Zaman Emici, zamanlarını emer ve yok olurlar. Hora Usta zaman üretmez, sadece yönetir, insanlara paylaştırır. Duman adamlar buna engel olamaz, fakat zamanı zehirleyebilirler. Nasıl mı? Sigaralarının dumanıyla. Ağızlarında sigara olmadan yaşayamazlar. Bu sigaraların kaynağı saat-çiçeklerdir. Zaman tapınağını dolaştıklarında, Hora Usta Momo'ya şöyle demişti:

“Yüreği olduğu için her insanın içinde böyle altın bir zaman tapınağı bulunur. İnsanlar, duman adamların oraya girmesine izin verilerse, onlar da bu saat-çiçekleri koparırlar. Fakat insanların yüreklerinden koparılan bu saat-çiçekler yine de ölmezler. Çünkü gerçek sürelerini doldurup solmamışlardır. Ama gerçek sahiplerinden koparılıp alındıkları için yaşayamazlar da. Bütün güçleriyle ait oldukları insana dönmeye çalışırlar.” Bunu önlemek için, duman adamlar çiçekleri donduruyor. Yapraklarını koparıp kurutuyor, sonra kıvrıp sigara yapıyorlar. Varlıklarını insanların ölü zamanları sayesinde sürdürüyorlar. Sigaralarının dumanı, Hora Usta'nın insanlara yolladığı saatlerin içine karıştığından, onları hasta ediyor.

Can Sıkıntısı Hastalığı

Bu nasıl bir hastalık, diye sorar Momo. İsteksizlik, hissizlik. Gülmeyi de ağlamayı da unuttur. İçi kaskatı kesilir. Artık hiçbir şeyi ve hiç kimseyi sevmeyebilir. Kül rengi bir yüz ve nefretle çevresine bakar durur. Hastalığa bir isim gerekiyorsa, ölümcül can sıkıntısı diyelim. Hora Usta, duman adamlardan kurtulmanın bir yolunu biliyor. Fakat çok risklidir ve başarısı Momo'ya bağlıdır. Buna cesaretin var mı? Elbette, der küçük kahramanımız. Hora Usta uyuyacak olursa, zaman durur. O durumda duman adamlar çalacak birşey bulamaz. Fakat depolarında stokları var. Momo'ya bir saatlik zaman kazandıracak bir tek saat-çiçek verecektir. Görevi, duman adamların depolarına ulaşmalarını engellemek. Depoya giremezlerse, sigaraları bittiği anda yok olurlar. "En son zaman hırsız da kaybolduktan sonra, çalınmış zamanın tümünü serbest bırakmalısın, çünkü ancak zamanın tümü insanlara geri döndükten sonra dünyanın hareketsizliği sona erecek ve ben tekrar uyanabileceğim."

Derken bir zaman depremi yaşanır ve zaman durur. Duman adamları telaş sarmıştır. Artık kimseden tek bir zaman kırıntısı bile koparamazlar. Panik içinde birbirlerinin sigaralarını kapmaya çalışırlar. "Sigarası biten biri, can havliyle hemen yanındakinin sigarasını kapmaya kalkışıyor, aralarında itişirken sigara yere düşüyor ve ikisi de yok oluveriyorlardı." Sayıları giderek azalır. Ve Momo sonunda depoya ulaşır. Hayatta kalabilen az sayıdaki duman adam bir salona yığılmış, korkudan titriyorlar. Depolanmış zamanın uzun süre yetmesi için, o anki sayının bile azaltılmasını teklif eder başkan. "Olayı gerçekçi bir gözle görelim! Burada bulunanların sayısı çok fazla baylar! Bu sayıyı daha aza indirmeliyiz. Mantık bunu emreder."

Yazı tura çekerler, kaybedenler iç çekişleri içinde yok olurlar. Sonunda altı kişi kalır. "Sayımızı bu kadar azaltmakta acele ettik. Hiçbir kazancımız olmayacak." Kaplumbağanın yönlendirmesiyle çiçekle kapıya dokunan Momo, kapıyı gürültüyle kapatır. Duman

adamlar korkudan kaskatı kesilmiş halde küçük kıza bakakalırlar. Momo kendini toparlayıp koşmaya başlar, duman adamlar da peşinden koşup saat-çiçeği elinden almaya çalışırlar. Dört tanesi sigaralarını düşürüp yok olur; geride sadece iki kişi kalmıştır.

Momo sonunda köşeye sıkışır. Göğsünün üstündeki saat-çiçeğin yalnızca üç yaprağı kalmıştır. İlk yaklaşan duman adam tam çiçeği alacakken, diğeri yetişip onun eline yapışır: “Hayır, çiçek benim, benim!” İtişme sırasında biri diğerrinin ağzındaki sigarayı kapıp yere atar; o yok olunca da Momo ile başbaşa kalır. Fakat adamın sigarası çok azaldığından, çiçeğe erişemez ve Momo’ya yalvarmaya başlar; lütfen ver çiçeği bana! Sonra o da kaybolup gider.

Momo kapıyı açar ve bütün donmuş çiçekler canlanır. Milyonlarca yaşam saati. İnsanlık doğal hâline döner. Büyük kenti epey değişmiş bulurlar. Sürücüler, yol kenarında oynayan çocuklara gülümsüyor, caddelerde karşılaşanlar birbirlerinin hatınnı soruyor! “İşe gidenlerin artık pencere önlerindeki çiçekleri seyredecek ya da bir kuşa yem atacak kadar vakitleri vardı. Doktorlar hastalarıyla tek tek ilgilenmeye zaman ayırabiliyordu. İşçiler işlerini severek ve huzur içinde yapıyordu, çünkü kimse onları en kısa sürede en çok iş diye sıkıştırmıyordu.”

Hasta Toplumun Parası

Momo çocuk kitabı değil, 20. yüzyılın en esaslı iktisat kitaplarından biri. Gesell’den esinlenen yazarını Veblen, Galbraith, Mills gibi iktisatçı/içtimaiyatçılarla bir tutuyorum. Meselenin düğüm noktası, hasta paranın toplumu; hasta toplumun da parayı bozduğudur.

Michael Ende Memluk Kahire’sinde (14/15. yy) yaşıyor olsa, *Momo*’yu yazacağına Makrızı’ye tilmiz olup, İbn Haldun okurdu. Tunuslu bilginden el alan Makrızı özetle şunu söylüyordu: Bir toplumun yönetici ve zengin sınıfları bencilliğin pençesine düşünce, o toplumun parası bozulur. Hasta para, mânen hasta bir toplumun

eseridir. Kıtıkları ve para sistemini incelediği *İğasetü'l-Ümme* adlı eserinde kıtlık ve krizleri doğal sebeplere (Nil'in taşması, kuraklık, vb.) değil, sistemik sebeplere bağlıyordu. Doğal bir etkenin yol açtığı sorun her zaman beşerî örgütlenme marifetiyle çözülebilir. Fakat devlet ve güçlüler, para sistemi üzerinde oynayarak kendi satınalma güçlerini toplumun aleyhine arttırdıkça, kriz derinleşir.

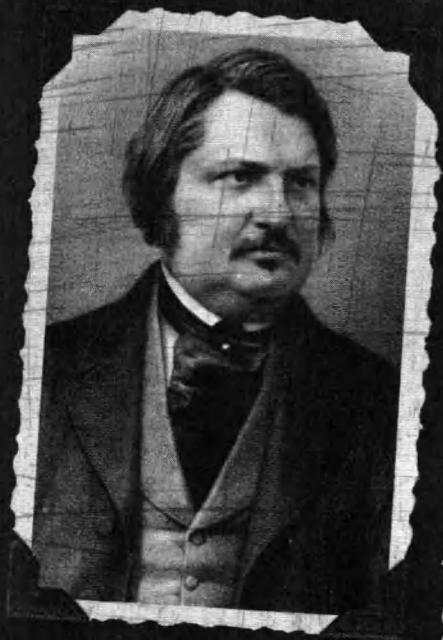
Gresham yasası, kötü para iyi parayı kovar, der. Makrızı, kötü yönetim iyi yönetimi kovar, diyor. Para bir değer ölçüsü olarak *namus-ül adl*'dir ve doğrudan doğruya *namus-ül ekber* olan İlahî Yasaya bağlıdır. Parayla oynamanın yol açtığı kriz sadece parasal bir olgu değildir. Toplumsal ve moral bir olgudur. İbn Rüşd haklı: Paranın değerini arttırmak riba, eksiltmek ise hırsızlıktır. Tefeci ve hırsızların hükmettiği bir toplum iflah olmaz! *Momo*'nun mesajı da bu.

Balzac
Köy Hekimi

Kemal Tahir
Bozkırdaki Çekirdek

Mahmut Makal
Bizim Köy

Bizim Köyün Hekimi

Mahmut Makal'ın *Bizim Köy* başlıklı romanı (?) ve romanın yayın serüveni, Türkiye'nin sefalet panoraması. Maddî sefaletimiz, idarî sefaletimiz, fikrî sefaletimiz. Vasat kabiliyette bir Köy Enstitüsü mezunu, öğretmenlik yaptığı köyü anlatıyor. Evet, sadece anlatıyor; herhangi bir şey ilave etmesine gerek yok. Fotoğraf çekiyor sadece. Fransız edebiyat dergisi *Bulletin des Lettres*, "Daha ilk sayfalarda bir gübre, sefalet ve pislik kokusu yapıyor gırtlığınıza, diyor, kitabın sonuna kadar da bırakmıyor. Türkiye'de Orta Anadolu'da 1950 yılında mıyız, yoksa yüz yıl, beşyüz yıl, ikibin yıl öncesinde miyiz?" Bir başka Fransız yayını, *Nouvelles Litteraires*, kitabın "köylü sınıfının içinde tutulduğu Ortaçağ öncesi karanlığını gözler önüne serdiğini" dile getiriyor.

Ortaçağ bile değil, öncesi! Oysa dergi yayıncıları zahmet buyurup yurttaşları Balzac'ın 1833 tarihli *Köy Hekimi* romanını okusalar, bizim köyün benzerinin o yıllarda Grenoble çevresinde de var olduğunu, daha doğrusu şehirde fabrikalaşma ve tarımda makineleşme olmadan önceki çağlarda

bütün dünyada, ana şehirlerden uzak köylerin aşağı yukarı resminin bu olduğunu idrak ederlerdi. “Bu güzel tabiat ortasında, halk mezbelelikte çürüyüp gidiyor ve karnını patates, bulamaç ile doyuruyordu. Çoğunun il merkezine satmaya götürdükleri peynirden başka kazanç sağlayacak şeyleri yoktu. En zenginleri veya en az tembelleri kasabanın yiyeceği için karabuğday, bazen yulaf ve arpa ekıyor, buğday eken olmuyordu. (...) Bu geçit vermeyen ve sosyal hayattan tamamıyla uzak kalan memlekete hiçbir siyasi olay ulaşmamış, hiçbir ihtilal buraya uğramamıştı.” (*Köy Hekimi*, s. 48.) Bizim Köy de Ocak ayında meydana gelen hükümet değişikliğini (Hasan Saka yerine Şemsettin Günaltay’ın başbakan olduğunu) ancak Mart sonunda ve tamamen rastlantıyla öğreniyordu: “Saka başbakanlıktan çekilmiş, dedim. *Şu, şekeri pahalılandırıran mı*, dedi biri. Bu yeni gelen nasıl ki?”

Maddî sefaleti idarî yahut siyasî sefaletimiz takip ediyor. Romanın tasvir ettiği gerçeklik aslında Halk Partisi’nin iktidar yıllarına rastladığı halde, roman Demokrat Parti başa geçince yayınlandığından, yeni iktidarın hışmına uğradı. Küplere binen Menderes, yazarı bir süre tutuklattı. Malum, ülkenin imajını bozuyordu!

Fakat her ikisinden de önemlisi tabii ki fikrî sefaletimiz. Kitabı yeniden satır satır okudum, acaba daha önce dikkat etmediğim bir derinlik, bir önemli içgörü.. var mı diye. Boşuna. Bir öğretmenin abartısız günlüğü. Çocukluğum küçük bir şehirde de olsa köylülerle içiçe geçtiğinden, maddi sefalete dair neredeyse yadırgadığım hiçbir şey yok *Bizim Köy*’de. Şehirli aydınlanmızın 1950’lerden itibaren yarım asır boyunca kitabı göklere çıkarmalarını, kitabın yahut yazarnın büyüklüğü ile değil, kendi küçüklükleriye açıklayabiliriz ancak. Nasıl oldu da bu denli şaşırabildiler? Kadıköy’den, Bakırköy’den başka köy görmediler mi?

Yaşar Nabi, Makal’ın hayranlıkla takip ettiği *Varlık* dergisinde, Orta Anadolu’nun acı köy gerçeğinin “bütün çıplaklığıyla ilk kez bu kitapta” dile geldiğini yazıyordu. Bu kadarla kalsa, gülümseyip

geçerdim, üstad devam ediyor: “*Bizim Köy*’ün sadece yazınsal bir yapıt değil, Türk köyünün kalkınması uğrunda yazılmış bir rapor” gibi okunması gerekir.

Nurullah Ataç’a göre, edebiyatımızda bir Mahmut Makal’lar Çığırtı açılıyor. “Gerçeği onlar getiriyor edebiyatımıza.” Nazım Hikmet, *Bizim Köy*’ü okuyup çok beğendiğini belirtirken, Yaşar Kemal “kendimi Mahmut Makal dışında, romancı olan ilk Türk köylüsü olarak görüyorum” diyordu. İlhan Tarus’un dilinden bal akıyor, yazarın “Türk köyü davasını ele alacak olan içten bir devrimci ya da ıslahatçı veya kalkındırıcı ve yürütücü” diye selamlıyordu. Devrimci, Islahatçı, Kalkındırıcı ve de Yürütücü. Kırkbir kere ma-şallah! İ. Hakkı Tonguç da eserin “köylerin kalkınması hesabına iş yapmak isteyenlere büyük kolaylıklar sağladığını” belirtiyordu.

Köy Enstitülü Fakir Baykurt, Makal’ı Molier’e benzetiyor. “Nüktelerin zehir gibi. Hele bir hoca portresi çizmişsin... Bıçak yemin olsun, bıçak!..” Son noktayı *British Book News* koyuyor: “Alay ve nefretle yazıyor. Üslubu sade ve tepeden inme.” (Bütün alıntılar *Bizim Köy*, Literatür, 2009 baskısından.)

Gerek ilk baskısı 1950 yılında yapılan kitaptan, gerek 65 yıldır kitaba düzülen methiyelerden çıkardığımız üç önemli sonuç: 1. Türkiye’nin köy gerçeği ilk defa bu eserle dile geliyor. 2. Eser aynı zamanda bir köy kalkınma rehberi yahut rapordur. 3. Alay ve nefretle yazan yazarın başdüşmanı hoca veya şeyhtir.

Kitabı kırk yıl önce, on yıl önce ve bir ay önce toplam üç defa okudum ve ilk duygularım değişmedi: Türk aydını, ülke gerçeğinden tamamen kopuk bir budaladır. Budalayı asla Dos-toyevski’nin kullandığı Don Kişotvari bağlamda kullanmıyorum. Düpedüz ahmak demek istiyorum. Makal’ın söylemindeki “alay ve nefreti” sezen İngilizle kıyasla, bizimkiler ne kadar kavrayışsız ve yabancı! Hele *kalkınma rehberi* iddiası kargaları bile güldürür...

Kabiliyetsiz Köy Enstitülü yazarların bu alay ve nefretini ilk yüzlerine vuran Kemal Tahir oldu. *Bozkırdaki Çekirdek*, bu yönüyle edebî namusumuzu kurtaran romandır.

Kemal Tahir önce Makal'ın gözlemlerine tarihi derinlik kazandırıyor: "Bin yıldır et yemiyor bizim köylü. Kafaca, gövdece durgunluğu, erken kocaması bundandır. Gizli açlık var bizde. Daha doğrusu, yalancı tokluk. (...) Orta Anadolu'da, ağa olsun, hizmetkâr olsun, bütün köylüler, öğüttükleri unun yarısı kadar da bulgur kaynatır. Ne demektir bu? Ekmeği ekmeğe katık ediyorlar, demektir. Gurbete çıkmazsa, acından geberir bizim çorağın köylüsü."

Gerçeklik üzerinde anlaştıklarına göre, neden biri Köy Enstitülerini göklere çıkarırken, diğeri maskaralık diye niteliyor? Aradaki fark, sıradan gazeteci ile mütefekkir romancı (kurgucu) arasındaki farktır. Biri gerçeği dile getirmekle sorunu çözdüğünü sanır; diğeri gerçeği gördüğü andan itibaren geleceğin tarihini yazmaya başlar. Gelişmeleri öyle bir anlam dünyasının içine yerleştirir ki, "gerçeği söyleyenleri" uzaktan oynatanların foyası meydana çıkıverir!

Kemal Tahir'in temeldeki tepkisi, köylüye tepeden bakmayadır. Anadolu insanı yoksul fakat köle ruhlu değildir. "Ruhları hürdür ayıcıklarımızın hamd olsun! Bu topraklarda derebeyliği bu hürlük barındırmamıştır. Evet, aktif bir hürlük değildir bu, pasiftir. Gerçekten işe yaraması için, üstünde bilimle işlemek ister. Hürlüğünün hiç aşınmayan iki ana dayanağı vardır: Çile çekme gücü... Azla yetinebilme alışkanlığı... Bu iki zenginliği hiçbir kumarcı, hiçbir oyunda kaybedemez. Geleceğimizin umudu bu iki zenginliğe bağlıdır."

Kemal Tahir'e göre, Köy Enstitüsü projesi, Anadolu köylüsünün kötü talihini yenmek için değil, Kemalist rejime emirleri yetiştirmek, köyü de eski halinde tutmak içindir. "Köyü yaşatacak okul değildir, okulu yaşatacak köydür. Öyleyse, köylü bizden nasıl bir okul istiyor diye düşünmeliyiz." Kemalistlerin derdi

köyü kalkındırmak değil, tek parti rejimini korumaya ayarlı taze elemanlar yetiştirmektir.

Makal gözlemlerine dayanarak köylünün öğretmen karşısında çok güçlü olduğunu, birçok öğretmenin iftiraya uğrayarak hem köyde, hem de şehir merkezinde hükümet memurları tarafından tartaklandığını naklediyor. Kemal Tahir aksi kanaattedir; öğretmeni bir nevi hükümet ajanı sayıyor: “Köylü eskiden beri, hükümetle karşılaşmaktan çekinir. Hükümet adamından ürker, devlete sırt vermişî sevmez.” Hangisi haklı? Bence romancının kurgusu daha gerçek!

Kemal Tahir’e göre, Kemalist rejim Anadolu köylüsünün çile çekme gücüyle azla yetinme alışkanlığını doğru değerlendirmek yerine, onları istismar peşindeydi. “Ana fikir, bugünkü köyün kendi kendine yeterli kalmasıdır. Bu da sosyal işbölümü anlayışının en ilkel üretim çağında yaşamaya çabalaması demektir. Enstitülerde öğrencileri ezer gibi çalıştırmak bir şartla haklı olur, bütün memleket, belli bir amaca varmak için iş seferberliğine atılmışsa...”

Bu yazının başlığında bir de hekim kelimesi vardı, değil mi? Meramım, aslında bu iki eser arasındaki gerilimi Balzac’a hallettirmektir. Fransız romancı 1833 yılında yazdığı *Köy Hekimi* romanıyla aslında köy kalkınması için hakiki bir rapor ve rehber sunmuştu. Hem de “alay, nefret ve tepeden bakma” söz konusu olmadan.

Muhafazakâr Romancının Devrimciliği

Muhafazakâr bir kralcıydı Balzac, Marx ise sosyalist bir devrimci. Biri korumak, diğeri yıkmak istiyordu. Buna rağmen bana Balzac'ı sevdiren ikinci kişidir Marx (İlki tabii ki Cemil Meriç). Marx, Balzac'ı bir romancı olmaktan çok, realist bir tarihçi sayıyordu. Ona göre, Fransa'nın geçmişini anlamak isteyenler, sıradan tarihçileri değil, bu büyük kurgu ustasını okumalıydılar. Sadece geçmişini mi?

Schumpeter'e göre, Marx aslında Balzac'ı çağdaş bir tarihçi saymakla kalmıyor, onu kendi yaşadığı günlerde henüz embriyo halinde bulunan ve ancak ölümünden sonra ete kemiğe bürünecek karakter-tipleri yaratan bir kâhin kabul ediyordu. Hem bir makro tarihçiydi Balzac, hem mikro tarihçi. Bireyi ve toplumu, öznel ve nesnel iktisadî etkileşimleri içinde anlamaya ve anlatmaya çalışıyordu. Onunkiyse taban tabana zıt bir siyasî ideolojiye sahip olan Marx'ın, Balzac'ta hayran olduğu işte bu iktisadî gerçekçilik ve çözümleme yeteneğiydi.

Türkiye’de Mahmut Makal’ın *Bizim Köy*’üne sittin senedir övgü dizmekten başka bir marifeti olmayan şehirli aydınlarımız köy gerçeğine ne kadar yabancı iseler, Balzac Paris hayatının yanısıra köy hayatına da o kadar vakıftır. *Köylüler*, *Köy Papazı* ve *Köy Hekimi*, bu vukufun abidevî şahitleridir. Bu sonuncusu modern tarihin ilk hakiki “Köy Kalkınma Rehberi”dir aynı zamanda.

Hugo, Flaubert ve Zola sanayileşen Fransa’nın romancılarıydı. 1850’de hayata gözlerini yuman Balzac ise daha çok ticarî kapitalizmi ve belki ön-sanayileşme diyebileceğimiz küçük atölye ve fabrikaları tanıyordu. Fakat gözleri ufukları öylesine tarıyordu ki, kurguladığı tipler o dönemden ziyade, geleceğin Fransa’sının kahramanlarıydı sanki.

Gelecek, Maddî Malların Değil, Fikrî Malların Olacak!

Örneklendirelim. Balzac’ın Gobseck ve Nucingen gibi bankerleri, 20. yüzyılın Rotschilds veya Morgan’larını aratmaz. Fakat Gaudissart’ı tam bir 21. yüzyıl finans CEO’sudur. *Muhteşem Gaudissart* (İng. *Taşradaki Parisliler*) romanından söz ediyorum. Ta 1832 yılında, 33 yaşında bir romancı, “geleceğin kazanç kaynağı maddî mallar değil, fikrî mallar olacak” diyor, kahramanına Yetenek İskonto Poliçesi ihraç ettiriyor ve bir Fikri Yetenekler Bankası oluşturuyorsa, şapka çıkarmak lazım. Kurgu dediğiniz böyle olur işte; öyle kurgularsınız ki, gerçek sizi takip eder! Goethe aynı tarihte yayımlanan *Faust*’un ikinci cildinde adeta gelecek iki asırdaki finansal/endüstriyel bütün temel gelişmeleri öngörüyordu. Onun gibi Balzac da “geleceği yazan” bir tarihçidir.

Romanı özetleyecek olursak, birkaç büyük finans kuruluşu ile anlaşılan finans kurdu Gaudissart, çantasında “yetenek iskonto poliçeleri” ve iki dergiye ait abonelik kuponlarıyla Paris’ten yola çıkar. Uğradığı her kent ve kasabada, mesela şöyle konuşmalar yapar insanlarla: Ne iş yapıyorsun? Terziyim. Yılda ne kadar kazanıyorsun? Onbin Frank. Peki, bundan sonra kaç yıl çalışabilirsin?

Otuz. Ha, demek ki 300 bin Frank kazanacak kadar kabiliyetin var. Ya maazallah bir kaza olur da, bu yeteneğini kaybedersen? İyisi mi gel, yeteneğini yılda yüzde üç primle sigorta edelim, bir kaza bela olursa, Banka sana 300 bin Frank ödesin. Böyle böyle tam iki milyon Franklık poliçe satıyor.

Bu arada iki dergi için de abone topluyor, dergilerden biri Saint Simonculuğu savunan sosyalist bir yayındır. Yola çıkmadan önce birkaç hafta, bir nevi Saint Simonculuk kursuna gidiyor ve sosyalist fikirleri halka nasıl “pazarlayacağını” formüle etmeye çalışıyor. Balzac ta 1830'larda, sosyalizmin bile ancak kapitalist pazarlama yöntemleriyle halka ulaştırılabileceğini öngörüyor!

Finans işine geri dönersek, kahramanımızın yolunu sonunda bizim Of gibi bir yere çıkartıyor Balzac. Gaudissart'ı dinleyen ahali, “Ula uşak, bu işte ne puşluk var?” diye bakışıyor birbirine, sonra da onu meczup Margiritis'e yönlendiriyorlar. Her kelimeye başka bir anlam yükleyen Meczup, sadece 7 Franga dergiye abone olup, buna mukabil (hem de kendisine ait olmayan) 200 Franklık iki bidon şarap satıyor Gaudissart'a. Özet: Bu finans işleri o kadar incelikli hale gelecek ki, finansçıların dilinden ancak deliler anlayacak, onların hakkından ancak deliler gelebilecek!

İlerici Muhafazakâr Balzac!

Şehir gerçeğine bu denli vakıf olan Balzac, köy gerçeğine de vakıftır. Her şeyden önce, kendisi de taşralıdır. *Köy Hekim'i*'ndeki Dr Benassis kendisinden başka biri değildir. Romandaki birçok fikre Balzac'ın “modern yönetim üzerine” denemelerinde rastlayabiliyoruz.

Balzac muhafazakâr dedik ama, daha doğru bir niteleme “ilerici muhafazakâr” olmalı. Nitekim köyün mevcut durumunu hiç de iç açıcı bulmuyor ve bir (devrim demesek de) reform peşindedir. Yenileme öznesi olarak rahibi (yani Kiliseyi) değil de, doktoru (yani Bilimi) kullanması ilericiiliğinin yeterli kanıtıdır

zaten. Fakat Türk modernistleri gibi dini bilimle çatıştırmıyor; tam aksine, mesajlarını rahip üzerinden köylüye benimsetmeye çalışıyor.

Köy görünümlü kasabaya geldiğinde doktorun ilk tepkisi, köylülerin harap evlerine olan bağlılıklarıdır. “Köylülerin çerden çöpten evlerine karşı bağlılıkları anlaşılabilir bir duygudur. Kulübesi sağlığı için zararlı olsa da, köylü ona, bir bankerin kâşanesine olan ilgisinden fazla ilgi gösterir. Neden? Belki duygular nadir oldukları nispette kuvvetli oluyorlar da ondan. Belki de, düşünme kabiliyeti az olan insanın, eşyaya bağlılığı daha çok oluyor ve ne kadar az malı olursa ona o kadar çok bağlanıyor. Belki de köylü bir mahpusa benzer... Ruhundaki kuvvetleri dağıtmaz, onları bir fikir üzerinde toplar ve bu sayede büyük bir duygu kudretine erişir.”

Dr Benassis, *Küçük Güzeldir* yazarı Eric Schumacher’in hayran olduğu küçük çaplı projelerin adamıdır. Köylülere hükümetten arsa tahsis ettirip yeni evler yaptırmaya kadar akla karaya seçer. İki yıl içinde ufacık kasabadaki bütün yoksul ailelerin en az bir çift ineği vardır; sulama kanalları açılmıştır. Hayvanlar ve her çeşit ürün bollaşır. Yediyüz kişiden ibaret olan vadinin nüfusu on yılda üç misline çıkar.

Adam Smith’i ezbere bildiğini tahmin ettiğimiz hekimin nazarı yanı çok kuvvetlidir. Üretimin artması için, önce ihtiyaçların artması ve çeşitlendirilmesi lazımdır. “İhtiyaçsız milletler fakirdir. İhtiyaçlar bir endüstrinin kurulmasını; endüstri, ticaretin gelişmesini; ticaret, kazanç sağlanmasını; kazanç ise refah ve faydalı fikirlerin doğmasını getiriyor.” Köylülerin karnının fazla lafa tok olduğunu tecrübeleriyle bilen Doktor, gayet pratik hareket eder. “Onlar üzerinde ancak menfaat hesaplarıyla ve çabuk elde edilen refahla tesir yapabileceğimi anladım. Bütün köylüler, imansız havari Aziz Thomas’ın soyundandır; sözlere pek kulak vermez, iş isterler.”

İki Suç Ortağı: Belediye Başkanı İle Papaz

Köy hekimi kalkınma hamlesinde işe önce bir “sepet fabrikası” kurdurmakla başlıyor. “Bu fakir insanlar, peynirlerini ildeki pazara götürmek için lüzumlu olan örme sepetleri Grenoble'dan satın alırdı. Saz yetiştirmeye elverişli olan dere boyundaki geniş araziye kiralaması için bir genci teşvik ettim. İlçenin sepet cinsi eşya bakımından yıllık sarfiyatını tahmin ettikten sonra, Grenoble'da fakir, fakat zanaatında usta bir işçi aradım.” İşletme hocaları buna *market research* diyorlar! Pazarı araştırmadan ve gerekli kalifiye emek gücünü temin etmeden riske atılmak yok! “Ne büyük bir başarıydı bu! Bu kasabada bir endüstri kurmuştum, oraya bir üretici ve birkaç işçi getirmiştım... Bizim sepetçinin işe başladığı ilk günlerde, dükkânın önünden geçerken heyecandan kalbim çarpıyordu.”

Köy Hekimi hayırsever girişimcilik serüveninde köylüye güven verebilmek için yanına iki “suç ortağı” arıyor: Biri belediye başkanı, diğeri ise papaz! Cahil belediye başkanı yeni girişimlere muhaliftir. “İçlerinde en dar kafalı olan bu adamdan işe başlamak, önce onu yola getirmek için uğraştım. Adamı kendime bağlamak için gururunu okşadım ve ona menfaat sağladım. Altı ay boyunca birlikte yemek yedik ve bu müddet zarfında ona kalkınma düşüncelerimin yarısını aşıladım.”

Siyasî erki alteden Hekim, şimdi dinî erki tesir sahası içine çekmek peşindedir: “Biriken paralarla bir belediye binası inşa ettirdim ve aynı binada ücretsiz bir ilkokul açtım. Öğretmen için bir lojman hazırlayarak, bu vazifeyi işsiz kalmış bir papaza verdim. Okulun eski değerli öğretmenine ise biraz sermaye tedarik ederek bir talebe pansiyonu açtırdım. Civardaki zengin köylüler kızlarını ona göndermeye başladı. Öyle zamanlar oldu ki, kendi çapında Fenelon kadar bilgili bir adam olan papazımızın, bu kalkınma hamlesinde yarı yarıya payı oldu. Kasaba halkına öyle bir ahlâk aşıladı ki, sanki bir aile imiş gibi, herkes kardeşçe yaşamaya

başladı... Bu kasaba herhalde Fransa'nın en zengin köşelerinden biri olacaktır." Max Weber'in kulakları çınlasın!

Köy Hekimi 322 sayfalık müthiş bir kalkınma rehberi. Bu-
raya kadar anlattıklarım henüz ilk 60 sayfadan. Geriye kalanları
atlayarak, yazıyı bir köylünün hükmüyle bağlıyorum: "Doktor
Benassis, bizim vadimizin Napolyon'u idi."

Balzac da modern romanın!

Balzac
ve
Sönmüs Hayaller

Roman Deyip Gecmeyin

Sönmüş Hayaller iki şairin serüveni, edebiyat şairi ve iktisat şairi. Kurgudan önce Balzac'ın kendi hayatında birleşti bu iki şair: Erken şöhrete ulaşınca, edebî yaratıcılıkla yetinmeyip işletmecilikte de icatçılığı denedi ve iflas etti. Bu acı tecrübeyi eserine işleyemese, Fransa'nın en iyi 19. yüzyıl iktisat tarihçisi ödülünü (!) kazanamazdı. Üç kitaptan oluşan bu büyük roman, gazeteciliğin de bildiğim en erken anatomisi. Hangi iletişim fakültemizde okutuluyor acaba?

Romanda iki Balzac var, biri David, diğeri Lucien. David işbilir ve cimri bir matbaacının oğlu, Lucien icatçılık yolunda hayatını kaybeden bir kimyagerin. Babasından doğal bilimlerin inceliklerini öğrenmiş olmasına rağmen Lucien'in gözü edebî icatçılık olan şiirdedir, David ise aksine doğal bilimlere eğilimlidir. “Tabiî bilimlerin en yüksek meseleleriyle uğraşmak üzere yetiştirilmiş olmasına rağmen, Lucien edebî şöhretlere hararetle koşuyordu. Düşünmeyi seven tabiatının şiire istidatlı kaldığı David ise müspet bilimlerle meşgul

olmaktan zevk duyuyordu. Böylece karşılıklı rolleri değiştirme, aralarında adeta bir fikir kardeşliği yarattı.”

Bu fikir kardeşliğinin ilk semeresi, Lucien’in babasından işittiği iki icat fikrini David’e aktarması oldu. Kimyager babası nekris hastalığı için bir ilaç geliştirmiş, icadını Paris Bilimler Akademisi’ne onaylatmak üzereyken vefat etmişti. Mösyö Chardon ayrıca “yeni bir kimyasal madde kullanarak şeker fiyatını yarı yarıya indirmek ve Çinlilerin kullandıklarına benzer bir takım bitkisel maddeleri Amerika’dan getirterek kağıt fiyatında da bu ölçüde bir indirim yapmak” peşindeydi. Paris’teki talebeliği sırasında bir nevi staj yaptığı ünlü matbaacı/yayıncı Didot’lardan bu meselenin önemini kapmış olan David “bir servet sağlanacağını umarak bu fikri benimsedi.”

Balzac’tan Önce Goethe

Balzac’a göre edebi yaratıcılık (şiiir) ile iktisadi yaratıcılık (icatlar) aynı kapıya çıkar. Onun nazarında, *Papatyalar* başlıklı şiiir kitabı ve *Dokuzuncu Şarl’ın Okçusu* başlıklı (Walter Scott taklidi) romanıyla Paris yollarına düşen Lucien ile; maliyetleri yarıya indirecek yeni bir kağıt türü geliştirmek için gece gündüz çalışan David aynı yolun yolcusudurlar. Bu bağlamda bir karakter gelişim romanı (*bildungsroman*) olarak *Sönmüş Hayaller*, Goethe’nin *Wilhelm Meister* dizisinin neredeyse bir devamı gibidir.

Wilhelm Meister’in Çıraklık Yılları’nda Wilhelm ile Werner, Lucien ile David’in kurgusal benzerleridir. Babasının iş öğreşsin diye bir tüccar dostuna çırak verdiği Wilhelm, çocukluğundan itibaren tiyatro rüyaları görmektedir. “İşimi gücümü tiyatroya vermek, saadet ve hazzı onda bulmak istiyordum.” Bir şiiirinde trajedi perisiyle ticaret perisi Wilhelm’i bir türlü paylaşamıyorlar. Ticaret perisini “etekleri belinde, anahtarını yanında asılı, gözünde gözlük, daima huzursuzluk içinde didinir, aksi, mutekit, bayağı ve müşkülâtçı bir ev kadını olarak” tasvir ederken; trajedi perisi bambaşkadır: “Yaslı kalpler için ne güzel bir varlık. Levent endamı, yüksek tavırları ile hürriyetin timsali gibi. Kendini bilmek

duygusu ona kibirsiz bir vakar veriyor." Şiirinde bu iki periye çatıştıran Wilhelm, tabii ki ikinciden yanaydı: Ticaret perisinin "vadettiği servete dirseğimi çevirdim. Yoksul ve çıplak olduğum halde diğerine koştum."

Şair bu, başka ne beklenir ki! diyenler Goethe'nin aynı zamanda 19. asrın en büyük iktisat düşünürlerinden biri olduğunu hesaba katsınlar. Üç sayfa sonra sahneye Werner'i çıkarıp, şiirle ticaretin aynı ruh ve fikir kökünden çıktığını ispata çalışıyor. Daha çocuk yaşlarda, Wilhelm boyuna temsilleri için kuklalar hazırlarken, Werner ona kurdelalar satıp yolunu bulmaktadır. "Harb müteahhitleri gibi temaşa seferlerinizden para çektiğimi hatırladıkça zevkime doyamam. Sizi Kudüs'ün kurtuluşu için donattığım zaman da, tıpkı o devirdeki Venedikliler derecesinde hasılat yapmıştım."

Werner'e göre, bu şiiri yazdığı sıralarda Wilhelm'in ticaret hakkında bir fikri yoktu. "Ticareti temsil ettirdiğin cadalozu hatırlıyorum. Bu tasviri kötü bir dükkanda görmüş olmalısın. Hiç kimsenin tüccar kadar açık zihinli olabileceğine inanmam. İşlerimizi kovalamada gösterdiğimiz intizam bize az mı anlayış kabiliyeti verir. Ticaret, teferruata boğulma gereğini duymadan her zaman bütünü kavramayı mümkün kılar. Çifte defter (muhasebe) usulü insan kafasının en büyük icatlarından biridir. (...) Kazanç sadece rakamlara bürünen bir şey değildir."

Aile Şirketlerine Nasihatlar

Sönmüş Hayaller'in birinci kitabı olan *İki Şair*, girişimcilğe giriş derslerinde yardımcı kitap olarak okutulsa, günümüzün birçok yönetim gurusunun pabucunu dama atar. Özeti şu: İcatçılıkla yöneticilik birbirini tamamlamazsa, sonuç felaket olur. David, sevgilisi Eve'e şöyle itirafta bulunur: "Tabiatım, alışkanlıklarım, hoşuma giden şeyler beni ticaret ve alışveriş işlerine elverişsiz kılıyor. Bir altın madeni keşfetmek belki elimden gelir, ama iş onu işletmeye geldi mi son derece beceriksizimdir." Tabiatları ve yetenekleri David'den farklı olmayan kaç "patron çocuğu" bu itirafta bulunur?

Balzac, David ile babası Nicolas Sechard'ın kişiliklerinde günümüz aile işletmelerinin çoğunun temel açmazına parmak basıyor: Babalar işbilir fakat eski kafalı, oğullar icatçı fakat hesapçı değil. Ve yönetim yetenekleri zayıf. Ayı lakaplı Sechard baba, oğlunun evladiyelik ahşap makineler yerine yeni demir makineler almasına bile kaşlarını çatıyor: "Bunların yerine *harfleri eskiten* o mendebur demir makineleri koymaya razı değilim. O uğursuz İngilizin, dökümcülerin yüzünü güldüren o Fransız düşmanının icadını görünce deliye döndünüz. Harfleri mahveden o Stanhope'lara karnım tok benim. Senin gibi okumuşluğum yok ama şunu iyice aklında tut: Stanhope'larm yaşaması *harflerin ölümü* demektir." Yaşlı ve bencil baba, artık süt vermeyen ineğini pazara götürmek isteyen kocasına gücenip, gözyaşları içinde hayvanın boynuna sarılan köylü kadına benzemiyor mu? Ne yazık ki süttten kesilen ineğin kasap bıçağına yatması nasıl mukadderse, "harflerin ölümü" ve meydanın icatçı İngilizlere kalması da o kadar mukadderdi.

Babası eskimiş makinaları ve verimsiz işyerini oldukça yüksek bir bedelle David'e bırakıyor. Kendisi de çiftliğine çekilip şarapçılıkla uğraşüyor. Matbaacılıkta tutucu olsa da, tarımda hesapçı yeniliklerden geri kalmıyor. Yaptığı yenilikler kaliteyi düşürüp fiyatı ucuzlatan cinstendir. (Balzac anlamıştır ki, geleneksel zanaatların çanına ot tukayan, yeni sanayilerin düşük kalite/düşük fiyat politikasıdır!) Gübre kullandığı için şarabın kalitesini bozduğunu söyleyip kendisini eleştirenlere ateş püskürüyor: "Tahsil neye yarıyor sanki, aklımızı köreltmekten başka? Bunlar arpent başına 7-8 fiçı ürün alır ve fiçısını 60 franktan satarlar, bereketli yıllarda 400 frank eder. Ben 20 fiçı ürün alır ve 30 franktan satırım, toplam 600 frank! Budala olan kim? Kalite, kalite! Kaliteden bana ne? Markizlerin olsun kaliteleri. Kalite benim için paradır." Donald Quataert'in ünlü tespitini hatırladım birden: "Osmanlı sanayii, kalitesinin kurbanı oldu!" Balzac'ı okumuş olsalar, durum değişir miydi?

Her Ülkede İki Halk Var: Varsıllar ve Yoksullar

Balzac aynı zamanda büyük bir sosyal tarihçidir. İki şairin (ve *Goriot Baba*'dan hatırlayacağınız Rastignac'ın) kenti olan Angouleme büyüdükçe adeta ikiye bölünüyor: yöneticiler ve aristokrasi yukarıda, burjuva ve işçiler aşağıda. "Yukarıda aristokrasi ile hükümet, aşağıda ticaret ve para hakimdi: her yerde devamlı surette birbirinin düşmanı kalan iki toplum kesimi." Bu iki kesimden hangisinin rakibine daha fazla kin beslediğini kestirmenin zor olduğunu belirten yazar, yukarının aşağıya tamamen kapalı olduğuna dikkat çekiyor. "Bunlar aralarına yabancıları asla sokmadan başlı başına ayrı bir halk teşkil ederler." Benjamin Disraeli de aynı yıllarda yazdığı *Sybil* adlı romanda İngiltere'de birbirine düşman "iki ırk"ın yaşadığını söylemiyor muydu: Zenginler ve Yoksullar? Devletin derebeyi saltanatına yüzyıllarca imkan vermediği Osmanlı'nın torunlarının bu keskin sınıf farklarını bugün bile kavraması neredeyse imkansızdır.

Bir eczacı oğlu olarak yukarı mahalleye kabulü mümkün olmayan Lucien, şairlik yeteneğiyle bu engeli aşıyor. Kendi şahsi projelerinin bir parçası olarak, Mösyö du Chatelet tarafından Madam de Bargeton'a arz ediliyor. Fakat, diyor yazar, bu nevi yükselişlerin genelde kıymeti bilinmez yahut yanlış biçimde değerlendirilir. Bu tür himayeden koltukları kabaran "bu koca oğlanlar," bundan iyice yararlanmak, hatta bunu sömürmek yerine, sadece zevkini çıkarmaya bakarlar. "Toplumsal ilişkilerin anlam ve amacı üzerinde yanılarak daima güler yüz gördüklerini sanırlar ama bu güler yüz aldatıcıdır. Günün birinde sosyete onları yaşlı aşıfteler ve ihtiyar sefiller gibi bir salonun kapısında ve bir sokağın köşesinde bıraktığı zaman, çıplak, dımdızlak, değersiz ve parasız kalakalırlar."

Mösyö du Chatelet aslında kart bir Paris kurdudur ve Madam de Bargeton'la evlenmek istemektedir. (Sonunda bunu başaracaktır da.) Bir punduna getirip Lucien'le Madam hakkında

kentte bir dedikodu yayar ve onları Paris'e gitmeye zorlar. Orada onlar deplasmanda, o ise kendi sahasında oynayacaktır. Lucien, kız kardeşi ile David'in bir gün sonraki düğün törenini bile beklemeden yola koyulur. Orada "çıplak, dımdızlak, değersiz ve parasız kalakalmak" için!

Paris'e Hükmeden Paradır!

Paris hayatının gerçekleriyle çabuk tanışan Lucien, ailesinin binbir zorlukla ve borçlanarak kendisine verebildiğı mütevazı paranın kar gibi eridiğini görür. "Paris'e getirdiğı 2000 franktan elinde yalnız 360 frank kaldı. Oysa Paris'e geleli ancak bir hafta olmuştu!" Du Chatelet Lucien'in soy sopunu Madam de Bargeton'un Paris'te gireceğı çevreye hemen yaydığı için, araya mesafe koyarlar. Parasının yarısını yeni giysilerine harcasa da davet edildiğı partide gülünç görünmekten kurtulamaz. "Herkes biçare yabancıya o kadar zalimce bir kayıtsızlıkla bakıyordu ki, orada dil bilmeyen bir yabancı gibi öyle kenarda kalakalmıştı."

Lucien taşradayken can attığı Paris sosyetesinde öyle bir dil konuşulduğuna şahit olur ki, küçük dilini yutar: "Bu adamların cevaplarını verirken gösterdikleri inceliğe, hazırcevaplığa hayran olan Lucien, nükte dedikleri şeyden, özellikle söz serbestliğı ve tavırlardaki kolaylıktan şaşkına dönmüştü. O sabah kıyafet ve eşyada kendisini dehşete düşürmüş olan lüksü şimdi fikirlerde buluyordu." Lüksün yol arkadaşı ise ikiyüzlülüktü. Yeni bir taşralının aralarında yükselmesini asla arzu etmeyeceklerden biri olan de Marsay, markize "Mösyöyü siz kabiliyeti yüzünden himaye ediyorsanız, ben de güzelliğı için koruyacağım; kendisini Paris'in en mutlu kibar genci yapacak tavsiyelerde bulunacağım. Sonra isterse şairlik de etsin." Montriveau ise uyarısını yapmakla yetiniyordu: "Mutluluk şairleri mahveder!"

Lucien, yirmi salondan ibaret bu maskeli Paris aristokrasisine ancak para ile hükmedilebileceğini çok çabuk kavramıştı: "Hey Yarabbi! diyordu, ne pahasına olursa olsun altına sahip olmalı!"

Bu insanların önünde eğildikleri tek kuvvet altındır.” Vicdanı ona hayır, diyordu, “altın değil ündür, ün de çalışmak demektir. Çalışmak! Zaten neye geldim ki buraya ben? Başaracağım!” Bu havayla kızkardeşine yazdığı mektupta, elinde kalan 240 frankın kendisine dört ay yetebileceğini, o zamana kadar da şiir kitabıyla romanını bastırması olacağını söylüyordu. “Başıma gelenleri büyük adamların çoğu yaşamışlardır. Plautus değirmende çırağı, Mak-yavelli gündüzleri işçilik yapıp geceleri *Hükümdar*’ı yazıyordu. İnebahtı savaşında kolunu kaybeden büyük Cervantes de o ulvi *Don Kişot*’unun ikinci kısmına yayıncı bulamadığı için on yıl ara vermek zorunda kaldı.”

Lucien bastırabiliyor mu kitaplarını? İşte yayıncı Mösyö Doguereau ile görüşmesi:

- Bir roman yazdım.
- Pek gençsiniz!
- Öyle ama, yaşın ne önemi var, efendim.
- Vay vay! *Dokuzuncu Şarl’ın Okçusu*, güzel bir ad.
- Bir de şiir kitabım var.
- Ya! Demek şairsiniz. Öyleyse romanınızı istemiyorum. Şairlerin en iyileri bile nesir yazmaya kalktılar mı yaya kahlırlar. Nesirde doldurmaca söz yoktur, mutlaka bir şeyler söylemek lazım.

Daha sonra yumuşayan kurt yayıncı, Lucien’i otelinde ziyaret edip anlaşmayı öyle yapmak ister. Maksudı yazarın hayat şartlarını öğrenip, pazarlığını ona göre yapmaktır. “Romanın tüm haklarına karşılık bin frank vermek ve Lucien’i birkaç eser için taahhüt altına sokmak istiyordu. Otel görünce ihtiyar tilki fikir değiştirdi. Böyle bir yerde oturan bir gencin zevkleri mütevazı olsa gerektir, okumayı, çalışmayı sever; ona yalnız 800 frank verebilirim.” Sonra, en üst katta kötü bir odada oturduğunu anlayınca, “bu delikanlı fazla para kazanırsa israfa alışır, çalışmaz olur. Müşterek menfaatımız icabı ona 600 frank teklif edeceğim.” Sonra odaya girer, birkaç cümlelik sohbetten sonra yazara 400

frank teklif eder! “Lucien müsveddesini yere attı: Bunu yakanım daha iyi! İhtiyar, şair akli! dedi.”

Şair aklının önünde iki tercih vardı: Sefaleti göze alıp büyük bir eser vermek yahut gazeteci olup köşeyi dönmek. Ruhu birinciye, nefsi ikinciye meyyaldi. Mahfil ile ‘İkitelli’ arasında kalan Lucien, ikinciye tercih etmeseydi, bu büyük roman ortaya çıkmazdı. Sönmüş Hayaller’in özellikle ikinci cildi (*Taşralı Bir Büyük Adam Paris’te*) Balzac’ın bir operatör dikkatiyle yaptığı Paris medyası otopsisidir. İletişimciler, roman deyip geçmeyin; yedi ceddinizin ‘tarihi’ bu 363 sayfada...

Mahfil ile Medya Arasında

İstanbul görmüş abileri ne kadar kıskanırdık, Allah'ım! Hele bunların "Fırıldak Nuri" olanlarını dinlerken adeta kendimizden geçerdik. İstanbul öyle bir yermiş ki, hangi kapıyı çalsan, dakkasında içeri buyur ederlermiş. Ardından bi cümbüş, bi cümbüş ki, sormayın! İstanbul'un bazı semtlerinde, yakın zamanlarda adları değiştirilen bir takım mahalle ve sokak isimleri de bu mavalları haklı çıkarıyor gibiydi: Pürtelaş Mahallesi, Sormagir Sokak...

Yıllar sonra Adorno'nun o kısa ama müthiş Balzac etüdünü okuduğumda, Paris de Fransızların İstanbul'uymuş dedim. Belki her memleketin kendi *Parİstanbul'u* vardır! Payitaht, taşradan gelenleri itici bir pankartla karşılıyor gibidir: "Kapalıdır!" Evet, şaşkın taşralıya bütün kapılar kapalıdır, özellikle görkemli konaklar. İşte tam da o zaman hayalgücü, taşralının imdadına yetişir. Kapalı kapının ardında olan biteni, bir film senaryosu gibi "aklından yazmaya" başlar. Bizim Ağrı'da Fırıldak Nuri'lerden dinlediklerimiz meğer Paris'te fasikül

fasikül basılıp, roman diye satılıyormuş! Romancıların kralı da Honore de Balzac imiş!

Adorno'ya göre edebiyatta ilk Parisli köylü galiba Balzac'tır. Payitahta yeni gelen taşralıların gözünde "kilit altındaki her şey geneleve benzer biraz, gizemlidir ve yasaklananın kışkırtıcılığıyla doludur." Balzac'ın bu kapalılığa cevabı nedir? Şudur: "Pekâlâ, o kapıların ardında olup biteni ben de kendim tasavvur edip bulacağım, dünyanın da dinleyecek bir şeyleri olacak böylece."

Dinleyecek çok şeyi oldu dünyanın. *İnsanlığın Komedyası*, insanların artık "kendi toplumsal işlevleriyle örtüşmediğini", bundan da akılalmaz bir yabancılaşma ve hayalkırıklığı doğduğunu bölüm bölüm ifşa eden bir *Binbir Gece* olup çıktı.. "Gelişmiş kapitalizmde insanların tiyatro maskeleri olduğunu entelektüel sezgisiyle kavramış olan Balzac", toplumsal 'sistem'in ruhuna öylesine nüfuz etti ki, kapalı kapıların ardında olan biteni, orada bulunanlardan daha iyi "görebildi".

Braudel okumalarımın kapitalizmin bir suç ortaklığı olduğunu öğrenmiştim; topluma karşı büyük sermaye ile devletin suç ortaklığı. *İnsanlığın Komedyası*, bu suç ortaklığı karşısında ancak suç işleyebilecek kadar cesur olanların ayakta kalabileceklerini haykırıyor: "Suç işlemeyen mahvolacaktır!"

İnsanlar Fikirlerden Önemlidir!

Paris'te kendisine belki birkaç yıl yeter zannettiği paranın çoğunu daha şehre ayak basmadan harcayan Lucien, başkent mağazalarının lüksü karşısında "kendini son derece küçülmüş" hisseder. "Memleketinde bir mevki sahibi iken Paris'te bir hiç haline gelmek," derece derece intibak edilmesi gereken bir durumdur; "birinden ötekine birdenbire geçiverenler benliklerinin yıkıldığını hissederler." Daha ilk gece seyrettiği temsille, taşra hayatı hakkındaki düşüncelerinden birçoğu "hiç farkında olmadan" buharlaşır. "Çevre genişliyor, cemiyetin ölçüleri değişiyordu." Etrafındaki insanların

gömlüklerinden ceketlerine, boyunbağlarından bastonlarına kadar birçok ayrıntıya gözleri takılan taşralı şair, “ne çok anlamsız şeyin bu hayatta zorunlu olduğunu” kavıyor ve “geçinmek için büyük bir servet gerektiğini düşünerek” titriyordu. Daha ilk günden, şiir tutkusunun yerini para hırsı almaya başlamıştır!

Parası azalmaya başlayınca ucuz bir bolkepçe lokanta olan Flicoteaux’ya dadanır. Orada ilk tanıştığı Ertuğrul Özkök olur, Mehmet Barlas mı yoksa? Yok yok, Güneri Civaoglu. Etienne Lousteau ile en iyi o kafiye oluyor! Etienne de, Lucien gibi taşradan gelmiş, bazı gazetelerde tiyatro değerlendirmeleri yazarak “yolunu bulmaya” çalışıyordu. Sadece parasız kaldığı dönemlerde damları bolkepçe lokantasına.

Lokantada bir de Daniel d’Arthez ile tanışır Lucien, elinde topu topu 120 frankının kaldığı bir demde. Daniel, şairin cevherini de, bozulmaya yüz tutan niyetini de kavramış gibidir. Ona dehanın sabır demek olduğunu hatırlatıyor. “Büyük adam olmak kolay değil. Deha, eserlerini göz yaşlarıyla sular.” Lucien, güzelim eserine yayıncıların hiç iltifat etmediğinden yakınır. Daniel, kalemine güveniyorsa, başlangıçtaki zorluğun hiç önemli olmadığını söyler. Onu kaldığı odaya götürürken, yeni arkadaşının odayı sıcak bulması için saatini rehin vererek bi kucak odun alır. Tam yedi saat Lucien’in romanını dinler. “Daniel, tek kelime söylemeden, dinî bir huşû ile dinledi. Yazarların zevkini ispat eden en nadir delillerden biridir bu.” Lucien’in eserini güzel bir taklit diye ni teleyen Daniel, “derin metafizik bilgiye sahip olmadan seçkin bir kabiliyetin ortaya çıkmayacağını” belirtir. Ve onu Mahfil’deki arkadaşlarıyla tanıştırmaya karar verir.

Mahfil, farklı fikirlerde dokuz duygudaşın karargâhıydı. Daniel d’Arthez kralcı, Michel Chrestien Avrupa Federasyonu taraftarıydı. Fulgence Ridal, Leon Giraud’nun felsefi öğretileriyle dalga geçiyor, o da tutucu d’Arthez’e aile kurumunun ve Hristiyanlığın ölüm döşeginde yattığını söylüyordu. Bir bilim ve sanat

platformuydu Mahfil, münzevi bir özgüven kalesi. “Hepsi de kavga etmeden tartışırlardı. Kendilerinden başka dinleyicileri olmadığı için hiç gurura kapılmazlardı. Boşa çıkmış umutlarımızın, kısır kalmış kabiliyetlerimizin, kaçırılmış başarılarımızın, hırpalanmış iddialarımızın korkunç hazinesi’ olan haset onlara yabancıydı.”

İnsanların fikirlerden önemli olduğunu kanıtlıyordu Mahfil. Ortak bir şeref duygusunda birleşiyorlardı, o kadar! Şeref ve itimat. “İlişkilerinin saflığı, sözlerinin neşesi bundan ileri geliyordu. Dert ve sevinçlerini birbirlerine açar, bütün varlıklarıyla düşünür ve acı çekerlerdi.” Bu duygu federasyonuna kabul edilen Lucien, diğerleriyle eşit muamele gördü. Orada şiiri ve güzelliği temsil eden şair, soneler okudu ve pek beğenildi. Parasının tükendiği sezilince hemen elbirliği ile kendisine 200 frank verildi; ailesinden para gelince iki gün sonra da borcunu ödemeye kalktı. Mahfil’den kopuşun ilk işareti oldu bu. Bu adam çok kibirli, diye yorumladı Chrestien. D’Arthez, şairdir! dedi. Giraud, göreceksiniz dedi, “bu adam şafak sökmeden çalışma davasına ihanet ederek Paris’in basın ve zevk ü safa âlemine karışacak.”

Mahfil’i terkedip medyaya yanaşan Lucien ilk gazetecilik dersini Lousteau’dan alır: “Edebiyatta başarının sırrı çalışmak değildir, dostum, sadece başkalarının emeğini sömürmek gerekir. Gazete sahipleri birer müteahhit, bizse işçiyiz. Kabiliyetliyseniz, bu mücadele amansız olacaktır; çünkü en büyük nimet kabiliyetsiz olmaktır.” Sonra Nathan’la tanışır Lucien ve eserini çok sevdiğini söyler. Fakat bu çapta bir şairin, bir gazeteci karşısında çok alttan alan bir tarzda konuşmakta olduğunu görünce şaşırır. “Hele ilk kitabınızı çıkarın da görüşürüz,” der Nathan. “Sabahları gazetemin görüşlerini paylaşırım, akşamları canımın istediğini düşünürüm, geceleri ise bütün yazarlar sarhoştur zaten.”

Para, Fikre Hükmeder!

Yeni çevresi genişlemeye başlar. Florine ve Coralie ile tanışır, genç ve güzel iki tiyatro oyuncusu; masraflarını karşılayan birer yaşlı aşığı vardır ikisinin de. Edebi sohbetlerde söz dönüp dolaşıp para ve servete gelmektedir. “İki saatten beri, Lucien’in gözleri önünde her şey para ile çözülüyordu. Tiyatroda olduğu gibi, yayın ve gazetede de sanat ve şerefe metelik veren yoktu. Para denen kocaman rakkasın vuruşlarının, birer çekiç gibi kafasına ve kalbine indiğini duyuyordu.”

Daha ilk tiyatro değerlendirmesinde usta bir yazar olabileceğini kanıtlayan Lucien, hızla yükselmeye başlar. Coralie’ye tutulur, Coralie de ona. Etrafındaki yeni insanları Mahfil’in ağırbaşlı ve ciddi adamlarından üstün bulmaya başlar. Yüksek kaliteli şaraplar içer, leziz yemekler tadar. Bir içim sudur sevgilisi. “Mahfil, bu soylu düşünce yuvası, bu kadar büyük bir çekim karşısında yıkılmaya mahkûmdur.” Lucien’i daha işin başında fazla hayallere kapılmış bulan tecrübeli Hector Merlin, onu dostça (!) uyarır: “(Medyada) hepimiz hâlin gereklerine göre birbirimize dost yahut düşmanız. İyi kalpli iseniz kötü olmaya bakın. Yükselmek için herkesi, hatta dostlarınızı bile gücendirin, onurlarını kın; herkes sizi el üstünde tutacaktır.”

Lousteau ona liberal bir gazetede işe başlamasını, sonra gelişmelere/pazarlıklara göre konum belirlemesini öğütler. Önce ‘çekinilecek bir adam’ olduğunu kanıtla! “Hükümet tarafına geçmek istersen, çekinilir bir insan olduktan sonra çok daha müsait şartlarla gidebilirsin.” Finot’nun gazetesine giren Lucien, *Papatyalar* başlıklı şiir kitabını basmaya yanaşmayan yayıncı Dauriat’a ders olsun diye, kitabını yayınladığı Nathan aleyhine yazmaya kıskırılır. “Nathan’ı hepimiz severiz, ama gene de ona hücum edeceğiz.”

Yayın kralı Dauriat tam bir profesyoneldir. Lucien’in iyi bir şair olduğunu kabul etmekle beraber, ‘verimli’ olabileceğinden kuşkuludur. “Verimli olacak mısınız, durmadan soneler

yumurtlayacak mısınız? On cilt haline gelecek misiniz? Bir ticaret işi olacak mısınız?” Kabiliyetli şairin, şiirin ağır maliyetini kaldıramayacağı kanaatindedir Dauriat: “Hayır, nefis bir nesirci olacaksınız; çok zeki ve kabiliyetlisiniz, bunları bir takım kafiye bozuntularıyla ziyan etmeniz günah olur. Gazetelerde yılda 30 bin frank kazanacaksınız, bunu beyitlerinizin ve daha başka zırlıklarınızın size güçlkle getireceği 3 bin frankla değışemezsiniz!.. Zengin olduğunuz zaman şiir yazarsınız.”

Yayıncıya çok kızan Lucien, buna rağmen Nathan aleyhine yazmak istemez. “Bu kitabın aleyhinde ne söylenebilir ki? Güzel bir eser!” Lousteau, ona “mesleğini öğren” der, “dostum, gazeteci demek cambaz demektir, mesleğin biçimsiz taraflarına alışman gerek.” Lucien’in hazırladığı aleyhte metin yayıncıya ulaştırılınca, gönülsüz barışa yanaşır ve şiir kitabı için tam 3 bin frank peşin ödeme yapar. Neden mi? “Kitapçılıkta yeni eserler ticareti şu kurala dayanır: Beyaz kağıdın topu 15 franktır, basılınca, başarıya göre ya 5 frank eder, ya 500. O devirde bu parasal davayı halleden, lehte veya aleyhte bir makaleydi.”

Buna rağmen Lucien matbuat alemine bir türlü ısınamıyordu. Onu gayrete getirmek için, “bizler cümle tüccarlarıyız ve bu ticaretle geçiniriz,” diyordu Vernou; “büyük bir eser meydana getirmek istediğiniz zaman ruhunuzu oraya dökebilir, ona bağlanabilirsiniz; ama bugün okunup yarın unutilan makaleler bizim için ancak verilen para değerindedir.”

Paris’i iki hükümdar yönetiyordu: Para ve asalet. Basın yoluyla paraya ulaşan Lucien, Paris’e ayak basınca kendisini terkeden Madam Bargeton’a karşı içinde soyluluk ateşi uyanmaya başlar. Kendisiyle görüştüğü Rethore dukası bakın ona bu yolda nasıl akıl verir:

“Kralcı olmalıydınız. Zeki ve nüktedan olduğunuzu gösterdiniz, şimdi de sağduyu sahibi olunuz. Liberaller sizi asla kont yapamazlar! Kralcı hükümet er geç basının hakkından gelecektir. Güç sahibi olmak için şu son özgürlük anlarından faydalanın. Birkaç

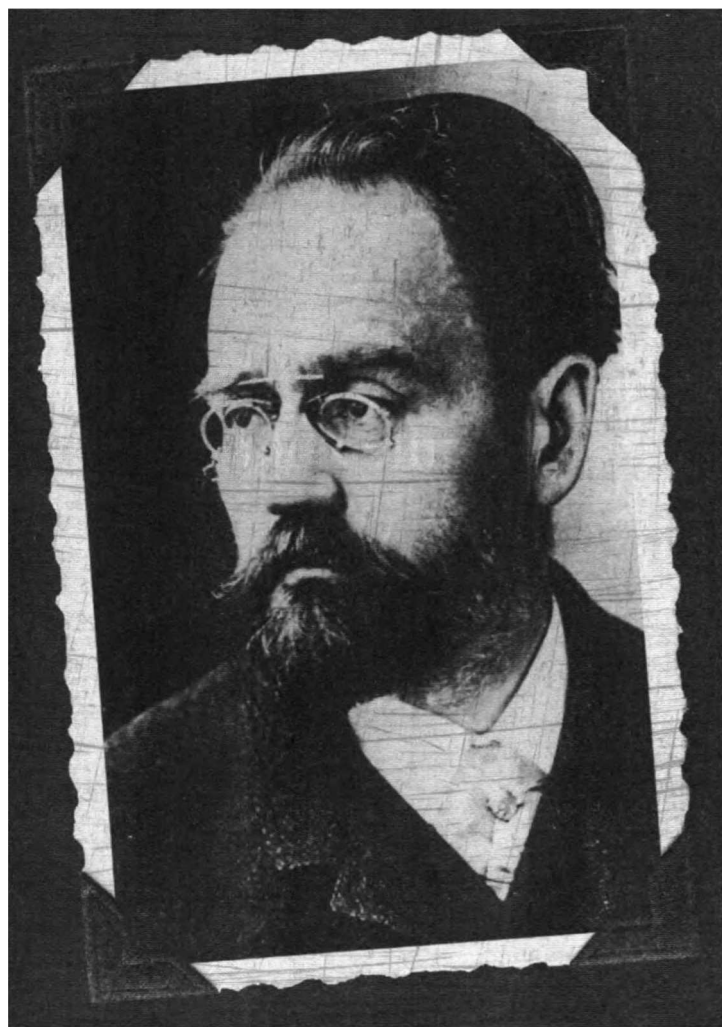
yıla kalmaz, bir isim, bir ünvan Fransa'da istidat ve kabiliyetten daha emin birer servet olacaktır. Şimdilik liberal olduysanız, kral taraftarlığınızı da değeri pahasına satmak amacıyla kullanın!"

Lucien'in liberallikten kralcılığa doğru çark edeceğini haber alan Mahfil, son bir uyarı görevi yapmak ister ve ona bir heyet gönderir. D'Arthez: "Ültraların safına geçecek olursanız seciyenizi ebediyen lekelemiş ve varlığınızı kirletmiş olursunuz. Ne kadar zayıflamış olsa da, dostluğumuz adına, kendinizi bu şekilde lekelememenizi yalvarmaya geldik. Romantiklere, sağcılara ve hükümete hücum ettiniz. Şimdi de hükümeti, sağcılar ve romantikleri savunacaksınız!"

Akacak kan damarda durmaz. Önce liberal olan Lucien, sonra kralcılığa çark eder. Mahfil arkadaşlarının aleyhinde bile yazar. Sonuç? Onu da siz Balzac gibi kendiniz hayal edip bulun. Bulamıyorsanız, medyada bir süre staj yapın!

Émile Zola
ve
Kadınların Cenneti

Bayanların Mutluluğuna!

Balzac yaşasa Victor Hugo şiirle yetinir, Zola da yirmi kitaplık *Rougon-Macquart* dizisini yazmazdı. Cemil Meriç, Balzac'ın 19. yüzyıl sosyologlarının toplamından ağır çektiğini söylediğinde, “Üstad abartıyor!” derdik. Bugün, az söylemiş diyoruz: Sosyologlara başta iktisatçılar olmak üzere, diğer insan ve toplumbilimcileri de eklemek lazım!

Dinî bakış açısından, roman tehlikeli bir sanat. Kurgu ameliyesinin özü, *hubris*: tanrı pozu takınmak. Dante eserine *İlahî Komedya*, Balzac eserlerinin toplamına *İnsanlığın Komedyası* isimlerini gelişi güzel vermediler. Her ikisi de “paralel bir dünya” yaratma emelindeydiler. Kışkandıkları, bizzat Tanrı idi. Binaenaleyh, romanı yüceltmiyor, fakat çok önemsiyorum. Modern akıl ve vicdanı O şekillendirdi. Eleştirel edebiyat, yeni insan ve toplum bilimleri anlayışımızın belkemiği olacak!

Hugo, şair Balzac. Zola, profesör Balzac. Doktora tezi yazar gibi roman yazıyor. Benim idealim öbür türlüydü: roman yazar gibi doktora tezi yazmak! Her şeyin metalaştığı, paranın tek değer

ölçüsü olduğu Kapitalizmin zirve çağında, edebiyatçılarımız iktisat bilmiyor, iktisatçılarımız roman okumuyor. Tanpınar'la Ülgener'i mumla arıyoruz!

Kadınların Cenneti, Rougon-Macquart dizisinin 11. romanı. Orijinal adı *Au Bonheur des Dames*, "Bayanların Mutluluğuna". Türkçede iki çevirisine rastladım: *Paris Yıldızı* (1998) ve *Kadınların Cenneti* (2009). İçeriğini en iyi yansıtabilecek başlıklardan birini Zola bizzat önermiş: *Kapris!* (Kitap baskıya hazırlanırken, *Bayanların Mutluluğuna* başlığıyla yeni bir çevirisinin yayınlandığını öğrendim. Ne güzel!)

Adam Olan, Az Tüketir!

Bütün kadim toplum felsefelerinin ortak noktası, tüketimi horgörmek. Eflatun, *Devlet*'te bozulmuş toplumu, içine "yaşamak için gerekli olmayan bir sürü işler, işçiler" katılan toplum olarak tavsif eder.

"Şehrimiz şiştikçe şişecek. Türlü türlü avcılar, renk ve çizgilerle çalışan sürü sürü resim ustaları, çalgıcılar, şairler ve şairlerin hizmetinde okuyucular, korolar, oyuncular, oyun kurucuları, çeşit çeşit eşya yapmak için sürüyle işçiler ve hele kadınlara süs püs yetiştirecek insanlar. Ya toprak ne olacak? Eskiden üstünde yaşayanları beslemeye yeterken, şimdi yetmez olacak, değil mi? Otlaklarımız, tarlalarımız bize yetmez olunca, komşularımızinkini ele geçirmek isteyeceğiz. Onlar da bizim gibi zorunlu ihtiyaçlar sınırını aşp sonsuz bir mal edinme hırsına kapılmışsalar, bizim toprağımızı almak isteyecekler. Savaş, bireylerin hayatında olduğu gibi, toplumun hayatında da kötülüklerin kaynağı olan şeyden, başkalarından çok mal edinmek hırsından doğuyor."

Zola'nın romanı sanki *Devlet*'in bu keskin tespitlerine şerh olarak yazılmış. Fakat daha önce Çin ve İslam kültüründen de destekleyici iki örnek verelim. Miladi 8. yüzyılda bir Çin bilgisi, eşya peşinde koşturan insanları birer yük hayvanına benzetiyordu:

“Yük hayvanı, eşya taşımayı seven bir böcektir. Nerede bir şey bulursa alır, başını kaldırır ve taşır. Eşya ne kadar ağır olursa olsun o gene taşır. Zamanımızın açgözlü insanları da evlerini doldurmak için, ellerine düşebilen her şeyi alırlar; bunun kendileri için nasıl bir yük olduğunu düşünmezler. Hep korktukları, yeter derecede malları olmamasıdır. Görünüşte kudretli ve büyüktürler, onlara insan derler. Fakat ruhlarına bakılırsa küçücük şeylerdir. Acınacak şeyler.”

Ve ondan aşağı yukarı bir asır öncesinden Müslümanlara miras kalan bir hadis-i şerif: “Bir kimse gücü yettiği halde, mütevazı davranarak lüks elbise giymeyi terk ederse, Allah kıyamet gününde o insanı yarattıklarının en başında huzuruna çağırır ve onu iman ehlinin giyeceği elbiselerden dilediğini giymede serbest bırakır.” (Tirmizî, *Sıfatu'l-kıyame*, 39.)

Cennet, Dünyada Olamaz Mı?

Modernlik sonsuz arzu, Kapitalizm sınırsız sermaye birikimi. Her iki nitelik de insanogluyula yaşıt. Böyle olmasaydı, yukarıdaki üç keskin eleştiriye ihtiyaç olmazdı. Yeni olan, bu arzu ve arayışın sosyalleşmesi, normalleşmesi ve ilmen haklılaştırılmasıdır. Onsekizinci yüzyılda Mandeville'den Adam Smith'e uzatabileceğimiz bir iktisadî düşünce çizgisi, kadîm felsefe ve dinlerin pabucunu dama attı: Açgözlük ve hırs, sosyal faydaya katkılarından ötürü, kınanmaya değil takdire şayandı. “Özel kötülükler, kamu yararıyla sonuçlanır”dı. (*Private vices, Public benefits!*) Beşeri kötülüklerin etkileşimi bizi bir dünya cennetine götürürdü.

Balzac ve haleflerini, yani bu “idealist kurguya” prim vermeyen “realist kurgucuları” birer karşı-iktisatçı sayabiliriz. Evet Zola, Marx gibi Proleteryanın kurtarıcı gücüne inanmaz; fakat liberal iktisatın kutsadığı gayr-ı insanî düzenin de maskesini indirir. *Germinal*, kapitalist cennetin işçiler için nasıl bir cehenneme dönüştüğünün epik hikâyesidir. *Nana*'nın mesajını bir tek cümlede

özetleyebiliriz: Kapitalizm erkeğin kadını, kadının eşyayı, eşyanın da erkeği tüketmesidir!

Kadınların Cenneti, taşra kızı Denise'in iki kardeşiyle Paris'e çaresiz gelişiyi başlıyor. Tıpkı son elli yılda, Mardin'den Rize'ye kadar Anadolu'nun sayısız yerlerinden İstanbul ve diğer büyük şehirlere doğru yaşanan akın gibi. *Akın* kelimesini kasıtlı kullanıyorum; yaşadıklarımızın Osmanlı öncesi akınlardan çok da farkı yok. Halil İncalcık, savaşçı ülküsünü *gaza-doyum* biçiminde ifade eder; kalple mide el ele! Bunlara belden aşağısını karıştırdın mı, al sana roman!

Kadınlar İçin Yeni Bir Mabet

Paris'e girerken ilk dikkatlerini çeken ve onlara gidecekleri adresi bile bir süre unutturan, yeni bir moda mağazasıdır. Taşralılarımızın ilk gözlemleri: Mağazanın cazip bir adı var, *Bayanların Mutluluğuna*. “Böyle bir ad müşteriye çeker” diyor genç Jean. İkinci olarak, ne de çok şey var satılan. Taşrada belki yüz mağazada satılabilecek şeyler burada hep bir arada. Ve her şey “sanki bedava gibi”! İç mimarisi de kiliseyi andırıyor: “Vitrinlerin sağ ve sol köşelerinde bulunan ve koyu renkli kumaşlarla sarılı sütunlar buraya bir mihrap havası veriyordu. Kadının güzellik ve cazibesini arttıran bu tapınak gibi yerde başka konfeksiyon ürünleri de yer alıyordu.”

Çocuklar önce amcaları Baudu'ya giderler. Tipik bir eski devir manifaturacısı. *Bayanların Mutluluğuna* mağazası geliştikçe, o türde dükkânlar kan kaybediyor. Üstüne üstlük, Baudu amca biriktirdiği bir miktar parayla eski bir konak almıştır. “Son parasını da bu konağın onarımına harcamış, artık elinde avucunda meteliği kalmamıştı.”

Denise bu yeni mağazayı görünce amcasının dükkânını ister istemez küçümser:

“Anlaşılması zor bu küçümseme duygusu, artık tedavülden kalkmış eski tarz alışverişin soğukluğundan ileri geliyor olmalıydı. Bu dükkân, ona bir kovukmuş gibi geliyordu. Bütün duyguları, dükkâna endişeli girişi, akrabalarının kendisini asık yüzle karşılamaları, zindan günü eziyetiyle yenilen o yemek, can çekişen şu eski kurumun uyuşuk yalnızlığındaki bekleyişi, hayat ve ışık tutkusuyla depreşen sessiz bir protestoymuş gibi özetlenebilirdi. İyi yürekli bir insandı, ama elinde olmadan gözleri hep *Bayanların Mutluluğuna* mağazasına takılıyordu.”

Mağazanın patronu Octave Mouret’yi Kadınlar ve Erkekler (*Pot-Bouille*) romanından tanıyoruz. Taşradan Paris’i fethetmeye gelen binlerce Napolyon’dan biri. Baudu’nun kelimeleriyle: “Şanslı herifti doğrusu. Bir maceraperestin sevimli sorumsuzluğuyla memleketi olan Güney’den Paris’e gelen cesur bir çocuk! Hayalperestin teki. Fokur fokur fokurdayıp yerinde duramayan, yeni buluşlar peşinde koşan, bıraksalar mahallenin altını üstüne getirecek tehlikeli bir adam. Hani, kendi başına bıraksak hepimizi işimizden edecek. Müessesesi öyle büyüdü, öyle büyüdü ki, neredyse hepimizi yutacak hale geldi.”

Baudu amcaya göre bu üçkâğıtçının sonu hiç iyi değil. “Mouret bir bunalımda, bunu biliyorum. Bütün kazancını aptalcasına tamir işlerine ve reklamlara yatırdı. Hatta sermayesini arttırmak için birçok memurunun parasını da kendi firmasına yatırmalarını sağladı. Bugün beş parasız kaldığını biliyorum. Bir mucize olmazsa, beklediği gerçekleşmez. Satışlarını üç katına çıkaramazsa, göreceksiniz nasıl tepetakla olacak! Olsun kerata! Gerçi ben fena adam değilim, ama andolsun ki o gün gelince dükkânımı donatıp göbek atacağım!”

Ne yazık ki o mucize gerçekleşecek ve Mouret satışlarını üç değil, on misli, yüz misli arttıracaktır. Bu mucizeye modernler, Baudu’nun sözleri arasında saklı ifadelerle, *anonimleşme* ve *kredileşme* adlarını veriyor.

Riyakâr Burjuvalar!

Kadınların Cenneti, Türkçeye “Erkekler ve Kadınlar” başlığıyla çevrilen *Pot-Bouille* romanının devamı, tıpkı *Nana*’nın *Meyhane*’nin devamı olması gibi. Her üç romanda da Zola, yeni burjuva düzenine keskin bir eleştiri yöneltirken; *Kadınların Cenneti*’nde yumuşar. Adeta o da kadınlarla alışverişe çıkar; sonunda muhteris “kapitalist” Octave Mouret ile engin gönüllü “işçi” Denise’i evlendirir. İşçi, burjuvayı terbiye eder! Fakat burjuva yumuşayarak da olsa hakimiyetini sürdürür: 1883’de yayımlanan roman, sadece Fransa’nın o devrini değil; bugüne kadarki 135 yılının sosyal tarihini de özetliyor! Burjuvazi Türkiye’de de sayısız muhalifini ehlileştirmede mi?

Kadınlar ve Erkekler, burjuva ailelerin oturduğu sözde “namus kalesi” bir apartmanın sergüzeşt-i sefilânesi. “Yalnızca saygın insanların yaşadığı” apartmana taşradan gelen Mouret’ye mimar arkadaşının ilk gün nasihatı: “Burada gürültü patırtı etmeyin, hepsinden de önemlisi kadın sokmayın. Kadın getirdiğiniz duyulursa büyük bir ayaklanma olur. Huzurumuz için apartmana saygılı olmanızı

istiyorum." Oysa apartman bir yanı batakhanedir; yekdiğerinin karısı veya hizmetçisiyle yatmayan erkek yok gibidir. En namusluları, metresini uzakta arayan korkaklardır. Riyakâr burjuvanın bütün marifeti, görünüşü kurtarmaktır.

Taşralı Mouret'nin iki hedefi vardır: kadının ve paranın fethi. Daha doğrusu, kadınları ve parasıyla Paris'in fethi! "Ticaret seviyordu, kadınlara lüks eşya satmaktan baştan çıkarıcı bir zevk alıyordu." Paris'e geldiği ilk gün iş bulan Mouret, periler diyarına gelmiş gibidir. "Akşam odasında bir eş ve yüzbin Frank da bulabilir miydi acaba?" Müstakil olarak ele alınmayı hak eden bu romana sadece şu vakanın altını çizerek veda edelim: Mouret tezgahtar olarak girdiği "Kadınların Cenneti" mağazasının dul sahibesi ile evlenir. *Kadınların Cenneti* romanına başladığımızda ise kadın ölmüş ve dul patron Octave Mouret, bir türlü "avlayamadığı" Denise ile başbaşa kalmıştır.

Kadınların Cenneti gerçek bir mağazadan esinlenme: *Bon Marche*. Paris'in 1852'de kurulan ilk büyük AVM'si; 1914 yılına kadar da dünyanın en büyük mağazası. Takipçileri: Le Louvre (Paris), Macy's (New York), Marshall Field (Chicago), Selfridge's (Londra). İlk yıl cirosu 450 bin Frank olan Bon Marche, 1860'ta 5 milyon, 1869'da 21 milyon, 1882'de ise tam 80 milyon Franklık satış gerçekleştirdi. Zola romanını yazmadan önce aylarca bu mağazada gözlem yaptı, patron ve mimarla görüştü, işçi ve yöneticilerle uzun uzun konuştu. Notları arasında şöyle bir cümle vardır: "Bu romanda *modern faaliyetin şiirini* yazmak istiyorum."

Hesapçı Kapitalist, Hesapbilmez Müşteri

Modern faaliyetin özü, hesapçı kapitalistin, heves uyandıran ürünler kadar, hesapbilmez tüketiciler üretmesidir (Barthes, *The Fashion System*). Modern ekonomide her tüketici aynı zamanda bir tüketilendir. Amcalarının evini ararken önünden geçtikleri AVM onları öylesine büyüler ki, Denise "uçmaya hazırlanmış iki kanat gibi duran" ürünler kadar, "başsız mankenler" karşısında da apışıp kalır. "Plastik mankenlerin dolgun, yuvarlak göğüsleri

kumaşları geriyor, sert kalçaları bellerinin inceliğini ortaya çıkarıyordu. Boyunlarındaki kızıl çuhalara iğneyle tutturulmuş kocaman fiyat etiketleri, mankenlerin adeta başlarıymış gibi görünüyordu.”

“Başsız” manken, giysiyi teşhir ettiği kadar, “kafasız” müşteriye de simgeliyor. Kafasında sadece fiyatlar vardır. Oscar Wilde aynı yıllarda şöyle bir tespit yapıyordu: “Eskiden insanlar her şeyin değerini bilir, hiçbir şeyin fiyatını bilmezdi; şimdi her şeyin fiyatını biliyor, hiçbir şeyin değerini bilmiyorlar.”

Modernlik sonsuz arzu, Kapitalizm sınırsız sermaye birikimi demiştik. Sınırsız sermaye birikimi, sınırsız üretim ve kâr demektir. Bu ise sınırsız tüketimi zorunlu kılar. Hiçbir kapitalist, ürettiği malı müşterinin keyfine terkedemez. “Müşteri her zaman haklıdır!” görüntüsü altında, “Müşteri her zaman tüketmeye mecburdur!” ilkesini hayata geçirmek zorundadır. Kapitalist, maldan önce, müşteriye üretir.

O halde tüketim bir yaşam biçimine, bir nevi ibadet veya ayine dönüştürülmelidir. Avrupa toplumunda kadını “kamusal alan” a çeken önce Kilise olmuştu, şimdi alışveriş mağazası. Bu tüketim tapınaklarında, insanlık tarihinin belki de en büyük devrimi gerçekleşti: İnsanoğlunun psikolojisi, biyolojisinin yerine ikame edildi. (Daniel Bell) Yani hayal ettiği ve ayrıca onun adına hayal edilen sonsuz arzuları, mutlaka ve hemen karşılanması gereken “ihtiyaçlar” kümesine dönüştürüldü. “Bütün mesele kadına dayanıyor,” diyordu Mouret, “kadını avucunuzun içine aldınız mı, onunla dünyayı fethedersiniz!”

Kadın! Aristokrat, burjuva, zengin, yoksul, orta gelirli değil, sadece kadın! Madam Marthy’nin aile bütçesi çok dardı, fakat gene de her seferinde alışveriş çantası dopdolu çıkardı mağazadan: “Sarı İspanyol dantelinden 30 Franga bir boyunbağı almıştı. Gerçi buna ihtiyacı yoktu, fakat tezgahtar, *bu bir fırsattır, yakında fiyatlar artacak* demiş, o da almak zorunda kalmıştı... Dantellere hiç dayanamıyorum (diyordu). Ne güzel şeylerdir bunlar! İçeri girdiğimde bütün mağazayı satın alalım geliyor.”

Alışveriş Değil, Görsel Büyülenme!

Kadınların Cenneti'ne sadece satınalmak için gidilmez, belki daha önemlisi “görmek” için gidilir. Bir ihtiyaç listesiyle gidilmez; kendileri için “planlanmış” ihtiyaç listeleriyle tanışmak için gidilir. İşte aynı apartmandaki kapıkomsuların mağazadaki birkaç saatlik koşuşturmalarından bir mola anı:

— Harika, değil mi?

— Göz kamaştırıcı bir şey, ayol.

— Eee... Neler aldınız bakalım?

— Yoo... Sadece bakınıyoruz.

Sadece bakınıyoruz ifadesini kitaplık bir çalışmaya başlık yapan Rachel Bowlby, “modern tüketim”in belirli ihtiyaçlar için satın alınan temel maddeler meselesi değil, ev ortamında bulunmayan *görsel büyülenme* meselesi olduğunu söylüyor (*Just Looking*, Methuen, 1985.) Satın alınan ürünün değeri, onun kullanışlılık gibi iç niteliklerine değil, diğer ürünlere kıyasla taşıdığı parasal fiyata bağlıdır.

Octave Mouret, yahut gerçek hayatta Bon Marche'nin kurucusu Aristide Boucicaut, satışı bir sanayiye, sanayiye ise bir teşhir vitrinine çevirdi. Bu “teşhir” unsurundan ötürü, müşteriler ihtiyaçtan ziyade zevk için mağazaya akın etmeye başladılar. Kapitalistler ürünleri, kadın müşteriler ise kendi bedenlerini teşhir peşindeydiler.

Kısa bir istidrat: Çilek Mobilya'nın yönetim danışmanlığını yaptığım yıllarda, Muzaffer Çilek gençlik yıllarına ait şöyle bir anıyı paylaşmıştı: “İnegöl'de kapkacak, züccaciye sattığımız küçük bir mağazamız vardı. İşleri ele almaya başlayınca, Bursa ve İstanbul'daki mağazalardan etkilenecek bir vitrin yaptırdım ve geceleri caddeden geçenler görsün diye ışığı da açık bıraktım. Fakat her sabah geldiğimde vitrin lambasını söndürülmüş buluyordum. Oysa dükkândan en son ben çıkar, sabah da ilk ben açardım. Bir akşam gene ışığı açık bırakıp köşedeki kahvede beklemeye

başladım. Baktım Hacı Babam yatsı namazı sonrası camiiden çıkınca, doğru dükkâna yöneliyor, kapıyı açıp *israf olmasın diye* ışığı söndürüyor. O nesil böyleydi işte!"

Yalnız o nesil değil, 19. yy ortalanna kadar bütün dünya böyleydi. Sombart, 18. yy başlarında bile Londra'da bir esnafın vitrinine bir çift ayakkabı koyarak müşteri ayartmaya çalışmasının "immoral and unchristian" kabul edildiğini söylüyor: Ahlâksızca ve gayr-ı Hristiyanî!...

Rachel Bowlby, Walter Benjamin'in "Ondokuzuncu Yüzyılın Başkenti Paris" başlıklı denemesinden yola çıkarak, yeni alışveriş tarzının cinsellik yönüne ürpertici bir açıklama getiriyor: Kadın, dünyanın en eski mesleği olan fuhuşta aynı anda üç rolü birden oynar: Mal, işçi ve girişimci. Yeni ticaret de erkekten ziyade kadına yöneliktir: "Kendilerini aktif, metalaşmış biçimde teşhir edişleriyle bir bakıma fahişelere dönüşüyorlar. Aynı zamanda, gerçek fuhuşta kendilerine ait olmayan bir rol de üstleniyorlar: Tüketici." Bu kitap Türkçeye çevrilse, sansürden geçer mi acaba?

Küçük Esnafın Ölüm Çanı

Kadınların Cenneti mağazası büyüyüp de yan caddelere sarktıkça, Denise'in amcası Bay Baudu dahil "küçük esnaf" kan ağlıyordu. Mağaza büyüdükçe kadın müşteriler her geçen gün kırk yıllık dostlarını, küçük kumaş ve giyim dükkânlarını terkederek, bu modern katedrale koşuyorlardı. Büyük bir reklam kampanyasının ardından adeta yeniden açılan mağazanın ilk gününde "... devasa stoklar kadınlar tarafından silinip süpürülmüş, mağaza aç bir çekirge sürüsünün saldırısına uğramış gibiydi."

Octave Mouret mağazayı büyütme planları çerçevesinde civardaki küçük dükkânları cazip fiyatlarla birer ikişer satın alsa da, iki bina arasında sıkışıp kalan minnacık şemsiye dükkânının kiracısı Bay Bourras'ya söz geçiremiyordu. Gerçi Kadınların Cenneti şemsiye ve baston reyonları da açmış, işleri bozulan Bourras

artık yanında çırak alıştırmamaya, masrafı kısmak için her şeyi kendisi yapmaya başlamıştı.

Kötü malları ucuza satan işportacılardan nefret ederdi. “Zanaat öldü artık, diyordu. Herkes baston yapıyor, ama şu koca Paris’te kimse sapını sağlam oturtamıyor! Bana doğru düzgün saplı bir baston göster, hemen 20 Frank vereyim. Ciğeri beş para etmeyen bir yığın cahil cühela, fabrika malı tek tip hazır baston saplarını satın alıp düz çubuklara geçirdiler mi, iş yapmış oluyorlar sanki! İşte, piyasada baston diye satılan bunlar... Beni dinleyin, zanaat öldü diyorum size, anlıyor musunuz?”

Hayır, anlamıyorlardı. Osmanlılar da anlamıyordu (!). Donald Quataert, Osmanlı sanayiinin ucuz İngiliz mallarının rekabeti karşısındaki çöküşünü tartıştığı tahliline şu unutamadığım cümleyle başlıyordu: “Osmanlı sanayii, kalitesinin kurbanı oldu.”

Mal sahibiyle 20 yıl önce 30 yıllık bir sözleşme yapmış olan Bourras’ın daha on yıl kiracı olma hakkı vardı. Bu hakkı yüksek bir bedelle Mouret’e devretmeye ise asla yanaşmıyordu: “Kralları gelse, ben yine burada olacağım. Çıkarıcı dürzüler kazancıma engel oldular. Zarar etmeyeyim, kazanmasam da olur. Bu işi ölünceye kadar sürdüreceğim. Öyle havlu atmak yok!”

Fakat Mouret yan binayı almış, iş makinaları yıkım yaparken Bourras’ın minicik dükkânının duvarlarını da sarsmaya başlamıştı. Bedeli 100 bin Franga kadar çıkaran Mouret, aslında yaşlı şemsiyeciye bir servet teklif ediyordu. Ne var ki, inatçı zanaatkâr sanki Benjamin ile Bowlby’nin yukarıdaki tesbitini duymuşçasına haykırıyordu: “Kendimi bir orospuymuşum gibi satacağımı sanıyorlar. Evi satın aldılar ya, beni de satın alacaklarını düşünüyorlar! Hayır, artık her şey bitti! Belki kabul ederdim, fakat madem ki evi satın aldılar, şimdi beni de satın alsınlar da görelim. Burayı elimden almalan için başıma yıkıp altından cesedimi çıkarmaları gerekir!”

Baudu Amca umutsuz bir sesle karşılık veriyordu: “Evlerimiz yıkıldı bile komşu. Hepimiz bu enkazın altında kaldık!”

George Eliot
Silas Marner

Alphonse Daudet
*Değirmenimden
Mektuplar*

Mark Twain
*Kral Arthur'un
Sarayında Connecticutli
Bir Yankee*

Büyü, Para ve Din

George Eliot, Alphonse Daudet ve Mark Twain, 19. yüzyılın *toplumsal* dönüşümünü yaşayan ve yazan üç *ehl-i vukuf* (bilirkişi). Adları *toplum*-bilim kitaplarında geçmez ama. Öyle ya, “Büyük Dönüşüm”ün hikâyesini Marx, Weber veya Polanyi gibi üstatlardan dinlemek varken, matrak öyküler karalayan bu tuhaf kurguculara mı kulak verseydik? Marifetleri ne ki? Uydur, uydur, yaz!

Büyük Dönüşüm’ün özü, zaman, mekân ve inancın ölümüdür. Haydi biraz yumuşatalım: Avrupa’da “bilinen, hissedilen hâliyle” zaman, mekân ve inancın transformasyonu. Makineleşme, sadece çalışma hayatını dönüştürmekle, zamanı sıkıştırıp mesafeleri büzmekle kalmadı; zihinleri de dönüştürdü. Eski mit ve tanrıların yerini, ilah etiketi taşımayan fakat aynı işlevi gören sayısız “put” aldı. İnsanların yaşam ve geçim şekilleri kadar, his dünyaları da başkalaştı...

Raveloe Köyünün Büyücüsü

Kadın yazarların okuyucu tarafından ciddiye alınmayacağı korkusuyla mı, yoksa bu kadar derin tarihî, sosyolojik ve felsefî kavrayışın bir kadına yakışmayacağı endişesiyle mi, romanlarına erkek imzası atan zarif İngiliz hanım “George” Eliot, 1861 yılında *Silas Marner*’ı yazdı. Max Weber’in 44 yıl sonra kapitalizmi “dünyayı büyüden arındıran bir sosyo-ekonomik sistem” olarak tanımlayabilmesi için, bu tür romanların yazılması önşarttı. Toplumbilim, romanbilimin rahminde gelişti.

Eliot’ın kurguladığı dönem yaklaşık yarım yüzyıl öncesi, yani 19. yy başlarıydı. “Sırtlarında gizemli yükleriyle” kasabalardan köylere giden bir takım “solgun benizli adamların” taşıdıkları çuvalların içinde keten ipliği yahut bu iplikten dokunmuş patiska kumaş vardı. Yaptıkları iş köylüler için hem vazgeçilmez, hem de tuhaftı: “Bu dokuma zanaatının iblisin yardımı olmaksızın sürdürülebileceğinden” pek emin değillerdi. Yanlış duymadınız, çok değil iki asır öncesinin İngiliz köylüleri “herhangi türden bir hız ve ustalık gerektiren işlere öylesine yabancıydılar ki, bunları gözbağcılıkla bir tutuyorlardı.” Hızlı iş, Şeytan işiydi.

Silas Marner da Şeytanla anlaşmalı bu gözbağcı zanaatkârlardan biriydi. Raveloe’ya gelmeden önce, kasabada yaşayan “aklıbaşında ve dürüst” bir adamdı. Bir kardeş gibi bağlandığı arkadaşı William Dane ve nişanlısı “hizmetçi kız Sarah” dışında, gözü sadece yaptığı işi görüyordu. Toptancı bir tüccar hesabına düşük bir kazançla çalışıyor, haftalığının büyük bir kısmını ise “din ve hayır işlerine” harcıyordu. Derken hayatının en büyük kazığını yedi: Biricik dostu William, papazın parasını aşırıp, ustaca bir kumpasla suçu Silas’a yükledi. Kilise’den dışlandı Silas ve Sarah da nişanı bozarak William Dane ile evlendi. Kahramanımız “Tanrı’ya ve insanlara duyduğu inanç sarsılmış olarak”, büyük bir elem içinde kasabadan çıkıp gitti. Eleminin derinliğini yazar ancak şöyle yansıtabiliyor: “Eğer insanların günahlarını yazdığı gibi kederlerini de yazan bir melek varsa, hiçbir insanın hak etmediği... bu gibi elemelerin ne kadar çok ve derin olduğunu da bilir.”

Silas Marner'in Raveloe köyündeki birinci marifeti göç-bağcılık (seri dokumacılık) ise, ikinci marifeti kazandığı altın liracıkları üst üste yığmaktı. İnsan'dan ve Tanrı'dan koptuğu için, buradaki kazancından hiç kimseye pay ayırmak zorunda değildi. Bu ikisinin yokluğundan doğan boşluğu Para ile dolduracaktı. Altın liraları “avucunda hissetmek ve hepsi kendisine ait olan bu paraların parlak yüzlerini seyretmek hoş bir duyguydu... Her kuruşu bir amaca yönelttiği yıllarda parayı pek az sevmiş gibiydi; çünkü o zamanlar amacın kendisini severdi. Amacın yitip gittiği şu anda para kazanmaya çalışma ve onu yerine getirilmiş bir çaba gözüyle görme alışkanlığı, arzu tohumları için yeterince bereketli bir toprak oluşturmuştu.”

Silas insanlara güvenmiyordu, köylüler de yabancılara. Dolayısıyla pek az görüşüyor, asla kaynaşmıyorlardı. Günleri duvara çizgiler çekerek sayıyor ve bu iş zamanla asıl amacın yerini alıyordu. Eliot'a göre bu insanlarda hayal gücü, istifçiliğin ötesinde bir amaca yönelmediği zaman, para biriktirme aşkı giderek kişiyi pençesine alan bir tutkuya dönüşür. “Yığına eklenen her bir altın hem bir doyum sağlıyor, hem de yeni bir arzuyu doğuruyordu... Paranın da, tıpkı tezgâhı gibi, vicdanı haline geldiğini düşünmeye başlamıştı.” Para, en yakın dostu olmuştu. Altın liraları “gözünde biçim ve renkleriyle sanki susuzluğunu giderene dek elinde tutuyor, sayıyordu... Onları yığınlar halinde yayıyor ve ellerini içlerine daldırıyordu. Sonra sayıyor, düzgün sütunlar halinde diziyor, yuvarlak çeperlerini başparmağıyla parmakları arasına alıp okşuyordu.” Bitmemiş işlerinden kazanacağı paraları da düşünüyor, onları “henüz doğmamış çocukları” yerine koyuyordu.

Ustanın Büyük Sırrı

Eliot'tan 8 yıl sonra, Alphonse Daudet “Cornille Usta'nın Sırrı”nı da içeren *Değirmenimden Mektupları* yayınladı. Bu yedi sayfalık kısa öykü, Fransa'da kapitalist sanayileşme tarihinin özetidir. Fransa'da ve her yerde.

Taşrada, değirmencilik insanlar için önemli bir geçim kaynağı olduğu bir bölgedeyiz. Yel değirmenleri hem bir ekmek

kapısı, hem de bölgenin neşe kaynağıdılar. Ne zamanki birkaç Parisli parababası Tarascon yolu üzerine “buharla çalışan bir un fabrikası” kurar, bölgenin de talihi tersine döner. Daha ucuz ve hızlı olduğundan, köylüler buğdaylarını fabrikaya götürmeye alıştıkça, değirmenler sinek avlamaya başlar. Bir süre direnmeye çalışsalar da, buharın gücü karşısında sanki buharlaşır, birbiri ardınca kapanırlar. Sonunda belediye birer viraneye dönen değirmenleri yıktırıp, yerlerine asma ve zeytin ağaçları diker. Ayakta kalan, bir tek Cornille ustanın değirmenidir.

Cornille usta, sanayi çağının Don Kişot'u. “Altmış yıldır una bulanmış bir halde yaşayan, kendini işine adanmış yaşlı bir değirmenci.” Un fabrikalarının kurulmasıyla çılgına dönmüş, fabrikaların tüm bölgeyi zehirleyeceğini haykırıp duruyor: “Fabrikalara gitmeyin, bu eşkıyalar ekmek yapmak için şeytan icadı buharı kullanıyorlar. Oysa ben değirmenimin kanatlarını yalnızca Tanrı'nın soluğu olan Karayel ve Yıldız yeliyle döndürürüm.”

Cornille ustanın fabrikalarla savaşı, Don Kişot'un yel değirmenleriyle savaşından farksızdı; her tarafı yara bere içinde kalıyordu. Üstelik, bir Sanço Pança'sı da yoktu. Sırrı fâş olmasın diye, biricik ve kimsesiz torunu Vivette'i bile yanından uzaklaştırmıştı. Sırrı şuydu ustamızın: Artık tek çuval buğday gelmeyen değirmenin onurunu kurtarmak için, değirmeninin kanatlarını sanki çalışıyormuş gibi döndürüyor ve akşamları sokaklarda şişkin un çuvallarıyla yüklü eşeğini sürerek, iş varmış görüntüsü veriyordu. Kimden iş aldığını soranlara da: “Şiişt, kimse duymasın, ihraç edilecek buğdayları öğütüyorum!” diyordu.

Durumu nihayet farkedip de ustanın haline acıyan köylüler, evdeki kalan buğdaylarını toplayıp değirmene yollanırlar. Sırrının açığa çıktığını anlayan yaşlı adam hıçkıklara boğulur. “Zavallı ben! diyordu, artık tek çarem ölmek. Değirmenimin onuru lekелendi.” Köylülerin getirdiği buğdayı görünce yeniden doğmuş gibiydi ama: “Ah! Bana döneceğinizden emindim. O fabrikatörlerin hepsi hırsız.”

Köylüler, zaferini kutlamak için onu köye götürmeye çalışırken, o anacığını, aylardır aç yatan değirmenini düşünüyor:

“Hayır, çocuklanm. Önce gidip değirmenimin karnını doyurmam gerek. Anlarsınız! Uzun zamandır boğazından tek bir lokma bile geçmedi.” Ustamız bir süre sonra ölür ve değirmenin kanatları bu sefer sonsuza dek durur. Yazar, kaderin derin çizgilerini yansıtan bir bildiriyle bağlar öyküyü: “Ne bekliyordunuz ki, beyefendi? Bu dünyada her şeyin bir sonu vardır ve tıpkı Rhone nehrindeki kayıklar, yüksek yargı organları ve iri çiçek desenli ceketler gibi, yel değirmenlerinin de zamanının geçtiğini kabullenmek gerekir.”

Kralın Sarayındaki Reklamcı *Yankee*

Cornill usta yaşlı Don Kişot idiyse, Tom Sawyer çocuk Don Kişot. Onunla “yontulmamış yoldaşı” Huckleberry Finn’in serüvenleri ciltler dolusu analizleri hak ediyor. Bu bölümde Connecticutlı yankee Hank Morgan’ın *inovatif* marifetlerine bakacağız sadece. Mark Twain, kahramanını 19. yüzyıl Amerika’sından 6. yüzyıl İngiltere’sine ışınladığı bu tersine bilim-kurguda, korumacılık/serbest ticaret, nominal ücret/reel ücret gibi tartışma konularında bile değme iktisatçılara taş çıkartacak bir başarıyı sergiliyor. *Kral Arthur’un Sarayında Connecticutlı Bir Yankee*’nin 33. bölümüyse pür akademik bir başlık taşıyor: “Altıncı Yüzyıl Ekonomi Politikası.”

Kahramanını 1889 yılından tam 13 yüzyıl öncesine gönderen Twain, elbette o çağın insanlarına medeniyet ve teknoloji öğretecektir! Din ve büyüye karşı, aklın ve bilimin üstünlüğünü kanıtlamaya çalışacak; mistik tevekkül yerine, akılcı ve hesapçı bir iktisat zihniyeti yerleştirme gayreti içinde olacaktır. Despotik monarşi ve kısır aristokrasi yerineyse, “zavallı İngilizleri” cumhuriyetin nimetlerinden yararlandırmaya çabalayacaktır.

Don Kişot, yeryüzüne adaleti ve aşkı yayma arayışındaki bir gezgin şövalye idi. Twain’in kahramanı ise şövalyeliğin itibarını ayaklar altına alma peşindedir. Basit ama kesin hesabına göre, çalılımlı şövalyelerin söylediklerinin % 97’si palavradır. Onları itibarsızlaştırmada en etkili yol olarak reklamı kullanır. Zırlarının üstüne göylesine tanıtım sloganları kazıtır: “Persimmon Sabunları. Her gözde hanım bunları kullanır!”

İngiliz ulusunun “medenileşmesi ve canlanması” için düşünülen fikirlerden biriydi reklam. Kralın gövdesine bile bu tür tabelalardan takmayı düşünüyordu! “Misyonerlerim ne zaman gezgin bir şövalyeye rastlasa ve tepelese, hayatının geri kalan döneminde *sabunu ve uygarlığı* yayacağına dair yemin ettirecekti. Böylece saha çalışması yapanların sayısı artmış ve reform düzenli şekilde yayılmaya başlamıştı. Sabun fabrikam şimdiden (üretimde) zorlanıyordu. Başlangıçta sadece iki işçim vardı ama Camelot’tan ayrılırken bu sayı 15’e çıkmıştı ve imalathane gece gündüz çalışıyordu.” Çıktığı seferde şehit olup da azizler arasına kanşma şerefine nail olamayan bir şövalyeyi şöyle teselli ediyordu: “Matem tutmayı bırak, aziz şövalye. Tabelana *Seçilmiş Azizlerin Müptelası Olduğu Sabun!* yazacağız. Nasıl geliyor kulağa? Hakikaten harika bir fikir! Eh, yerinde kullanılmış tek cümlelik reklamın tukanıklıktan açmakta birebir olduğu gerçeğini kabullenmek gerek.”

Medeniyet temizlik demekti ve kahramanımız sabun yanında diş macunu ve diş fırçası gibi tüketim malzemelerinin reklamını da soylulara yüklemişti. Şövalyelerden birinin tabelasında şöyle yazıyordu: “Peterson’un Hastalıklardan Koruyan Diş Fırçasını Kullanın. Şimdi Çok Revaçta.” Kocaman kalkanına ise savaş eldiveninin içinden çıkan bir diş fırçası resmedilmişti, altında şu sloganla: “Sallagitsin’i Deneyin!” (*Sallagitsin*, kahramanımızın yeni çıkardığı ağız gargarasıydı.) Sir Ossaise’yi ise soba cilalama işine hazırlıyordu. Ortalıkta henüz soba diye birşey yoktu, fakat girişimcimiz elbette bugüne değil geleceğe odaklıydı: “Seçilen kişinin tek yapması gereken, kamuoyunu büyük değişime yavaş yavaş hazırlamak ve soba piyasaya çıktığında tercihin düzen ve temizlikten yana yapılmasını sağlamaktır.”

Ondokuzuncu yüzyıldan 6. yüzyıla fırlatılmış olan Connecticutlı yankee sürekli yenilik (*inovasyon*) peşindedir. İbadetler dahil, her şeyi metalaştırmaya, pazarlanabilir bir mal kılmaya dönük bir mantığı vardır. Satulamayan şey, beş para etmez! Ziyaret ettikleri bir münzeviler dergâhında, Mevlevî semazenlere benzetebileceğimiz ünlü bir keşişin hareketlerinden bile nasıl kâr elde edebileceğini

hesaplar: “Adam yüksek bir platformda, hızla ve hiç durmaksızın, başı ayaklarına değecek kadar eğilip doğruluyordu. İbadet şekli buydu. Saat tutarak izledim onu ve 24 dakika 46 saniyede 1244 devir yaptı.” Acaba bir semazen aynı sürede kaç devir yapabilir? Bir şeb-i arus töreninde bile, bu törenler günümüzde ne denli metalaşmış olursa olsun, seyircilerden hiçbirinin aklından devirleri saymak geçmez sanırım. İşte 19. yy sonu yankeelerinden farkımız: Kahramanımızın yufka yüreği, böyle bir enerjinin heba olmasını kaldırmaz. Mekanikteki en üretken hareketlerden birini yapan bu münzeviyi “esnek kordonlar vasıtasıyla dikiş makinesi çalıştırmayı sağlayacak bir sisteme bağlamayı” tasarlar.

“Aklıma gelen düzeneği daha sonra uygulamaya koydum ve adamdın beş yıl boyunca gayet iyi verim aldım. Bu süre zarfında 18.000 adet birinci sınıf sıkı dokumalı keten gömlek imal etti ki, kaba hesapla günde on parçaya denk geliyordu.” Münzevi keşiş, Pazar tatili de yapmadığından verimliliği yüksekti. “Enerjiyi ziyan etmenin anlamı yoktu. Gömlekler bana sadece cüzi bir ham madde parasına mal oluyordu.” Buraya kadarı işin üretim ayağı; asıl numaraysa pazarlama ve satıştaydı. Cübbeli hocalara taş çıkaran *inanç-temelli reklam* sayesinde, gömlekler akıl almaz fiyatlara satılabiliyordu: “Hacılar bu mamulü tanesi 1.5 dolara denk gelen bir para ödeyerek kapışıyordu. Arthur’un ülkesinde o rakama elli inek ya da safkan bir yarış atı alınabilirdi.”

Aman Allahım! Elli inek pahasına bir gömlek! Kafayı mı yemiş bu İngilizler, demeyin. Reklam (hâşâ) her şeye kadir! Kampanyada, gömleklerin *günaha karşı mükemmel koruyucu* olduğu belirtiliyordu. Şövalyeler damga ve şablon baskı kullanımını o kadar ilerletmişti ki, İngiltere’de üstüne şu laf boyanmamış tek bir yer, tek bir kaya ya da boş duvar kalmamıştı: “Asiller arasında revaçta olan hakiki *Aziz Stylite* giyin. Patentlidir.”

Yirmi yıl önce, Tanpınar’ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*’nü ders kitabı olarak okutacak iktisat hocasının eli öpülmeli, diye yazmıştım. Sosyoloji dersindeyse Eliot, Daudet ve Twain okutacak toplumbilimcinin bu gidişle ayağının öpülmesini önereceğim!..

Jane Austen

İkna

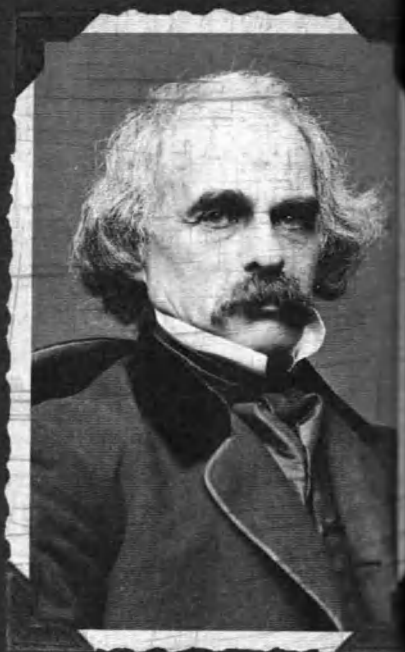
Nathaniel Hawthorne

Yedi Cauh Er

Yakup Kadri

Kiralık Konak

Kiralık Konakların Ahı!

Tarih edebiyatın, edebiyat da tarihin bir dalı olmalı. Bunları birbirleri içinde eritmedikçe gelecek/modernlik, eski/yeni diye niteleye geldiğimiz gerçekliklerin 'hakikatını' kavrayamayız. Üniversite yıllarımızda ateşli biçimde tartıştığımız "Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci"ni kiralık konaklar üzerinden 'okumayı' hiç denemeyince, bir arpa boyu yol alamadık. Türkiye'de akademik akametin arkasında, kiralık konakların ahı var!

Bir aristokratın konağını günün birinde kiraya vermek zorunda kalması, bütün bir geleneksel *hayat düzeninin* yıkılması; yerine "gayesiz ve haysiyetsiz" (Y. Kadri) yeni bir *yaşam biçiminin* egemen olmasıdır. Ekonomi parasallaştıkça, aristokratik yapı, değer ve anlayışlar yerlerini kapitalistik ilişki ve anlayışlara terk ediyor. Cümlelerin ikinci kısmında *değer* kelimesini kasıtlı olarak atladım; zira insanlar artık değere değil, sadece fiyatlara bakıyor. (O. Wilde) Daha da kötüsü, ikisini aynı şey sanıyor!

Jane Austen'ın Büyük Marifeti

Ediz Hun-Filiz Akın yahut Hülya Koçyiğit-İzzet Günay filmleri 20. yüzyıl ortası İstanbul hayatını hangi basit güzellikte yansıtıyorsa, Jane Austen'ın romanları da 19. yüzyıl başları Londra (ve yakın çevresinin) toplumsal ilişkilerine aynı saflık ve sadelikle ayna tutuyor. Kırkiki yaşında kanserden ölen bu “evde kalmış kız”, Şehvet ve Para’dan görece uzak olmasına rağmen, belki de o yüzden, bu iki despotun birey ve toplum üzerindeki sarsıcı etkilerini öylesine basit bir incelikle resmetti ki, edebiyat ve sinemada modası hiç geçmedi. Basitlik büyük iştir!

Austen'ın büyük marifetini zannımca en iyi resmeden de Auden'dır, isimlerindeki dört ortak harf bir ruh akrabalığı yaratmış gibi. Yirminci asrın bu hassas şairi, Lord Byron'a yazdığı muhayyel mektupta, bakan Austen'dan nasıl söz ediyor:

Uğruna savaştığı sanat Jane Austen'ın
Cesurca ısıtıyor şimdi, haklı ikna sayesinde
Ve en şahanesidir edebî biçimlerin.
Beni şaşırttığı kadar, siz şaşırtamazdınız onu
Joyce ot kadar masum kalır onun yanında.
Rahatsız ediyor beni, görmek, enikonu
Evdekalmış bir ortasınıf İngiliz kızının
Paranın şehvî etkilerini betimlemesi,
Ve o denli içtenlik ve itidalle
Toplumun ekonomik temelini ifşâ etmesi.

Evet, içtenlik ve itidalle toplumun ekonomik temelini ifşâ etmek, gerçekten de büyük iştir. Yüz yıl kadar sonra Yakup Kadri'nin *Kiralık Konak*'ta yapmaya çalıştığı da budur. Fakat ondan önce Jane Austen'ın İngiliz, Nathaniel Hawthorne'un da Amerikan toplumunda “konak inkırazını” nasıl romanlaştırdıklarına bakalım.

Austen'ın romanları baştan sona para hesaplarıyla doludur. İlk romanından kısa bir alıntı ile yetinip, konumuz olan *İkna*'ya

geçelim: “Annesi Edward’a Miss Morton’la evlenmesi halindeki cömert planlarını açıkladı: Norfolk mülkünü onun üstüne yapacağını söyledi, vergisi çıktıktan sonra yılda rahat bin pound getirir; hatta mesele umutsuz hâl alınca, teklifi bin ikiye çıkardı. (Eğer teklifini kabul etmeyip, düşük seviyeli bir aile kızıyla evlenmede inat ederse), kendi iki bin poundunu alıp gitmesini, bir daha yüzüne bakmayacağını, artık ona bir kuruş yardım etmeyeceğini.. söyledi.” (*Akıl ve Tutku*)

Austen’ın ölümünden bir yıl sonra, 1818 yılında yayımlanan son romanı *İkna*, bildiğim ilk kiralık konak sosyolojisidir. Sosyal psikolojisi de diyebilirdim. Kellynch malikânesinin sahibi Sir Walter Elliot, serapa kibir dolu bir soyludur. Hem yakışıklı, hem baronet. Yakışıklılık onun için olsa olsa baronetlikten daha değersiz olabilecek bir nimetti. “Duyduğu en derin saygı ve bağlılığın değişmez nesnesi ise, her iki nimeti de şahsında toplayan Sir Walter Elliot, yani yine kendisiydi.” Lady Elliot ise anlayışlı, cana yakın, kusursuz bir eşi. “Lady Elliot olmasına yol açan gençlik aşkı hoşgörülecek olursa, daha sonrasında anlayış gösterilmesi gereken hiçbir karar ve davranışı olmamıştı.” Tersine, kocasına karşı çok hoşgörülü olmuştu: “Onyediyedi yıl boyunca kocasının kusurlarının ya üzerinde durmamış ya da onları yumuşatmış, gizlemiş ve onun saygınlığını ön planda tutmuştu.”

Hesaplı bir kadın olan Lady Elliot, malikânede ölçülü bir yönetim sürdürmüş; fakat onun ölümüyle bu sağduyulu tutum son bulmuş, harcamalar ailenin gelirini sürekli aşmıştı. Durum vahim bir hâl alınca, Sir Walter “bazı gereksiz harcamaları kesmek, salonu tekrar döşemekten vazgeçmek” gibi tedbirler düşünmeye başladı. Fakat rahat yaşamaya alışmış olan kızları için bunlar akıl almaz şeylerdi. “Onurlarından ödün vermeden ya da rahatlarından katlanılmaz şekilde vazgeçmeden harcamaları azaltmanın bir yolunu bulamıyorlardı.” Malikâne arazisi son derece genişi, bunun rahatlığı ile borçlanmaya başlamıştı. “Araziyi son karışına dek teminat gösterecek kadar düşmüştü ama asla satacak kadar

düşmeyecekti. Hayır, adına asla böyle bir leke sürdürmeyecekti. Kellynch malikânesini, kendisine bırakıldığı gibi bölünmeden ve küçülmeden teslim etmeliydi arkadan gelenlere.”

Nazik ve temkinli bir hukukçu olan Mr. Shepherd, romanda bir nevi vekilharç rolü oynar. Elliot ailesinin konut değiştirmeden harcamalarını kısımlarının imkânsız olduğunu düşünür. “Kellynch malikânesi gibi konukseverliğiyle ün yapmış ve korunması gerekli tarihi saygınlığı olan bir evde Sir Walter hayat tarzını somut bir biçimde değiştiremezdi.” Oysa Londra yerine, sularıyla ünlü Bath gibi bir yerde, “görece daha az masrafla önemli biri” olabilirdi.

Konağın kiraya verilmesi kararlaştırılır, fakat bunun bilinmesi istenilmez! “Sir Walter evini kiralamayı tasarladığının bilinmesinin utancına katlanamazdı. Mr. Shepherd bir keresinde *ilan vermek* sözünü kullanmış ama bunu bir daha ağzına almaya cesaret edememişti. Sir Walter evin herhangi bir şekilde *piyasaya sunulmasına* şiddetle karşı çıkmış, kendisinin böyle bir niyeti olduğuna dair en ufak imayı bile yasaklamış; ancak ve ancak *kendiliğinden* yapılacak beklenmedik bir başvuru olursa, kendi koşullarıyla, *büyük bir lütuf* olarak evini kiraya vereceğini belirtmişti.” (Vurgular benim.)

Konağı kiralamaya Amiral Croft talip olur; denizcilikten iyi para kırmış müteşebbis bir asker. Sir Walter, önce müstakbel kiracının mesleğine takılır: “Bir dostumun bu mesleği edinmesine üzülürdüm.” Neden? Ne kötülüğü var denizden para kazanmanın? İki sağlam gerekçesi vardı Sir Walter’ın: “Öncelikle, soyu soppu belirsiz kişilerin hak etmedikleri bir saygınlık kazanmalanna fırsat yarattığı, onları babalarıyla dedelerinin hayal bile edemeyecekleri kadar onurlandırdığı için. İkinci olarak da insanın gençliğini ve yaşam gücünü fena halde tükettiği için; denizciler herkesten çabuk yaşlanıyorlar.” Mr. Shepherd, Croft’ları Sir Walter’a beğendirmek için binbir dereden su getiriyordu: “Kellynch malikânesini ne kadar beğendiklerini, kiralamayı ne kadar çok istediklerini anlatıp duruyordu. Sanki Croft’ları dünyada en mutlu edecek şey, Sir Walter Elliot’ın kiracıları olmakmış gibi gösteriyordu.”

Hawthorne'un Konak Bakkaliyesi

Ondokuzuncu yüzyıl Amerikan romanının Balzac'ı, Türkçeye maalesef pek az eseri çevrilen Nathaniel Hawthorne'dur. Kızıl Harf (*The Scarlet Letter*) en fazla bilinen romanı ise de, Yedi Çatılı Ev (*The House of the Seven Gables*) şöhret ve etkide ondan geri kalmaz. *Ikna*'daki Kellynch malikânesinin yerini bu romanda Pyncheon konağı alır.

Sülalenin mebdei olan Albay Pyncheon amacına ulaşmak için hiçbir engel tanımayan çelik iradeli bir adammış. Bu görkemli konağı yaptırırken Maule adlı birinin haksızlıkla arazisini gaspetmiş, bu bakımdan "Pyncheon ailesinin büyük bir servet değil, büyük bir talihsizlik tevarüs ettikleri" söylenegelmiş. Konaktaki insanların başlarından o kadar çeşitli şeyler geçmiş ki, "evin tahtaları bile ıslak bir kalple nemlenmiş gibi yapış yapıştı. Konağın kendisi sanki koca bir insan kalbiydi de zengin ve tasalı hatıralarla dolu, kendisine has ayrı bir hayatı vardı."

Binanın gotik/romantik havasını bozan tek şey, ön kısımda yola bitişik bir *dükkân* kapısıydı. Soylu bir alında kara bir leke! "Bu kapı yüce Pyncheon Konağı'nın daha evvelki bazı sahiplerine olduğu kadar, şimdiki sahibine de hatırı sayılır bir üzüntü olmuştu." Anlaşılan o ki, bir asır evvel Pyncheonların başı müthiş bir malî sıkıntıya girmiş, bu dükkânı açmak zorunda kalan adam da "muhakkak hiyle ile aileye karışmış sahte bir Pyncheon" imiş! Şuradan belli ki, bu yaşlı Pyncheon'un iş yapma tarzında "acınacak bir küçüklük" varmış. Şöyle mesela: Bozuk paralara bile eliyle dokunuyormuş! "Kulaktan kulağa söylendiğine göre kendi eliyle, o buruşuk eliyle, bir şilinin üstünü verir, bir kuruşu bile sahte mi değil mi anlamak için iki kere evirip çevirirdi. Hiç şüphe yok ki damarlarında bir seyyar satıcının kanını taşıyordu."

Bu adam ölür ölmez kapı kilitlenmiş ve hikâyemizin başladığı döneme kadar bir daha hiç açılmamış. Tezgah ve raflar olduğu gibi duruyormuş. Efsaneye göre, "her gece kepenklerin arasından ölü

dükkâncının, başında beyaz bir peruk, üzerinde soluk kadife bir ceket, belinde önlük, kolunun uçları ihtimamla yukarı kıvrılmış, para çekmecesini karıştırdığını, yahut da hesap defterinin kirli sayfalarını sıkı sıkıya gözden geçirdiğini" görürlermiş. Yüzündeki ıstırap ifadesi "hesaplarını uç uca getirmek için ebediyen beyhude yere çalışmaya mahkum edildiğini" gösteriyormuş.

Roman yaşlı Bayan Hepzibah Pyncheon'un konakta yalnız başına kalışıyla başlıyor. Yalnız ve maddi sıkıntı içinde. Çar naçar bakkal dükkânını açmaya karar veriyor. "Bu, kendilerine asilzade diyenlerin can çekişmesi idi. Ta çocukluğundan beri aristokratik hatıraların hayaliyle geçinmiş ve *ekmeğini kazanmak için çalışan bir hanımın elinin artık temizlenmeyecek şekilde lekeleneyeğine iman etmiş* bir hanımefendi, altmış senedir gittikçe darlaşan bir gelirle yaşadıktan sonra, şimdi hayalindeki o yüksek mertebeden ister istemez iniyor. Ya kendi eliyle ekmeğini kazanacak, ya açlıktan ölecekti."

Söylemeyi unuttuk, konağın bir odası zaten genç bir ressama kiraya verilmiştir. Hayatın gerçekleriyle çok erken tanışmış olan sanatçı, Hepzibah'ı teşebbüsünde teşvik etmeye çalışır: "Bayan Pyncheon, bugünü hayatınızın hayırlı günlerinden biri olarak görüyorum. Bugün bir devir kapanıyor, bir yenisi başlıyor. Şimdiye kadar başka herkes türlü türlü ihtiyaçlar karşısında dünyaya meydan okuyup didinirken, siz kendi asaletinize gömülmüş, dünyadan uzakta duruyor, damarlarınızdaki kan yavaş yavaş donuyordu. Bundan sonra hiç olmazsa bir gaye için çalışmanın güzelliğini ve tabiliğini duyacak, insanlığın müşterek mücadelesine az veya çok, kendinizin de katılmış olduğunuzu hissedeceksiniz. Başan budur." Bu efendi ve hanımefendi gibi ünvanların, eskiden sahiplerine iyi kötü bir takım haklar bahşederken, şimdi onlara engel olduğunu artık öğrenmiş olan yaşlı Pyncheon, keder içinde başını sallar: "Bunlar yeni fikirler! Bunları hiç anlayamayacağım, anlamak da istemiyorum!"

Yedi Çatılı Ev, Amerikan toplumunun ticarileşmesini benzersiz bir ustalıklı tasvire devam eder. Biz sadece ilk alışverişi paylaşmakla yetinelim: “Küçük çocuk elindeki yüz parayı uzattı, vitrindeki çöreklerden birini istedi. Hepzibah sıkı kolunu uzattı, çöreği alıp ilk müşterisine verdi. Çocuğu hafifçe kapıya doğru iterek, *para istemez* dedi. Yüz parayı görünce yine eski asalet damarı tutmuş, bunu alamamıştı. Hem sonra bir parçacık bayat çörek için çocuğun cep harçlığını almak bayağılık olurdu!”

Yakup Kadri'nin Kiralanamayan Konağı

Yakup Kadri 85 yıllık hayatına dokuz roman, üç öykü, beş anı, iki monografi, dört tiyatro, iki çeviri, iki ‘mensur şiir’.. toplamda üç düzineye yakın eser sığdırdı. En büyük eseri hangisi, diye sorulsa, oyumu ilk romanına veririm. Tıpkı Thomas Mann'ın ilk eseri *Buddenbrooklar* gibi, *Kiralık Konak* da yazarının sonradan yazdıklarını gölgede bırakır. Yanlış anlaşılmasın, ikisi de bilahere büyük eserler verdiler; fakat hiçbir şey yazmamış olsalardı da, o tek eserleri tanınmalarına yeterdi. Keza Recaizade, *Araba Sevdası*'ndan; Abdülhak Şinasi, *Fahim Bey ve Biz*'den başka hiçbir şey yazmamış olsaydı da, edebiyat tarihindeki yerleri değişmezdi.

Kiralık Konak, “Naim Efendiler bu yaz Kanlıca'ya taşınmadılar.” cümlesiyle başlıyor. *İkna* ve *Yedi Çatılı Ev*'de resmedilen inkırazın Türkiye tecrübesi bu tek cümlede ifadesini bulmuştur. Taşınmasalar kıyamet mi kopar, demeyin. Kıyamet kopmuş bile: “Zamanlar artık eski zamanlar değil, iki sene içinde pek çok âdetler değişti. Kışın konaklarda, yazın yalılarda oturan aileler gittikçe azalmaktadır. Hele, Mısırlıların üşüşmelerinden sonra Boğaziçi'nde yalısı, köşkü olup da kiraya vermekten sakınanlara ya çok zengin, ya çok hesapsız gözüyle bakılıyor.”

Naim Efendi II. Abdülhamid devlet ricalinden dürüst ve muhafazakâr, “ruhu sanki bir merhalede durmuş” bir Osmanlı aristokratıdır. Ne çok zengin, ne hesapsızdır. Babasından kalma servete hiçbir şey ilave etmemiş olsa da, onu korumayı

bilmiştir. Kızı Sekine Hanım'ı pek de becerikli olmayan Servet Bey'le evlendirip, içgüveysi olarak konağa almıştır. Balkan harbi ile Çanakkale savunması arasındaki dönemde geçen hikâyemiz başladığında, Beyoğlu'nda gününü gün eden Cemil ile konağı artık bir hapishane gibi gören Seniha, iki yetişkin torun olarak karşımızdadırlar. Kanlıca'daki yalının satılması da, Cihangir'deki konağın kiralama ihtiyacı da, onların sürdürmek istediği yeni hayat tarzından doğmaktadır. Biçare Naim Efendi, son yirmi yılda "her gün bir eski itiyada veda etmekten ve her gün yeni bir mecburiyete katlanmaktan başka bir şey yapmıyor."

Cemil'in başıboş hayatı, Seniha'nın Avrupaî yaşam rüyası Naim Efendi konağında göze çaracak değişiklikleri bir bir doğurmaya başlar: "Bu sene yalılı kiraya verişleri bunlardan biriydi; atlardan birinin ölümü üzerine diğer atı da satıp, hususi araba kullanmaktan vazgeçişleri ve arabacı ile seyisleri savışları bunlardan ikincisiydi. Altı aydan beri (mürebbiye) Madam Kronski'nin maaşını veremeyişleri ve Beyoğlu'nda bazı terzi ve tuhafiyeci hesaplarını ödeyemeyişleri bunlardan üçüncüsü ve belki de en ağırıydı."

Romanımız gerek uluslaşma gerek Avrupalılaşma meseleleri bakımından da bence çok büyük bir önem taşıyor. Servet Bey'in "daima muhayyel bir Avrupa seyahati için hazırlanmış bir bavulu" varken; doğup büyüdüğü konağı bir hapishane gibi gören Seniha, elmaslarını satıp Avrupa'ya kaçır. Fakat biz başlıktaki konak ve kira kelimelerine sadakatle, meselenin sadece o yönüne bakacağız. Bazı harp zengini tüccarla düşüp kalkmaya başlayan Servet Bey, konaktan ayrılıp Şişli'de modern bir apartman dairesine taşınır. Koca konakta yalnız başına kalan Naim Efendi "adeta kendi ölümüne ağlayan, kendi yasını tutan bir adam" gibiydi.

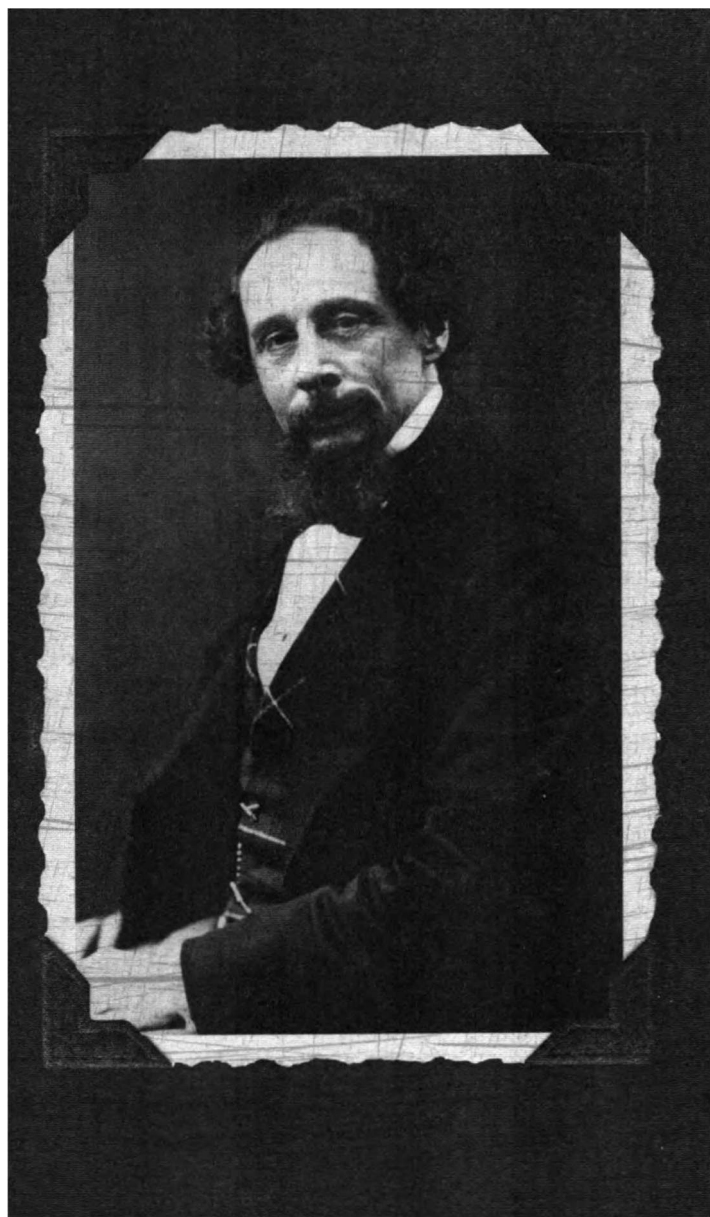
Kızkardeşi Selma Hanım, Naim Efendi'ye acıyıp kendi yanına almak ve konağı da kiraya vermek için onu sıkıştırmaya başlar. Naim Efendi boyuna, "Burada doğmuşum, burada yaşamışım, ihtiyarlamışım! Nasıl bırakır giderim? Ben buradan çıktığım gün

ölürüm. Kabil değil, dayanamam ölürüm." diye sızlansa da, konağın kiraya verilmesi kararlaştırılır. Hayatı boyunca dürüstlükten bir milim sapmayan Naim Efendi, bakın konağın hizmetlisine nasıl talimat veriyor: "Hasan, evladım Hasan! Bugünden itibaren bu konak kiralıktır; fakat, senden rica ederim; kapıya müşteri geldikçe bir bahane ile saviver! Naim Efendi'nin, müddeti hayatında bu, ilk yaptığı hileydi."

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, aristokrasiden burjuvaziye, Naim Efendi'den Seniha'ya, konaktan apartmana geçişin hem zorunlu hem iğrenç bir süreç olduğunu, yazar yüz yıl önce (1921) kavramış gözüküyor. Bence hâlâ o mecburiyet ve istikrahın pençesinde yaşıyoruz. *Kiralık Konak*'a nispet edebileceğimiz romanlarımız olsa bari!

Charles Dickens
ve
Zor Zamanlar

Hayatın Tadı Oyun

Eflatun'a göre, ilahî bir ihsandı oyun; kutsal bir karakteri vardı. İnsan nihayetle Tanrı'nın bir oyuncağından başka neydi ki? Hayatımızı öyle yaşamalıydık ki, *oyun* olabildiğince mükemmel olsun! Alman romantizminin pîri Schiller, ticaret ve akılcılık insanın hem hakiki yaratıcılığını, hem de bütünlüğünü zedeler, diyordu; oyun tek çıkış yoluydu: İnsan son kertede *oyun oynadığı kadar* insandı. Rasyonelliği arttırıp can sıkıntısını yoğunlaştıran sanayi çağı, işleyiş mantığını gizlediği oyunu daha görünür kıldı. Huizinga, oyunun kültürün temeli olduğunu dile getiriyordu: Medeniyet *oyundan* gelmiyor, *oyunda* ve *oyun olarak* tezahür ediyordu!

Türkiye'nin birkaç büyük sanayicisinden biri olan İbrahim Bodur'un, ileri yaşında yatağa bağlı hale gelen ünlü bir sinema/tiyatro sanatçısının tüm bakım işini üzerine aldığını; büyük oyunbazın sağlık dahil bütün sorunlarıyla candan ilgilendiğini duyduğumda çok takdir etmiştim. Az da olsa şaşırdığımı farkedene İbrahim Bey, "O benim ilk mesai arkadaşlarımdan biridir!" demişti. Kırka

yakın güftesi olan sanayicinin iş ve musikî tutkusunu biliyordum; fakat tiyatro? Şöyle izah etti:

1940'ların ortalarında, Robert Kolej'de okurken, yaz aylarında tütün ihracatçısı babamın Ortaçeşme'deki tütün işleme tesislerinde çalışıyordum. Tanıdık bir banka müdürü babamdan ricacı olarak, pek haylaz bulduğu yeğenin, biraz iş öğrensini diye bizim depolarda çalışmasını istemişti. Haylaz yeğen geldi ve güya çalışmaya başladı. Fakat akli fikri tiyatrodandı. Her soluklanmada, her bir molada gösteri yapmaya, diğer çalışanları güldürmeye başladı. Eğlendirerek eğleniyor, ancak böyle rahat edebiliyordu.

Önce biraz şaşırdık; hatta kızanlar oldu. Fakat genelde memnuniyet çok fazla olunca, molalarda tiyatro gösterileri yapmak üzere tütün sandıklarından iptidai bir sahne yaptık. İşçilerin dinlenme aralarında gösteriler düzenlemeye başladık. Baktık ki bizim haylazı izleyenlerin verimi artıyor, bu işe daha bir hevesle sarılıp tiyatro konusunu sürekli hale getirdik. İşte bu haylaz oyuncu, Münir Özkul'du!..

Hababam Sınıfı'nın Kel Mahmut Hoca'sı, Hayalhâne-i Osmanî'nin kurucusu Kel Hasan ile İsmail Dümbüllü'den sonraki üçüncü "kavuklu" temaşa sanatçımızdı. Dickens'ın kalemine lâyık bir roman karakteri. Charles Dickens, 19. yy İngiltere'sinde sanayileşmenin yol açtığı can sıkıntısına "fabrikaya karşı sirk" çözümünü önerdi. Çevresine baktığında İbrahim Bodur yerine Bounderby gibi sonradan görme işadamlarını veya Gradgrind gibi hayal düşmanı eğitimcileri görmüş olacak ki, İngiliz ve dünya edebiyatının en matrak trajedilerinden biri olan *Hard Times*'i kaleme aldı. Romanı ben yazsaydım, muhtemelen başlığı *Soytarının Kızı* olurdu. *Sinekli Bakka*'nın İngilizce orijinalinin başlığının da bu olduğunu söylersem, Halide Edib'in "edebî hakikat arayışı" hakkında bir fikir vermiş olur muyum, bilmem! Soytarlık, modern insanın can simididir!..

Türkçeye Zor Zamanlar, Zor Yıllar, Zor Günler gibi başlıklarla çevrilen roman, sanayi çağını simgeleyen Kömürkent'in

(Coketown) can sıkıntısı *gerçeğini* irdeliyor. Eser beklenebileceğın aksine, fabrika bacalarının tasviriyle değil, bir ilkokuldaki gerçeklik talimiyle başlıyor: “Şimdi; sizlerden yalnızca gerçek bilgiyi istiyorum. Bu çocuklara *yalnızca gerçekleri* öğreteceksiniz. Hayat için gerekli olan şey somut gerçeklerdir. Bu kafalara başka şey ekmeyin. Olanları da söküp atın! Düşünen hayvanların beyinlerini yalnızca gerçeklerle doldurabilirsiniz. Geri kalanı işlerine yaramaz. Ben kendi çocuklarımı bu ilke doğrultusunda yetiştiriyorum. Bu çocukları da öyle. Gerçeklerden şaşmayınız bayım.”

Gerçeklerin ve hesapların adamı Thomas Gradgrind, önünde “gerçeklerle dolmayı bekleyen ufacak kaplar” dan 20 numaralı Sissy Jupe’un odasını çiçek desenli kilimlerle süslemeyi *düşlediğini* işitince küplere biner: Düşlemek yasak! Düşlememeli, böyle bir şey yapmamalısın. Sonra sınıfa döner ve sesini yükseltir: “Her yönden ve her anlamda gerçeklerin denetiminde olmalısınız. Düş sözcüğünü dağarcığınızdan söküp atmalısınız. Onunla işiniz yok.”

Sissy’nin babası sirkte çalışmaktadır. Bay Gradgrind, panayır yerine kurulan sirkın yanından geçerken başından kaynar sular dökülmüş gibi olur: Kendi iki çocuğu gerçeği delmekle meşğuldürler! “Metalurjik Louisa’sı gözünü bir deliğe uydurarak bakıyor; kendi özbeöz matematiksel Tom’u ise yere yatmış, Tirol çiçek numarasından hiç değilse bir nal görebilmek için debeleniyor!”

Şaşkınlıktan dili tutulan Bay Gradgrind, “aile şerefini beş paralık eden” çocuklarına haykırır: “Bu ne saçmalık, ne aptallık! Ne yapıyorsunuz burada?... Sizler! Bilim dallarının önünüzde açık durduğu sizler! Bilgi dağarcığı dolu sizler! Matematiksel doğrularla yetişmiş olan sizler! Burada! Bu aşağılanmış durumda, ha! Söyleyecek söz bulamıyorum!”

“Sıkılıyordum” dedi Louisa. “Uzun süredir çok sıkılıyordum.”

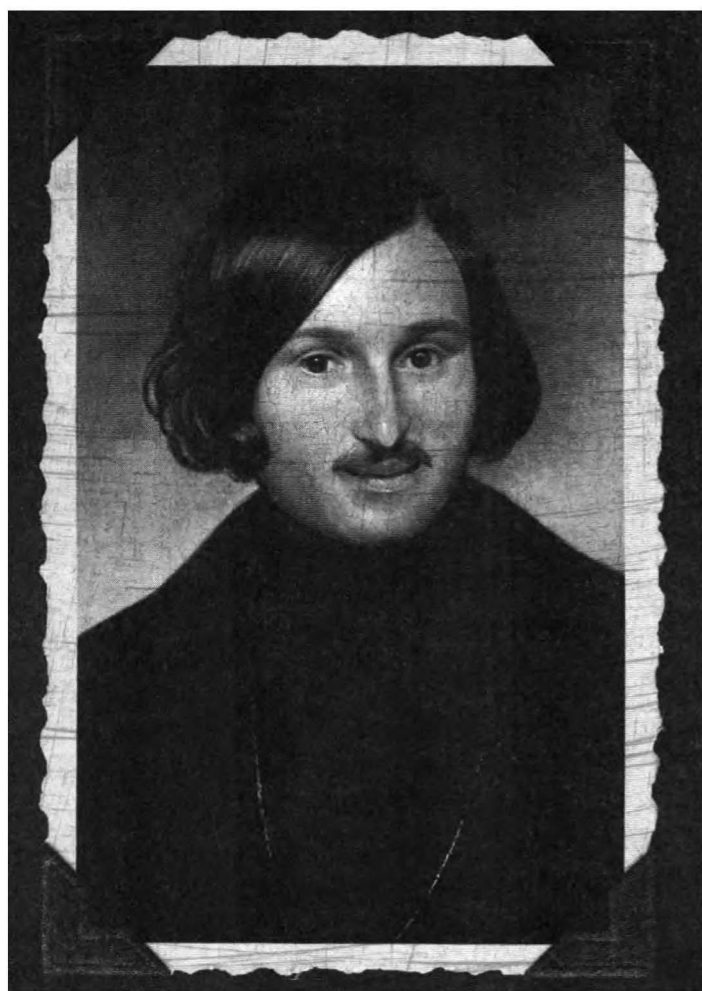
“Sıkılıyor musun? Neden?” dedi şaşkın baba.

“Bilmiyorum. Sanırım *her şeyden*!”

Kömürkent, tıpkı Bay Gradgrind gibi, düş gücünden yoksunluğun anıtı gibidir. “Birbirine benzeyen bir iki büyük caddeyle bir yığın küçük sokakta, birbirine benzeyen bir yığın insan, aynı saatte gidip geliyor, sokaklarda aynı sesleri çıkarıyor, aynı işi yapıyordu. Her günleri bir diğerine benziyor, her yılları bir öncekiyle bir sonrakinden farklı olmuyordu.” Dickens, soytarınlığı yeni yaşam biçimindeki derin sıkıntının telafisi için şart görüyordu. Sirk yöneticisi Bay Sleary, umutsuz bir vaka olan ‘gerçeklerin adamı’na bu *gerçeği* peltek diliyle ancak şöyle izah edebiliyordu: “İnsanlağın eyleneğe geğeksini mi vağdığ, Bayım. Devamlı öğğeniyoğ, devamlı çalışıyoğ olamazlağ. Yaşamın canını çıkağmayın, tadını çıkağın!”

Gogol
ve
Ölü Canlar

Ölü Can Alışverişi

Ürperdiniz! Bugünlerde sayıları azalmış da olsa, hangimiz “Eskiler alırımmm!” diye bağırarak neredeyse gün aşırı sokağımızdan geçen eskiciyi hatırlamaz? Aynı adamın “Ölüler alırımmm!” diyerek geçmesi çok mu tuhaf olurdu? Böylesi ancak romanlara mı yakışır? Kesinlikle haklısınız! Nitekim Gogol, *Ölü Canlar* başlıklı *matrak* hikayesiyle 19. yy *gerçekçi* Rus romanını başlatmakla (Belinsky) kalmadı, feodal anlayıştan kapitalist zihniyete geçişin (geçmeye çalışıp bir türlü geçemeyişin!) de en gerçekçi *tarihini* yazdı. En iyi Rus tarihçiler, Gogol’ün şakirtleri olsa gerek. Tarih önce kurgulanır, sonra araştırılır!

Çiçikov’un acayip sergüzeştine dair bu “epik şiir”, ilk dört sayfasıyla son sekiz sayfasında bize hem bir roman felsefesi sunuyor, hem de bir erken kapitalizm sosyolojisi. Aradaki 290 sayfa ise eğlendirici bir hikâye içinde hikâye, oyun içinde oyun. Romantik bir realistin yazdığı komik bir trajedi! Sırf bu trajediyi daha iyi *hissetmek* için Rusça öğrenmeye değerdi!

Şimdi sıkı durun: *Ölü Canlar*, bir alçağın hikâyesi. Alçak ama yenilikçi ve girişimci! Bunlarsız koca Rusya, kapitalist geleceğe nasıl kanatlanabilirdi ki? Ve roman bu kanatlanışın tarihi olmayacaksa, başka neye yarardı? Alçak mı? Kahramanının erdemli ve mükemmel bir insan, yani bir *kahraman* olmadığını kabul eden Gogol bizi öncelikle sükûnete davet ediyor: “İlle de böyle sert mi olmalı insanlara karşı yargılarımız? Galiba en doğrusu ona *efendi* ya da *sahip* demek. Çünkü bütün suç sahiplenmede. Temiz bulunmayan işler hep sahip olma arzusundan kaynaklanıyor.”

Gogol'den 48 yıl sonra, adında efendi kelimesi bulunan bir Osmanlı, ilk girişim romanımızı yazdığında, “seyit” sıfatlı yenilikçi kahramanını bir ahlâk ve erdem abidesi olarak resmediyordu. Turfandacılık dahil birçok ticaret alanında hakiki inovasyonlar yapan Seyit Mehmet Numan, Çiçikov'un aksine hem piyasada, hem de toplum içinde son derece itibarlı, güvenilir ve müşfik bir insandır. Bu yüzden, “poliçeleri her piyasada gayet muteberdir. Pek zengin bir adam olduğu için değil. Seyit Mehmet Numan zengin ünvanına ol kadar müstehak bile değildir. Midilli zeytin bahçelerinin kendisine ettikleri kredi ile İzmir'deki kuru üzümcü veyahut meşe palamutçusunun hesabını görür veyahut Fiyome'den İskenderiye'ye irsal ettirdiği kağıt ve mukavvanın bedelini Akka, Ladikya, Antakya taraflarından toplayıp Triyeste'ye sevk ettirdiği yapağı esmanıyla tediye ettirtir. Bir mübadeledir gidiyor, bir dolaptır dönüyor ki değme metanet-i efkâr sahibi gençlerin bile apışacakları derkâr iken, Seyit Mehmet Numan o ihtiyar kafası ile bu işlerin kâffesini hüsn-i idareye muktedir oluyor.” (Ahmet Midhat Efendi, *Müşahadat*)

Çiçikov da bir dolap döndürüyor ki, değme metanet-i efkâr sahibi *büyüklerin* bile apışıp kalacakları derkârdır. Peki, Dostoyevskileri, Tolstoyları 'Palto'sundan çıkaran bir yazar, kendine kahraman olarak niçin erdemli birini seçmedi? “Çünkü bırakalım da şu zavallı erdemli insan bir rahat soluk alsın artık. Olur olmaz herkesin ağzında bir erdemli insandır gidiyor. Adeta bir beygire

döndürüldü erdemli insan: Üzerine binip, kışına sopayı basmayan yazar kalmadı... Yeter artık! Sıra alçakları arabaya koşmada! Öyleyse biz de bizim alçağımızı koşalım arabaya!”

Erdemli Değil, Alçak Kahraman!

Gogol şunu kavramıştır: Kapitalistleşme yoluna giren topluma ayna tutacak olan romanın, kahramanı değil, *anti-kahramanı* olabilir ancak. Daha ilk sayfada, kitabını “Rus insanının eksiklerini, ayıplarını göstermek için” yazdığını söylüyor; “üstünlüklerini, erdemlerini göstermek için değil.” Erdemli insanın, ufukta beliren yeni toplumda tutunamayacağını sezmiştir ve erdemsizin “destansı şiirini” yazmak istemektedir. Çiçikov’a ilk ciddi hayat dersini babası üzerinden verirken, yazarımız paragöz bir tefeciden farksızdır: “Derslerine çalış, yaramazlık yapma, öğretmenlerinin ve okul yönetiminin gözüne gir; ille arkadaş olacaksan zengin çocuklarıyla arkadaş ol, gerektiğinde sana bir yardımı dokunsun. Paranın değerini bil, her meteliğin üzerine titre: Para dünyada en güvenilir şeydir... Dünyada parayla aşamayacağın engel yoktur.”

Alçak kahramanımız pratik ve yenilikçidir. Arkadaşlarının ikramlarını bazen saklıyor, hatta zaman zaman bunlardan arta kalanları onlara satıyor. Nefsine gem vurmuştur; babasının giderayak eline sıkıştırdığı elli kuruşu bile harcamadığı gibi, inanılmaz bir beceriyle parasını çoğaltıyor. “Pazardan yiyecek ufak tefek şeyler alıyor, sonra sınıfta zengin çocuklarının yanına oturup, yemek saatine doğru, iyice acıktıkları bir sırada, sanki tesadüfenmiş gibi sıranın altından böreğin ya da çöreğin ucunu gösteriyor, açlığını iyice kızıştırdığı çocuktan açlık durumuna göre para alıyordu.” O denli inovatiftir ki, evde eğittiği, yatıp kalkmayı öğrettiği bir fareyi bile iyi bir fiyata sattı. “Parası beş rubleye ulaşınca, bunları kendi eliyle diktiği bir keseye koyup kaldırdı, ardından ikinci bir kese doldurmaya çalıştı.” Wallerstein’ın kapitalizm analizinin kalbinde yer alan ‘sermayenin sınırsız birikimi’ süreci başlamıştır artık. Rus toplumunda hâlâ tam meyvelerini verememiş bir süreç!..

Acayip Bir Kredi Sistemi

Çocukluğumla son derece uyanık bir “Kör Abdurrahman” vardı, Karaköse’nin Cimikân köyünde. Başkalarına ait koyun sürülerini Ziraat Bankası yöneticilerine kendisininmiş gibi gösterip, kredi aldığı, sonra da aldığı parayı bir zaman afiyetle yediği, geri ödeme zamanında da “sır olduğu” söylenirdi. Çiçikov kör değil, dörtgöz Abdurrahman! Önce bir takım ince numaralarla orta dereceden bir memur olmayı başarıyor. Bir inşa projesinde diğer komisyon üyeleriyle beraber şahane bir eve sahip oluyor. Fakat devlet sonunda bu “ganimete” el koyuyor. Derken gümrük müfettişi oluyor Çiçikov, uzun zaman rüşvete bulaşmıyor. Fakat bu imsakin daha büyük bir stratejinin parçası olduğunu anlıyoruz. Nihayet vakti geldiğinde, diğer bir memurla beraber asıl büyük vurgunu planlıyor:

“Sınırdan iki koyun postu arasında Brabant dantellerinin geçirilmesiyle gerçekleştirilen milyonluk vurgun. Dünyada hiç kimsenin, hatta yeryüzünün bütün Yahudileri bir araya gelseler onların bile beceremeyeceği bir işti bu. Çift postlu koyunların sınırdan üç dört kez geçirilmesiyle her ikisinin dörder yüz bin ruble dolayında servetleri oldu.”

Fakat iki memur kendi aralarında kavgaya tutuşunca “devlet” uyanır ve kazançlar bir defa daha müsadere edilir. Çiçikov bu badireden kurtarabildiği “anasının ak sütü gibi helal” on bin ruble ile yeni girişimlere hazırlanır. “Zihni sürekli yeni işler üzerine çalışıyor, boyuna planlar yapıyordu.” Hesapsızlığı yüzünden çiftliğini rehin vermek zorunda kalan bir çiftçinin vekilliğini yaparken, rehin bırakılacak canların yansının ölü olduğu anlaşılır. Bu durum “kahramanımızın kafasında, bugüne dek insanoğlunun gördüğü göreceği en yaratıcı düşüncenin doğmasına” yol açar. Devletin bedava toprak verdiği Herson gibi uzak yörelerde, bu hakkı koparabilmek için kâğıt üzerinde şu kadar can sahibi olduğunuzu kanıtlamanız gerek. Köyünün adını bile hayal eder: Çiçikova! Her can için hazineden 200 ruble borç istese, bir anda 200 bin rublelik

bir “yatırım sermayesi” olacaktır. “Bu tuhaf düşünce kahramanımızın zihninde işte böyle doğup gelişti. Okurlar bu düşünceyi nasıl buldular, beğendiler mi, beğenmediler mi, bilemem; ama yazar kahramanına karşı gönül borcu duymaktadır, çünkü onun bu tasarısı olmasaydı, elinizdeki roman da olmazdı.”

Feodal Cömertlikten Piyasacı Cimriliğe

Çiçikov’un ölü can alımı yolunda ilk uğradığı toprak beyi Manilov, “ağanın eli tutulmaz” sözünü ete kemiğe büründüren bir safderün. Kendini bir hiç olarak gören mütevazı bir köybeyi; paradan çok dostluğa önem veriyor. Sofrası pek zengin sayılmaz. “Basittir bizim yemeklerimiz, Rus işi lahana çorbası, ama *tertemiz bir kalple pişirilmiştir*.” Bunlar elbette modern insanı gülümsetecek ifadelerdir. Ne demektir temiz kalple pişirilmiş yemek? Altı üstü bir lahana değil mi? Yemek için kullanılan malzemenin zenginlik ve kalitesine bir de aşçının ustalığı ilave edilmişse, daha ne isteriz? Yemeği pişirenin, hatta yemekte kullanılacak soğanı doğrayacak kişinin mesela huysuz biri olup olmadığı, asla meselemiz değildir. Adamların huysuzluğu yemeğe sinecek değil ya!

Siner kardeşim, hem de öyle bir siner ki, zaman içinde huyunun suyunun nasıl değişmiş olduğunu anlayamazsın bile! Ne yazık ki, günümüzde bu tür inceliklerin izini süren fazla sayıda insan kalmadı. Ama hamd olsun, gene de bu kelaynaklar büsbütün yok değil! *Nihayet*’in Haziran 2016 sayısında Nazife Şişman’ın Zeynep C. hanımefendiyle yaptığı söyleşiyi okuyun lütfen: Lokmacı Dede ramazan sofrası hazırlanırken, mutfağa herkes alınmıyor, bir anlamda *kalp temizliği ön-denetimi* yapılıyor: “Cimri bir insan mısın, kötü huyların var mı? Belki dedikodu seversin, tencereyi karıştırırken bütün bunları içine katmadığını nereden bileyim?”

Manilov’un gelenekçiliği “sayısal alanda” daha belirgindir. Çiçikov’un, son sayımdan sonra acaba kaç canınız ölmüştür? sorusuna verdiğ cevap serapa *hesapsızlığını* yansıtıyor: “Çok köylü ölmüştür.” Sayı peşindedir Çiçikov, fakat ne yazık ki Manilov’un

mülkünde ölenleri kimse saymıyor. Misafirin kendisinden ölü canları (öldükleri halde devlet sicilinden henüz düşülmemiş köylüleri) satın almak istediğini işittiğinde, heyecan ve şaşkınlıktan piposunu yere düşürüyor... Nihayet, "Rus Yurttaşlar Yasası'na ve Rusya'nın geleceğe dönük amaçlarına aykırı düşmeyecekse," sözkonusu alışverişe razı olacağını söylüyor. Çiçikov sözü fiyata getirince ikinci şaşkınlığı yaşıyor eliaçık ağamız: "Siz yoksa varlıklarını bir şekilde sona erdirmiş canlar için para isteyebileceğimi mi düşünüyorsunuz? Sizin aklınıza madem böylesine fantastik bir alışveriş yapmak düşmüş, o zaman ben de size bunları karşılıksız olarak verdiğim gibi, bu alışverişten doğacak vergi ve harçları da üzerime alıyorum." Ağalık, vermekle!

İkinci durak, Koroboçka. Menfaatin uyanık kıldığı yaşlı ve müteredit kadın. Defterden düşürülmediğinden ölü canlar için devlete boş yere vergi ödemekte olduğunu kendisine hatırlatan Çiçikov, onları bana sat der. "İyi ama onlar ölü!" Koroboçka bir ölünün nasıl ve niçin satılabileceğini düşünüp dururken, Çiçikov bu işteki avantajlarını sıralar: "Ben hem sizi bu gereksiz maddi yükten, hem de onun telaşından kurtarmakla kalmayacak, size can başına onbeş ruble vereceğim. Bütün vergi ve harçları ödeyerek onları kendi adıma kaydettireceğim."

Mantıken son derece kazançlı gözükken bir alışveriş. Koroboçka'nın tereddüdü bir kaç sebebe dayanıyor: 1. Şimdiye kadar hiç ölü satmamıştır! 2. Kârlı da gözükse bu iş hem çok yeni, hem de duyulup görülmüş bir iş değildir. 3. Dolayısıyla bu tüccar acaba beni aldatır mı diye korkmaktadır. Korku ve tereddüitten gayet ince bir hesap çıkarır sonunda: "Belki de sen beni kandırıyorsundur anam babam, ölü canlar belki de daha çok ediyordur? ... Doğrusu, benim gibi deneyimsiz bir dula göre işler değil bunlar! Hele biraz daha bekleyeyim, bakarsın başka tüccarlar da gelir, ben de kim ne fiyat veriyor öğrenir, *fiyatlara alışırım*." Eh, Adam Smith de olsa, ancak bu kadar derine inerdi...

Nozdrev, kumarbaz uyanık. Kendisi de sahtekâr olduğu için, Çiçikov'u çabuk çözer. Ölü canlarını piyasaya değil, kumar

masasına sürmeye heveslidir. Çiçikov, üçkâğıtçı ve kumarbaz Nozdrev'den uzak durmaya çalışır; çünkü kendisi *sadece* üçkâğıtçıdır, kumarbazlar gibi hesapsız riske girmek istemez! İlk elde yakasını zar zor kurtarır Nozdrev'den, ama be 'mel'un' ileride gene karşısına geçecek ve bütün ipliğini pazara çıkaracaktır.

Sobakeviç ise tutumlu, daha doğrusu cimri bey. Piyasa süreçlerine oldukça duyarlı. Ölü can satışına hemen intibak eder. Çiçikov daha satış kelimesini ağzına almadan, hay hay der, satayım size ölü canları! Kahramanımız şaşkınlık içinde kekeler: Peki nasıl bir fiyat düşünürdünüz? Sizin için tanesi yüz ruble! Çiçikov'un şaşkınlık ve aşırı tepkisine karşı, Sobakeviç talep ettiği yüksek fiyatı ayaküstü bir reklam kampanyasıyla haklılaştırmaya çalışır: "İnanın istediğim fiyat çok değil. Yarın bir üçkâğıtçıya çatarsınız, aldattır sizi: Can yerine bir takım döküntüleri kakalar. Oysa benim vereceklerimde tek çürük bulamazsınız, hepsi seçme: Ya sanatkar ya da sağlıklı köylü. Örneğin, arabacı Miheyev. Hep yaylı araba yapmıştır.. Hem de ne yaylılar! Öyle Moskova işi arabalar gibi bir saatte bozulan cinsten değil!"

Dikkat ederseniz, Manilov'dan Koroboçka'ya, ondan Sobakeviç'e doğru ilerlemek, eliaçık feodal beyden, piyasa sinyallerine alışmaya çalışan mütereddit orta hâlli yurttaş, ondan da son derece kararlı ve pazarlıkçı piyasa aktörüne "yükselmek" demektir. Tanıtımda sergilenen şu ikna becerisine bakar mısınız: "Ya Mantar Stepan? Öyle dülgeri bugün ara ki bulasın. Stepan gibi bir köylü bulun, kellemi keserim. Tam bir pehlivandı. Tuğlacı Miluşkin'i ele alalım: İstedığın evin, istediğin duvarına ocağı örerdin. Çizmecisi Maksim Telyatnikov! İğneyi eline aldı mı çizmen hazır demektir. Ve de ağzına içki koymazdı! Yeremey Sorokoplin'e hiç girmeyelim! Tek başına bunların hepsine bedeldi..."

Çiçikov, açık göz Sobakeviç'in yüz rublelik fiyat talebine, "elini vicdanına koyarak" seksen kopek ile karşılık verir; bir ruble bile değil! Bunu gerçekçilikten uzak bulanlara, Hacı Ömer Sabancı pazarlık modelinin de farklı olmadığını hatırlatmak isterim. Sakıp Bey az çok İngilizce öğrenince, babası, haydi İtalya'ya gidip tekstil

makinası alalım der. Satınalmak istedikleri makinağa İtalyanlar 100 bin dolar isteyince, genç Sakıp, “eyvah Hacı Babam şimdi elli bin olmaz mı diye tutturup bizi rezil eder, bari 70-80 bin dese!” diye aklından geçirir. Hacı Ömer’in tepkisi görölmeye değerdir: “Oğlum, şunlara de ki, fabrikayı değil, şu kötü makinağı istiyoruz. On binden fazla işlemez.” Gel de tercüme et şimdi! Fakat genç Sakıp kızarıp bozarsa da, makinağı yirmi bin dolara alıp dönerler!

Çiçikov, olanca maharetiyle mal sahibinin pazarlık gücünü kırmaya çalışır. İkili arasındaki çekişme, pazarlama derslerinde örnek vaka olarak okutulmaya değerdir:

— Eğitilmiş, zeki bir insansınız. Neyin alışverişini yapıyoruz biz? Olmayan bir şeyin, bir hayalin. Ölü bir şeyin ne değeri olabilir? Ve kimin işine yarar?

— İşte siz satın alıyorsunuz... demek ki birilerinin işine yarıyor! Size can gerekmiş, ben de size can satıyorum; almazsanız pişman olursunuz!

— Madem öyle, iki ruble!

— Tutturmuşsunuz iki ruble diye, şunun olacağını söyleyin!

— Pekâlâ, elli kopek daha veriyorum size.

— Ben de size son sözümü söylüyorum: Elli ruble! Zararına veriyorum. Böyle malı hiçbir yerde daha ucuza bulamazsınız!

Her şeye rağmen, tecrübe inadı yener ve Çiçikov ile Sobakeviç arasındaki pazarlık ölü can başına ikibuçuk ruble ile noktalanır. Umduğunu bulamasa da, havadan az çok bir kazancı olan Sobakeviç, kendini şöyle teselli eder: “Zarar ediyorum gerçi, ama köpeksi bir huyum vardır: Sevdiğim insanlar ille de sevinirler, mutlu olsunlar isterim.”

Hastaydı Gogol ve bir kriz anında, tamamlamış olduğı *Ölü Canlar*’ın ikinci kitabını ateşe attı. Gene de ilk müsveddelerden toparlanan kitapta bu sefer Çiçikov’un yanısıra Tentetnikov ve Kostanjoglo gibi iki *olumlu* kahraman var. Onlara rağmen dünya Çiçikov’un etrafında dönüyor. Çünkü modernliğin yüksek toplumu, alçak bireysiz kurulmuyor!..

Alçak Birey, Yüksek Toplum!

Ölü Canlar bir alçağın hikâyesi, demiş ve Çiçikov'un büyük projesinin belli başlı safhalarını yazmıştık. Birinci kitabın sonlarına doğru, okuyucularını çetin bir soruyla sarsıyor Gogol: "*Bende de biraz Çiçikovluk yok mu?*" şeklindeki o kolay katlanılmaz soruyu kendine sormayan tek kişi çıkar mı acaba aranızdan?" Evet, çıkar mı? Romanın, bir edebî tür olarak selevlerinden farkı, işte bu! Destan veya hikâyenin aksine, sadece kahramanını 'düşürmekle' kalmıyor, okuyucuyu da 'aşağıya' çekiyor. Her roman, adeta şu Latin sözünün şerhi gibidir: *De te fabula narratur*, anlatılan senin hikâyen!

Gogol çok erken bir dönemde, *modern* birey ve devletin 'özünü' kavramış gibidir: Basit, sıradan ve hatta alçak bireylerden yüksek (güçlü!) bir toplum kurmak! Romanın sadece ilk ve son sayfalarını dikkatle okuyan biri bunu sarahatle görebilir. İlk sayfada, henüz adı belli olmayan (ve uzun süre de belli olmayacak) kahramanımız, sadece baş harfîni (N) bildiğimiz bir ildeki hanın avlusuna küçük yaylı arabasıyla girdiğinde, kendisini farkedenden hiç kimse yoktur. Silik ve şahsiyetsiz. Ne yakışıklıdır ne çirkin,

ne fazla şişman ne de zayıf, yaşlı olduğunu söylemek de zordur genç olduğunu söylemek de. Karşıdaki meyhanenin önünde oturan iki köylü, kahramanımızla değil, arabasıyla ilgilenirler; onun da sadece tekerleğiyle: “Vay be, şu tekere bak! Moskova’ya kadar götürür mü bu teker sence? Götürür! Ama bence Kazan’a kadar götürmez. Kazan’a bence de götürmez.”

Bu, *tekerleği bile güvenilmez* arabanın alçak sahibinin 300 küsur sayfalık fırladıklarının sonunda, okuyucu acaba Çiçikov bu sefer yakayı nasıl kurtaracak diye meraklanırken, yazar ikinci çetin (ve hiç beklenmedik) sorusunu sorar: “Ey Rusya, yanıt ver bana, nereye uçup gidiyorsun böyle?” Allah Allah, bir üçkâğıtçının serüveninden, Rusya gibi devasa bir ülkenin kaderine nasıl bir geçiştir bu? Yazar bizimle kafa mı buluyor?

Savulun, Rusya Geliyor!

Çiçikov’un “ölü canlar projesi” anlaşıp, hakkında bir sürü de asılsız iddia yayılınca, şehirden dörtlüye kaçır. Arabacı Selifan atları şaha kaldırırken, şairleşir: “Hangi Rus sevmez ki arabada uçarcasına gitmeyi? Başdöndürücü bir hızla ulaşmış arabasından inmeyi hiç istemeyen ve *Böyle uçup gitmekten başka her şey yalan!*” diye mırıldanan Rus mu sevmeyecek hızlı gitmeyi? Hız sevilmez olur mu? Hızda büyüleyici bir şey vardır; adeta bilinmeyen bir güç seni kanatlarına alır, uçurur. Evet, uçarsın... Her şey seninle beraber uçar, yollar bile.”

Modern tarihte özne olmanın galiba iki yolu bulunabildi. Batı/Kuzey (yahut Protestan!) Avrupalılar dar bir mekânda “zamanı sıkıştırma” yöntemiyle servetlerini arttırdılar ve diğer kıtalan kendilerine ‘eklemlediler’. Ruslar ise “mekânda yayılma” yolunu tercih ettiler ve Asya ile Avrupa kıtalarının toplamının yarısına yakın bir alanı kendilerine ‘eklediler’. Sanayileşmeleri bile sanki bu devasa coğrafyada ulaşımı kolaylaştırmayı amaçladı! Selifan’ın üçatlı arabasına şairâne övgüsü, bu durumun özeti gibidir:

“Ah be troyka! Kuş musun mübarek? Kim icat etti seni? Ancak canlı, atak, gözükara bir ulusta doğabilirdin sen; şaka yapmayı sevmeyen, fersahlarca uzanarak dünyanın yarısını kaplayan dümdüz bir ülkede! Öyle değil mi ey Rusya, rüzgâr kanatlı, gözü kara troykana atlamış, uçup gitmiyor musun sen de? Ey Rusya, yanıt ver bana, nereye uçup gidiyorsun böyle? Susuyor Rusya, yanıt vermiyor. Troyka, yeryüzünde var olan her şeyi geride bırakarak uçuyor... *başka ülkeler, halklar korkuyla iki yana açılıp yol veriyorlar ona.*”

Kafkasya’dan Orta Asya’ya, Doğu Avrupa’dan Orta Doğu’ya kadar birçok yerde ülkeler/halklar hâlâ korkuyla iki yana açılıp, yol veriyorlar Rusya’ya. Birinci kitapta ancak alçak bireyin serüvenlerini hikâye edebilen Gogol, ikinci kitapta akıl ve basiretin, marifet ve gayretle nasıl el ele vererek Büyük Rusya’yı meydana getirebileceğinin kurgusal sosyolojisini yapıyor. Uygulansa, kurgu gerçek olacak. Ziya Gökalp boşuna “Roman en müşahhas sosyolojidir” demiyor!

Sosyolog Gogol, önce okuyucuyu konuya ısındırıyor. Karşımıza hemen, alçak Çiçikov’u tamamen dengeleyecek birini değil, Oblomov ve Fahim Bey karışımı Tentetnikov’u çıkarıyor. Oblomov gibi yatağından çok zor kalkar, uzun süre yatağında oturup gözlerini ovuşturur; Fahim Bey gibi ayrıntılı planlar yapar, varsın hiç uygulanmasın! Ana meşgalesi, ülkesinin bütün sorunlarını çözecek bir kitap yazmaktır! “Siyasal, sosyal, dinsel, düşünsel alanlarda, zamanın getirip ülkesinin karşısına diktiği tüm çetin sorunları ele almayı, bu sorunlara çözümler önermeyi ve ülkesinin göz kamaştırıcı geleceğini tasarımlamayı düşündüğü çok ciddi bir çalışmaydı bu.” Fakat bu dev eser bir türlü tasarım aşamasından ileri gidemiyor, kahramanımız kağıtlar üzerinde biteviye resimler çiziyordu. Amcasının torpiliyle bir devlet kurumuna kalpağı attıysa da, orada pek mutlu olamadı. Neşesi kaçtı ve istifa etti.

Üçyüz canı olan çiftliği, kâhyası “salağın teki” olduğu için perişan durumdaydı. Köye dönüp çiftliğini canlandırırsa, ülkesine

daha fazla katkıda bulunmuş olacağını düşündü. Nitekim köye döndüğünde ne kadar isabetli bir karar verdiğini anlamakta gecikmedi: “Tanrı bana yeryüzünden bir cennet bağışlamış, ben gidip kendimi bir kalem odasına yazıcı olarak zincirlemişim! Okumuş, aydınlanmış, onca eğitim almış ve özellikle de insan yönetimi için, koca bir bölgenin geliştirilmesi için, bir toprak sahibinin hakemlik, yöneticilik, düzen koruyuculuğu gibi çok yönlü görevlerini yerine getirebilmesi için gerekli olan onca bilgiyi edinmişim, ondan sonra bütün bu eğitimleri almamış birinin belki benden daha güzel yerine getirebileceği evrak kopyalamak gibi sıradan bir işe kapılanıp şu güzelim yerleri salak bir kâhyaya teslim etmişim. Ne aptallık!”

Canlarına yaptığı selamlama konuşması, modern şirket CEO'larını aratmaz: “İçinizdeki doğal cevherin gösterdiği yönde yücelmeniz için varımı yoğumu harcayacağım, bana olan sevginizin boşa olmadığını, gerçekten babanız olduğumu göstereceğim size.” Salak kâhyanın işine hemen son verdi ve yerine ateş gibi birini getirdi. Önemsiz ayrıntıları bir yana bıraktı, bütün dikkatini önemli konulara yöneltti: Ürünlerden aldığı bey hakkını düşürdü, köylülerin bey için çalıştıkları zamanı kısaltıp bu süreyi onların kendileri için çalıştıkları zamana ekledi...

Rusya'nın Geleceği, Girişimcilerine Bağlıdır!

Rusya iki yüzyıldır Gogol'ü anlayamamanın sıkıntısını yaşıyor. Puşkin *Ölü Canlar*'ı keder içinde dinledikten sonra, haykırmış: “Allah'ım, ne kadar dertliymiş bizim Rusya'mız!” Gogol, derdin kaynağını bir anlamda Çiçikovlukta görüyor ve Tentetnikov'u değilse de, Kostanjoglo'yu çözüm olarak öneriyor. Ne çarlar tam anlayıp benimseyebildi bu öneriyi, ne Lenin, ne de Putin.

Konstantin Fyodoroviç Kostanjoglo on yıl önce perişan durumdaki bir çiftliği satın almış, yılda binbir güçlkle 20 bin ruble getiren çiftliğin gelirini 200 bin rubleye çıkarmıştır! Gogol'e göre, Rusya'nın geleceği işte bu şekilde *verimliliği artırmaya* bağlıdır. Bunu nasıl becerebildi roman kahramanımız?

İlk şart, **bilgi**. Tarım konusunda bilmesi gereken her şeyi öğrenmiştir. “Hangi bitkinin hangi toprağı istediğini bildiğı gibi, hangi bitkilerin birbirlerine komşu olması gerektiğini de çok iyi bilir. Ektiklerine ne kadar nem gerektiğini hesaplar ve ormanlarını ona göre yetiştirir. Her şeyin birkaç işlevi vardır onda: Örneğın orman yalnızca orman değildir, aynı zamanda gübre, gölge ve nem kaynağıdır.”

İkinci şart, **tutumluluk**. Evi bile çok sade, adeta çırlıçıplaktır. Beyimiz evine adeta yaşamak için değil, yalnızca dinlenmek için dönmektedir. Üçüncü şart, **pratiklik**. Kstanjoglo’nun o ilginç buluşları, şöminenin karşısındaki yaylı koltuğuna kurulmuş hayal kurarken değil, tarlalarda, işliklerde çalışırken aklına geliyordu. Çalışırken, uygulama içinde birdenbire doğuyordu düşünceler ve kağıda geçirmeye gerek kalmadan hemen uygulamaya başlıyordu.

Dördüncü şart, **çalışma tutkusu**. “Benim için önemli olan köylünün çalışmasıdır: İster benim için çalışsın, ister kendisi için çalışsın, fark etmez. Kimsenin yan gelip yatmasına izin vermem. Çünkü kendim de eşek gibi çalışırım. Köylülerim de benim gibi çalışırlar. Kötülük denen şey, çalışmayıp boş durmaktan doğar; pis işler, çalışmayan adamın kafasına gelir.”

Beşinci şart, **yerlilik**. Dışarıdan gelen her parlak fikre hemen kapılmamak, kendi ilacını kendin geliştirmek. Çiçikov bir ara Albay Koşkarev’in çiftliğine uğramıştır. Tipik bir Kemalist’tir albay! “Cahillik diz boyu. Tam bir ortaçağ karanlığı içinde yaşıyoruz!” diye dert yanar. Bir çıkış yolu biliyor ama: Rusyada herkesin Almanlar gibi giyinmesini sağlamak! “Yapılması gereken tek şey bu. İnanın bana, gerisi tereyağından kıl çeker gibi kendiliğinden hâllolacaktır. Bilim gelişecek, ticaret canlanacak ve Rusya altın çağını yaşayacaktır!”

Kstanjoglo en çok bu tiplere kıl olmaktadır. Kendi ülkelerinden zerre kadar haberleri yoktur, dışarıda gördükleri her budalalığı alıp uygulamaya heves ediyorlar. “Birbirinden tuhaf çiftlik sahipleri türedi ülkemizde. Tarıma elverişli toprakları olan,

hatta elinde bu toprakları işlemeye yetecek sayıda adamı olmayan bir çiftlik sahibi tutuyor mum fabrikası kuruyor, Londra'dan mum ustaları getiriyor, çiftçiyken imalatçı, tüccar oluyor. Bir başkası daha büyük bir ahmaklık yapıyor ve şapka fabrikası kuruyor! Bir Rus soylusunun imalathâne kurup kentli yosmalara tüller, kurdeleler dokuması ne acı!"

Fransız seleflerinden yüz yıl sonra teşrif eden bir Rus fizyokrat! Fizyokratların karşı oldukları şey imalat değil, kısır bir sosyal sınıf için şapka, baston, tül ve kurdela gibi gereksiz eşya üretmek. Çiçikov kendisine "Senin de imalathânelerin var ama?" diye çıkışınca, ben kurmadım ki onları, diye cevap verir Kostanjoglo. "Kendiliklerinden oluştu. Yünler elde kaldı, birikti, birikti, sonunda çuha üretmeye, yünlü kumaş dokumaya başladık. Kumaşlar kötü, kalın, uyduruktu, ama ucuzdu ve bizim buradaki köylü pazarlarında talep gördü. Sanayiciler altı yıl boyunca balık derilerini, pullarını benim sahillerime attılar, ne yapacağımı şaşırdım, derken bu pisliği kaynatıp tutkal yapmaya başladım ve yılda kırk bin ruble de buradan kazandım. Benim her işim böyledir!"

Kostanjoglo, hesaplı girişimci. Öyle gösterişli yapılar, sütunlu, alınlıklı konaklar yaptırmıyor! Yurt dışından ustalar getirtmiyor. Köylüyü tarımdan asla kopartmıyor. Gelişigüzel hayır işlerine de girmiyor. En büyük hayrın, insanları iş sahibi kılmaktan geçtiğini kavramıştır. "Bir aklievvelimiz tuttu, dünyanın parasını harcayıp taştan bir hayrevi yaptırdı köyünde. Ne o, ne kadar iyi bir Hristiyan olduğunu gösterecek! Yahu sen adama yardım etmek istiyorsan, onun kendi işinde çalışmasını sağla... ki oğul, yaşlı ve hasta babasını ısıtabilsin; onu işine yabancılaştırma, ona kardeşlerini, yakınlarını barındırabileceği, besleyip doyurabileceği olanaklar ver. Benim on adama iş sağlayacağım parayla adam tutuyor ne kadar iyi bir Hristiyan olduğunu göstermek için sözde hayır kurumu yapıyor!"

İnsanları çalışma hayatından koparan, emeği küçümseten eğitime de ateş püskürüyor kahramanımız. "Adam tutup okul açıyor. İyi, güzel! Bir insanın okuma yazma bilmesinden daha

güzel ne olabilir? Fakat sonuç ne oluyor? Okul yaptırılan köyün köylüleri bana gelip, *Nedir bu başımıza gelen beyim!* diyorlar. Çocuklarımız hepten elimizden kayıp gitti! Hiçbir işin ucundan tutmuyor, bize hic yardım etmiyorlar. Hepsinin tek istediği kâtip olmak, oysa tek bir kâtibe ihtiyaç var! İşte akhevvelerin okullarının verdiği sonuç: Köye de yaramayan, kente de yaramayan insanlar yetiştirmek! ... Herkes kendini Büyük Petro sanıyor! Sen köylüye iş ver, aş ver, eli para görsün, varlığı artsın ve biraz boş zamanı kalsın, bak o zaman senin eline sopayı alıp *Oku!* demene gerek kalmadan, kendiliğinden nasıl okuyor!"

Son olarak, ahlâk bozucu sanayilere kökten karşıdır Kostanjoglo. Kazancın kaynağı, meşru ve faydalı üretim olmalıdır. "Ben, sonuçta milyonlar kaybedeceğimi bilsem de, ne tütün ne de şeker işleyen fabrikalar kuranım! Eğer ahlâk ille de bozulacaksa, bu benim elimle olmasın!"

Adam, Zengin Olur mu?

Gogol, ikinci kitapta, benim *Birey, Burjuva ve Zengin*'de çeyrek yüzyıl önce cevaplandırmaya çalıştığım soruların hakimâne cevaplarını vermiş; keşke o yazılar yerine, *Ölü Canlar*'ı özetleseydim!

Zenginliğe dair ilk derin tespit: Hemen zengin olmak isterseniz, asla zengin olamazsınız. Zengin olmayı önemsemediğiniz zaman, zengin olabilirsiniz. "Önce çalışma sevgisi olmalı insanda. Bu olmadı mı hiçbir şey olmaz. Çalışma, ruhumu şeneltir benim. Hele bir de bütün bu koşuşturmaların *ne amaçla* olduğunu, çevrende nelerin nasıl değiştiğini, çoğaldığını, arttığını, büyüdüğünü, sonuçta da sana yepyeni kazançlar olarak döndüğünü gördüğünde keyfine ölçü yoktur!" Gogol'e göre, para kazandığınız için değil, bütün bunların sizin elinizden çıktığını, bütün bunlara sizin sebep olduğunuzu, bütün bunları *bir büyücü gibi* sizin yaptığınızı, her yana iyilik, bolluk, bereket yağdırdığınızı bilmekten kaynaklanan bir mutluluktur bu.

Gogol değer üreten girişimciyi önce krala, sonra biraz daha ileri giderek tanrıya benzetir. “Gerçekten, dünyanın altını üstüne getirseniz, buna eşdeğer bir haz daha bulamazsınız! İnsanın Tanrıya öykündüğü biricik alandır bu: Yaratmayı en yüce haz olarak kendine ayıran Tanrının insanoğlundan da talebi, onun esenlik yaratması, gönenç yaratmasıdır!..”

Peki, bu insan-tann hep dürüst mü çalışır, hiç haram bulaşmaz mı faaliyetine? Mesela mültezim Murazov, akıl almaz bir serveti var, 40 milyonu aşkın. Yakında Rusyanın yarısı onun eline geçer! Nasıl kazanabildi bunca parayı? “Yüzbin rublesi olan yavaş yavaş zenginleşir; ama milyonları olan için ölçüler farklıdır. Her yatırdığı iki üç kat fazlasıyla geri döner. Yatırım alanı sınırsızdır. Rakibi de yoktur. Kimse boy ölçüşemez onunla. Neye ne fiyat biçerse, onun fiyatı odur: Bunu değiştirmek kimsenin elinde değildir.”

Çiçikov şaşkındır: “İnsanın kafası duruyor, kavramakta zorlanıyor! Bilimin börtü böcek üzerine incelemelerini şaşırtıcı buluyor insanlar. Bence bir ölümlünün elinde nasıl olup da bu kadar büyük bir servetin birikebildiğidir asıl şaşırtıcı olan! Hem de namuslu biçimde, helal yollardan sapmadan!” Çiçikov, hileli yollara o kadar gömülmüştür ki, namuslu yoldan büyük kazançların elde edilebileceğini akıllı bir türlü almaz. “Binlerle ifade edilen bir servetten söz ediyor olsaydık belki inanabilirdim, ama milyonlar... Kusura bakmayın!”

Kostanjoglonun cevabı, Ayn Rand'a parmak ısırtacak inceliktedir: “Asıl binleri temiz yoldan, günahsız kazanmak zordur. Milyoncuklar sözkonusu oldu mu eğri büğrü yollara girmeye hiç gerek yoktur. Dürüst, açık bir yola gir ve orada dümdüz yürü, önüne çıkana da topla. Kimse seninle yarışamaz. Kimse sana karşı koyamaz.”

İşe sıfırdan başlanmış olması, Çiçikov için en anlaşılabilir noktadır. Bari başlangıçta elde birazcık sermaye olsa! Kostanjoglo aksi kanaattedir: “Gözünü binlerin içinde açan, binlerin içinde yetişen biri bu serveti artıramaz: İsteddiği her şeye sahip olduğu

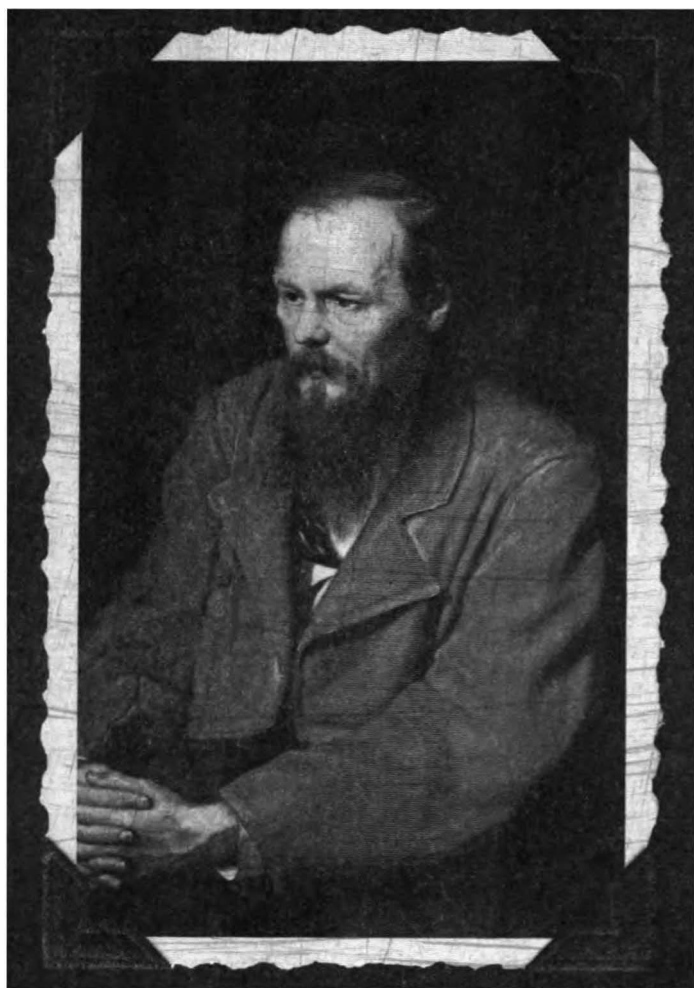
için, yalnızca bir takım kaprislerin, saçma bir takım heveslerin ardından koşar. Bir işe ortasından başlanmaz; en başından başlanır. Böylece hayatı tanırırsın, sonradan kendini sakınacağın insanları tanırırsın. Her şeyi kendi üzerinde sınar, tek bir meteliğın bile ne ağır bedeller ödenerek kazanıldığını yaşıyarak öğrenirsin.... Başlayacaksan, baştan başla, ortadan değıl! *Bir yüzbinim olsa hemen zengin olurum!* diyene asla inanmam. Kesinlikle başarısız olur. İşe her zaman en başından, kuruşlarla başlamak gerek!"

Kostanjoglo ile tanıştıktan sonra iikov'un soyut zenginlik hayali ete kemiğē büründü. Mülkiyetindeki hayalî canları ipotek ederek sahip olacağı parayla, hiç de hayalî olmayan, gerçek bir çiftlik edinecekti. Kendini Kostanjoglo'nun anlattığı gibi çiftliğini yönetirken, çalışırken düşünüyordu. Dikkatli, özenli, gören, öğrenen, adamlarını çok iyi tanıyan, gereksiz her şeyden uzak duran, işinden başka birşey düşünmeyen, çalışkan bir çiftlik sahibi!

Okumak başka, anlamak başkadır! Gogol'ü Ruslar anlamadı, Türkler mi anlayacak?...

Dostoyevski
Kumarbaz ve “Timsah”

Başdönmesi

Türkiye, tarihinin en sıkıntılı dönemlerinden birini yaşıyor. O kadar ki cumhurbaşkanımız, iç ve dış terör odaklarına karşı “millî seferberlik” ilan ediyor. Bölge genelinde savaş hâli sürüyor. Ve ben, 60 yaşını geride bırakmış Mustafa Özel, 19. asrın ulusçu, hatta ırkçı bir Rus yazarının, hem de kumara dair bir romanını irdeliyorum! Başım mı dönüyor, ne?

Sağlığım yerinde hamdolsun. Gazete okumuyor, televizyon seyretmiyorum; başım niye dönsün ki? *Kumarbazı* irdeliyorum, çünkü hepimiz kumarbaz olduk. Çünkü olan bitenler, büyük ölçüde, kumar tutkumuzun eseri. Ve kumar borcumuzun!

Dünyada bir yılda yaklaşık 80 trilyon dolarlık mal ve hizmet üretilmekte ve bunun yaklaşık dörtte biri ülkeler arasında el değiştirmektedir (ihracat/ithalat). Uluslararası ticaret 7/24 devam ettiğinden, 20 trilyon dolarlık ticareti 365’e bölersek, günlük ticaret hacmi yaklaşık 50 milyar dolar eder. Bu *gerçek* ticarettir; bir ülkeden mal/hizmet çıkmakta, karşılığında ise para ödenmektedir.

Oysa gene ÷lkeden ÷lkeye 7/24 bir tür “alışveriş” yapılmakta ve karşılığında para ödenmektedir. Bu alışverişlerde herhangi bir mal/hizmet akışı söz konusu değildir. *Kâğıt* alışverişı yapılmaktadır. Mesela, İstanbul Çengelköy’de oturduğum evden hiç çıkmadan, ABD hazine senetleri, Brezilya, Fransa veya Japonya devlet tahvil-leri; Apple, IBM veya Toyota hisse senetleri; altı ay vadeli petrol, kahve, kakao, vs alabilirim. Sahip olduğum bütün bu *varlıkları* bir saat, bir gün, bir hafta veya bir ay sonra, dilediğim zaman, aynı piyasalarda tekrar satıp kâr yahut zarar edebilirim. Orta yerde ne petrol vardır, ne de kakao. Bu türden “sanal” alışverişlerin *günlük* hacmi ise yaklaşık 5 trilyon dolardır. “Gerçek” ticaretin tam yüz misli! Alışverişten çok, başdöndüren bir oyun.

Caillois, insanlık tarihi boyunca geliştirilmiş oyunları dört başlık altında topluyor:

Yarış oyunları (*agon*)

Talih oyunları (*alea*)

Taklit/temsil oyunları (*simulation*)

Başdöndürücü oyunlar (*vertigo*)

Kumarın ikinci gruba girdiğı üzerinde insanların çoğı hemfikir olsa da, Dostoyevski kumarın dördüncü gruba girdiğini düşünüyor. *Kumarbaz*’ı yıllar sonraki ikinci okuyuşumda, Kuran’ı Kerim’de *kumar* yasağının hep *şarap* ile beraber anıldığını hatırladım birden. İkisi de baş döndürüyor!

Dostoyevski, bu romanı kumar borcunu kapatmak için 25 günde yazdı. Bu kadar kısa zamanda, ancak en iyi bildiğı, daha doğrusu, hakikatını ruhunda en fazla hissettiğı şeyi anlatabilirdi. Roman kahramanı Aleksy, karşılıksız aşkı Polina’dan aldığı bir tür emirle başlıyor işe. “Rulet oynama *emri* basbayağı *başımı döndürmüştü*. Evet ondan nefret ediyordum. Sırf onu boğabil-
mek için ömrümün yansını vereceğim anlar oluyordu. Bu arada, kutsal olan her şey üzerine yemin ederim ki, Schlangenberg’deki kayalıkta *aşağıya atla!* dese-ydi, kendimi büyük bir zevkle boşluğa bırakırdım.”

Kahramanımız daha ilk oyununda olasılık kuramının esasını kavramış gibidir. “Çok tuhaf ama olasılıkların gerçekten bir sistemi olmasa bile *rastlantısal bir düzeni* var sanki.” Tesadüf ve düzen! Önce çift sayıya 20 frederik oynayıp kazanır, kazandığını gene oynar ve tekrar kazanır; iki üç kez böyle devam eder. Beş dakikada tam 400 frederik kazanmıştır. Eh, bırakıp gitsene artık! Nasıl olsa, sevdiğin kadının ihtiyacı olan parayı kazandı; işin bitmiş olmalı! Hayır, iş bitse de, hatta belki de iş bittiği için, baş dönmeye başlar: “Tam o anda gitmem gerekirdi ama içimde *kadere meydan okumak*, ona bir sille indirmek, dilimi çıkarmak gibi tuhaf bir duygu uyandı. İzin verilen en yüksek parayı, dört bin florin koydum ortaya ve kaybettim. Sonra da hırslanıp tüm paramı çıkardım, aynı bahse oynadım ve tekrar kaybettim. Sonra da *yıldırım çarpmış gibi* masadan uzaklaştım. Ne olduğunu bile anlamamıştım.”

Romandaki ikinci kumarbazımız yaşlı büyükanne. Rulet oynamayı tercih ediyor, çünkü topun dönüşüne bayılıyormuş! Önce bir kumarbazı izliyor. “Genç bir adam yaklaşık kırk bin Frank kazanmıştı, önü altın ve banknotla doluydu. *Yüzü bembeyazdı*; gözleri parlıyor, *elleri titriyordu*; avucunun aldığı kadar parayı *hiç hesaplamadan* ortaya koyuyor, sürekli kazanıyor, paraları önüne çekip duruyordu. Etrafına bakmadan oynuyor, oynuyor ve sürekli kazanıyordu. *Kendini kaybetmiş* gibiydi.”

Büyükanne ise boyuna *zero*'ya oynuyor ve kazanıyor. “Kendini kaybetmişti sanki.” Oniki bin florin kazanıp dönüyorlar otele. Çok acıkmıştır, fakat gözü (hayır, ruhu) kumardadır. “Yemek yiyeceğim, biraz dinleneceğim ve hemen oraya döneceğim.” Kaybetmeye başlar bu sefer, kaybettikçe de hırslanır. “Zararımı telafi etmezsem ölürüm!” Ölmez ama tüm parasını kaybeder. Bir Yahudi sarraf bulup elindeki tahvilleri kelepir fiyatına satar, onları da kaybeder. “Moskovaya dönüyoruz, 15 bin ruble kaybettim.”

Roman boyunca, yazarın okura hissettirdiği hakikat şu bence: Para kazanmak/kaybetmek için değil, kendimizi kaybetmek için kumar oynarız. Kazandıkça, kaybetmeye daha elverişli hale geliriz. Kur'an'daki kumar yasağı ve bunun hep şarap yasağı ile beraber anılması da bu görüşü pekiştiriyor gibidir. Ayık ol! Kendini kaybeden, Rabbini bulamaz!

Aleksy kumarla kafayı bulmuş gibidir. Bunu sonradan şöyle hatırlıyor: “Kapıldığım girdapta... bütün bunlar bir rüya gibi geçti... Acaba o zamanlar aklımı mı kaçırmıştım? Aslında bir akıl hastanesinde miydim? Belki de hâlâ oradayım, belki de bütün bunlar sadece bana olmuş gibi *göründü*, belki de hâlâ öyle *görünüyor*...Beni içine çekip girdabında döndürdükten sonra bir yerlere fırlatıp atan *hortumun* etkisi altında oturuyorum. Bazen yine o girdaba kapılacağımı, hortumun yaklaştığını, yanımdan geçerken beni içine çekeceğini, düzen ve ölçü duygulanımı kaybedip yine *dönmeye, dönmeye başlayacağımı* sanıyorum.”

Polina'nın, Fransız'a 50 bin frank borcunun olduğunu öğrenir ve ondan bir saat izin ister. Yirmi frederikle oynamaya başlar. Hummaya tutulmuş gibi bütün parasını kırmızıya koyar. Hep kırmızıya oynar ve hep kazanır. “Ödeme yaptılar: toplam 4000 florin ve 80 frederik altınım olmuştu (*henüz hesaplayabiliyordum*)... Artık hiçbir şeyden korkmuyordum... Ondan sonra nasıl ve ne kadar oynadığımı *hiç hatırlamıyorum*... Artık hiçbir şey hissetmiyor, hiçbir şey düşünmüyor, sadece bekliyordum... Gece boyunca Polina'yı bir kez olsun düşünüp düşünmediğimi hiç hatırlamıyorum. Önümde sürekli büyüyen banknot yığını tutup kendime çekmekten tarif edilemeyecek bir haz duyuyordum sadece. *Kader beni itiyor gibiydi...*”

Aslında saçma gibi gözüken bir şey yapmış, hep kırmızıya oynamıştır. Tecrübeli bir kumarbaz “kısmetin kaprisi”nin anlamını bilir, diyor kahramanımız. Mesela kırmızı 16 kere geldikten sonra 17. oyunda mutlaka siyah gelecekmış gibi görünür insana. İşte acemilerin hepsi buna saldırır, bahislerini iki, üç katına çıkarır

ve muazzam paralar kaybederler. Aleksy aksini yapar, kırmızının tuhaf bir kaprisle yedi kez üst üste geldiğini görünce peşinden gider. Belki kendini beğenmişlik, belki çılgınca bir riske girerek seyircileri şaşırtma arzusu. “Riske atılma arzusunun birdenbire tüm benliğimi kapladığını açıkça hatırlıyorum... Belki de *ruh* sayısız duyguyu bir anda tattıktan sonra tatmin olmuyor, *huzursuzlanıyor* ve nihai bir bitkinliğe varıncaya dek, her defasında artan bir şiddetle yepyeni duygular tatmak istiyor.”

Yüz bin florin kazanıyor (200 bin frank), 50 binini Polina'ya veriyor; o ise parayı suratına fırlatıp gidiyor... Beş dakika sonra, “Generalin metresi” Matmazel Blanş, yarım saat içinde Paris'e gitmeyi teklif ediyor. Hemen peşine takılıyor. Kumar içinde kumar. “Hayatım darmadağın oluyordu, ama dünden beri her şeyimi *tek bir kâğıda* oynamaya alışmıştım. *Başım dönmüştü.*” Parayı üç haftada harcayıp bitiriyorlar... Cebinde bir guldenle ortada kalakalıyor, fakat son guldeniyle bile aç karnını doyuracağına gidip gene kumar oynuyor.

Alakasız bir sonsöz: İslam hukukunda, kumarbazın şahitliği kabul edilmez!

Timsah Sermaye

Bir timsahın içinde yaşadınız mı hiç? Gerçeküstü bir soruya benziyor, değil mi? Vallahi değil! Belki iki asırdır bir timsahın içinde yaşıyoruz. İlk bankalarımızı, demiryollarımızı, hatta Dolmabahçe Sarayı'nı bile timsahın karnında inşa ettik. Dostoyevski 150 yıl önce “olgun yaşta ve olgun görünümlü bir adamın” bir timsah tarafından yutulmasının ve sonrasının “gerçek öyküsünü” yayınladı da, (Haldun Taner dışında!) hiç birimiz fark edemedik. Kırk sayfalık o kısacık *Timsah* hikâyesi, yabancı sermaye ile ulusal kalkınmanın imkânsızlığını, daha işin başında haber veren bir kehanet belgesidir. Ortodoks olsaydım, keramet derdim!

Avrupa nokta-i nazarından 16. yy Keşifler Çağı (*Age of Discovery*), 17. yy Akıl Çağı (*Age of Reason*), 18. yy Aydınlanma Çağı (*Age of Enlightenment*) idiye, 19. yüzyıl tartışmasız Sanayi Çağıydı. Ve sanayi demek İngiltere demekti. Coğrafi keşiflere öncülük eden İspanya/Portekiz, Amerikan gümüşü sayesinde Asya ticaretini ele geçirmiş olsalar da; bu

malî/ticarî üstünlüğü endüstriyel üstünlüğe dönüştüremediler. Hollanda bile imalatla ancak kısmen başarılı olabildi. Dünyanın ilk modern “sanayi atölyesi” ödülünü İngiltere kazandı.

Yüzyılın ikinci yarısında İngiltere’yi yakalama arayışında üç ülkenin öne çıktığını görüyoruz: ABD, Almanya ve Rusya. Bu dört ülkenin sınaî gelişim ve rekabetini yıllarca muhtelif iktisat tarihlerinden takip etmeye, kavramaya çalıştım. Bugün anlıyorum ki, romancıları es geçerek olan biteni anlamak mümkün değilmiş. Dickens, George Eliot, Conrad, Trollope, Gissing, Gaskell okumadan İngiltere’nin; Melville, James, Twain, Dreiser, Norris okumadan ABD’nin; Keller, Goethe, Theodore Fontaine, Thomas Mann okumadan Almanya’nın; ve Gogol, Dosto, Tolstoy okumadan da Rusya’nın sanayileşme sorunlarını idrak edemeyiz. (Stendhal, Balzac, Zola ve Flaubert’in mağlup ama mağrur Fransa’sını ayrıca ele almak lazım. Roman olduğu kadar, trajik bir destan çünkü.)

Almanya ile Rusya, sanayileşme için gerekli sermayenin temini açısından iki karşıt vaka oluşturdular. Almanlar henüz millî birliklerini sağlamamış olsalar da, şunu farkettiler: Sanayileşme ilk zamanlar küçük sermayeli girişimcilerin önyak olmasıyla başlamış olsa da, sonradan bu yarışa girenler küçük sermaye ile yola çıkamazlardı. Çünkü İngilizlerle aralarında neredeyse yarım asırlık bir sanayileşme farkı oluşmuş; bu arada İngiliz şirketleri orta ve hatta büyük çaplı işletmeler haline gelmişti. Küçük işletmeler bunlarla rekabet edemezdi. Ölçeği büyütme lazımdı.

Ölçeği büyütmenin iki yolunu buldular: 1. Alman devletçikleri arasında gümrük birliği oluşturma (*Zollverein*, 1834) suretiyle pazarı büyütme. 2. Sınaî girişimleri finanse edecek büyük kamu bankaları kurmak. O devirde kurulan Deutschebank, Commerzbank gibi devasa finans kurumları, Alman girişimcilere sadece uzun vadeli ve düşük faizli krediler temin etmekle kalmadı; onlara bizzat ortak oldular. Bu bankaların bilgili yöneticileri, ümit vaat eden küçük işletmelerin yönetim kurullarına girdiler, uzun vadeli

planlarına katkıda bulundular ve ciddi yatırımlar için uygun finans sağlamalarına yardımcı oldular.

Almanlar, sanayileşme için gerekli finansı içeride oluşturmaya çabalarken, Ruslar kolay yolu seçip, kapılarını ardına kadar İngiliz sermayesine açtılar. Fakat elli yıl sonra, o vakte kadar hiç kimsenin kaale almadığı Japonlara yenilince de, akılları başlarına gelmeye başladı. Almanlar sanayide İngiltere'yi yakalayıp, bazı bakımlardan da geçmiş iken; Rusya göreceli olarak "sanayisizleşmişti." 1917 Komünist Devrimi, toplam nüfus içinde henüz % 3'lük bir orana ulaşmış olan Proleteryanın (sanayi işçilerinin) ayaklanması değil; İngiliz sermayesi üzerinden kapitalist meta ve sermaye ağlarına bağlanan Rusya'nın, ulusçu elitleri marifetiyle bu ağların dışına çıkarılma hamlesiydi. Leninizm görünüşte enternasyonalizm, esastaysa köküne kadar Rus nasyonalizmiydi.

Hikâyeye dönelim. İvan Matveiç, birkaç aylık bir yurtdışı seyahate çıkmak üzere olan küçük bir memurdur. Tam yola çıkacağı gün, eşi ve bir arkadaşıyla, kente Alman bir girişimci tarafından getirilen timsahı görmeye gider. Timsaha fazla sokulmuş olmalı ki, hayvancık (!) da kahramanımızı yutuverir. Eşi feryadı basar, pek tabii: Karnını yarın! Karnını yarın!

Alman'ın mukabil feryadı timsahı korumaktan yanadır: "Biz öksüz olmak, yiyecek eklemek bulamamak! Timsahı kızdırmak var! Neden kızdırmak kocanız timsahı? (...) Siz istemek benim timsah öldürmek. Hayır! Önce sizin koca ölmek, sonra benim timsah ölmek! (...) Siz ödemek bana ceza." Derken İvan'cığın timsahın karnından yükselen sesi duyulur: "Dostum, polis müfettişine başvurun. Polisin yardımı olmadan Alman gerçeği göremez."

Timsahın pek de etkilenmediği ve karnında "konuşmakta olan bir insan" bulunduğu gerçeği Alman'ı ayıltır: "Şimdi daha çok izleyici gelmek var buraya; elli kapik zam yapmak bilelere; timsahın karnı da tok, yemek istemek yok!" İvan Matveiç, içeriden onaylar: "Alman haklı; ekonomik ilke her şeyden önde gelir.

Günümüzde ticari bir kayba karşılık, Almanya ekonomik bir çıkar sağlamadan timsahının karnını yarmak zordur. Timsahına karşılık ne isteyecek adam? O parayı kim ödeyecek?"

Gözü açılan Alman, çat pat Rusçasıyla konuşulanları kavramakta gecikmez. "Benim timsah satılık olmamak, üç bine satmamak var ben timsahımı, dört bine satmamak! Şimdi çok izleyici gelmek. Beş bine de satmamak!"

Dostu gene de İvan'ın amirlerinden Timofey Semyoniç'a gider, bir kurtuluş çaresi buluruz ümidiyle. Aldığı cevap ilginçtir: Alman haklı, çünkü izinsiz adamın timsahının içine girildi. Timsah adamın özel malı, bedelini ödemedi karnını yaramazsınız. Bu durumda ekonomik ilke denen şey girer devreye. Ekonomik ilke ise her şeyden önde gelir.

Dostluk zor zanaat; adamcağız çıldırmak üzeredir. Yahu, arkadaşım timsahın karnında, ne yapıp edip bir çare bulalım! Amir, gayet sakindir. Ekonomik ilkenin geçerli olduğu durumlarda, duygusallığa prim veremeyiz! İvan'ın dostunu ikna için, "para babası" İgnaty Prokofiç'in yorumlarını aktarır sadece: "Üretimimiz yeterli değil. Arttırılması gerekiyor. Parası olan insanımız az. Yani orta sınıf, burjuva denen sınıf yaratılmalı. Paramız olmadığına göre, sermayeyi yurt dışından çekmeliyiz. Önce, yurt dışındaki şirketlerin, Avrupa'da olduğu gibi, ülkemizde de toprak satın almalarını sağlamalıyız. Müşterek mülkiyet zehirdir, felakettir. Müşterek olduğunda üretim artmaz, tarım da gelişmez. Yabancı şirketlerin parça parça bütün toprağımızı satın almaları, sonra oraları olabildiğince küçük, küçücük parçalara bölmeleri ve bu küçük parçaları özel kişilere satmaları gerekir. Satmaları değil de, kiraya vermeleri. Toprağımız bütünüyle yurdumuza gelen yabancı şirketlerin eline geçtiğinde, kiralari istedikleri kadar yükseltebilecekler. Köylü ekmeğini kazanmak için şimdi çalıştığının üç katı çalışmak zorunda kalacak. Güdülmesi kolay olacak, uysallaşacak,

kirasını ödeyebilmek için daha çok çalışacak. (...) Bu arada sermaye bizlerin elinde birikecek, burjuvazi gelişecek.”

İvan'ın hâlâ timsahın karnında olduğunu unutmayalım. Amir, güzelleme düzmeye devam eder ve İvan'ı yabancı sermayeye dolaysız katkısından dolayı yüceltir: “Timsah sahibi Alman'ın getirdiği sermaye İvan Matveiç yüzünden ikiye katlandı. Öyleyken, bizler yabancı sermayeyi kayıracak yerde, adamın asıl sermayesinin karnını yarmaya çalışıyoruz. Akıl alacak şey mi bu? Bana sorarsanız, anayurdunun bir evladı olarak İvan Matveiç'in bu olaya sevinmesi, yabancı sermaye olan bu timsahın değerinin ikiye, hatta üçe katlanmasına neden olduğu için gurur duyması gerekmektedir. Sermayenin gelmesi için yararlıdır bu. Bu iyi sonuç verirse, bakarsınız başkası bir timsah daha getirir, bir üçüncü kişi iki, üç timsahla gelir, sermaye birikimi olur... İşte size burjuvazi... Böyle şeylerin teşvik edilmesi gerekir efendim.”

Bu inceliklere aklı yatmayan dostu, ne yapıp edip, maaş hesabından ödeme yapılarak timsahın satın alınıp, İvan Matveiç'in kurtarılmasının peşindedir. Aldığı cevap, maaş hesabının buna yetmeyeceği, çünkü Alman'ın daha şimdiden timsahın fiyatını ikiye katladığı şeklindedir: “Üç de, dörde de katlanabilir! Herkes timsahı görmeye koşacaktır şimdi, timsahçılar da uyanık insanlardır. Ayrıca açgözlüdürler de, eğlenmeyi pek severler. Bunun için bırakın, İvan Matveiç acele etmesin, orada kalıp gözlem yapın.”

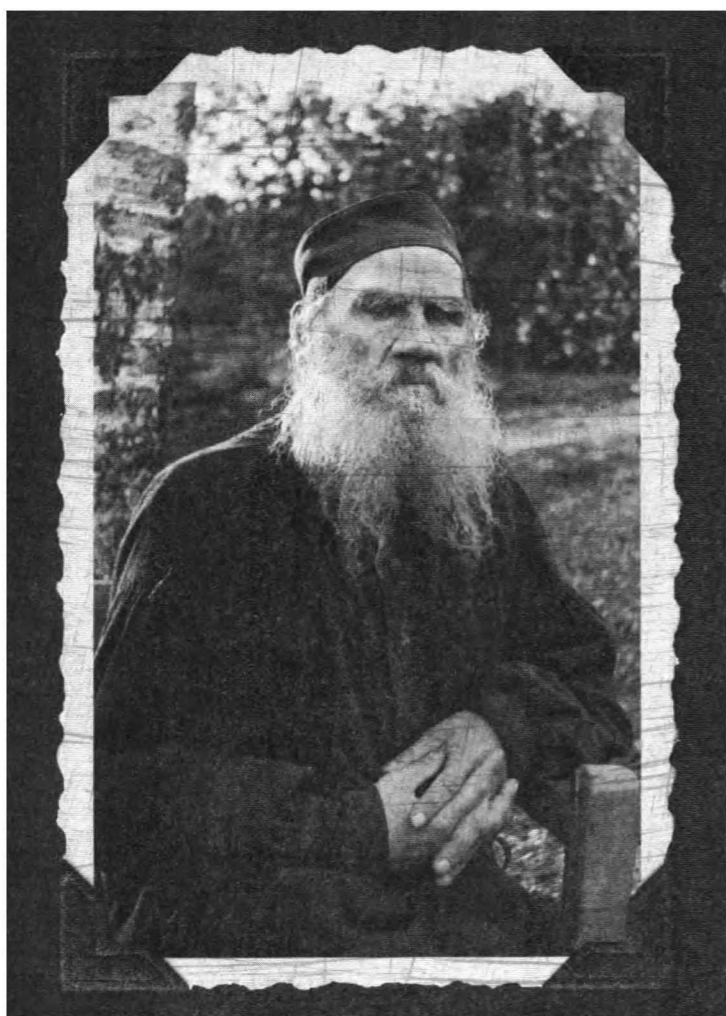
Hikâye kısa dedik, ama daha yarısına bile gelemedik. Hangi iktisat tarihi kitabında “gerçekler” bu kadar yalın anlatılabilir? Hele siz bir de timsahın karnındaki İvan'ın o karanlık berzahta nasıl bir “Aydınlanma” yaşadığını, ne tür bir filozofa dönüştüğünü okuyun, küçük dilinizi yutmazsanız “bıyıklarımı keserim!”

Sorgucu okuyucuya peşin cevap: Elbette Dostoyevski'nin 150 yıl önceki ekonomi anlayışını benimsiyor değilim. Sanayi çağında müşterek mülkiyet fantazisi, politik bir sınıfın tahakkümüne dönüştü. Yabancı sermaye ile sanayileşmeyi gerçekleştiremeyen

Ruslar, 1917 Devrimi ile Rusya-merkezli bir alternatif sömürü sistemi kurdular ve onun rantıyla sanayileşmeye çalıştılar. Bi-reysel inisiyatife yer bırakmayan, sosyalist cilalı bu sistem ancak yarıncı yüzyıl ayakta kalabildi ve doğrusu kapitalizme de rahmet okuttu. Burada önemli olan, “marazlı” bir romancının 1865'te Rusya'nın başına gelecekleri ve ülkesinin 20. yüzyıl serüveninin ana hatlarını “görebilmiş” olmasıdır. Dedik ya, büyük romancılar geleceğin tarihini yazarlar!

Tolstoy
Saras re Baris
Efendi ile U'saçı

Savas, Roman ve Hakikat

Savaşı en doğru kim anlatabilir? Asker, tarihçi, romancı.. hangisi? Savaşı yaşayan mı? Bilim adamı mı? Kurgucu mu? Benim gibi çoğunuzun da başlangıç reyi ilk ikisinden yana olabilir. Biri savaşı bizzat yaşamış, diğeryise ince ince araştırmıştır. Tolstoy'u okuduktan sonra fikriniz muhakkak değişecektir!

Hemingway, yazarın işi hakikatı anlatmaktır, diyor. Tolstoy, *Sivastopol* hikâyelerinde “Benim öykümün kahramanı, hakikattır” diyordu, “Ruhumun bütün gücüyle sevdiğim ve olanca güzelliğiyle *canlandırmaya çalıştığım* hakikat... Hep en güzeldi o, her zaman da en güzel olarak kalacak.” (İtalik bana ait.)

Bir yazarın, düşgören bir insanın, hakikatı, onu yaşayan (asker) veya enine boyuna araştıran (tarihçi) insandan daha iyi anlatabileceği bize ilk elde inandırıcı gelmez. Kendisi de bir düşgören olan Hemingway, romancının hakikate bağlılık ölçüsü o denli yüksek olabilir ki, kurgusu her türlü gerçeğin olabileceğinden daha doğru bir izah üretebilir,

diyor. Yaşayan, gerçekleri kötü biçimde gözlemleyebilir; fakat “iyi bir yazarın, bir şey yaratırken, onu *mutlak hakikat yapmak için* bol vakti ve görüş sahası vardır!” (İtalik bana ait.)

Tolstoy ve savaş denince aklımıza hemen *Savaş ve Barış*’ın gelmesi kaçınılmazdır. Fakat daha önce romancının kısa savaş hikâyelerine bir göz atalım ki, *Savaş ve Barış* bize esrarını açsın!

Savaş İçin Bir Şifa Projesi!

Kırım Savaşı’na katılan ve savaş insanlarını az çok gözlemleyen Tolstoy, savaşı insanoğlunun en anlamsız faaliyeti olarak niteliyor. Diplomatların çözemediği bir sorun, barut ve kanla nasıl çözülsün? Peki, kurgu ustamızın savaş için bir şifa projesi var mı? İşte size ‘uçuk’ bir öneri:

“Savaşan taraflardan biri ötekine, iki ordudan da birer askeri evlerine göndermeyi önerseydi ne olurdu? Sonra her iki taraftan da birer asker daha terhis edilecek, derken üçüncüler, sonra dördüncüler... iki orduda da birer asker kalana dek sürdürülecek bu iş. Bu durumda, akıllı varlıkların akıllı temsilcileri arasında ortaya çıkan gerçekten karmaşık siyasal sorunlar ille de doğuşarak çözülecekse, varsın bu iki asker dövüşsünler: Biri kenti kuşatsın, öbürü de savunsun! Bir paradoks gibi görünebilir bu düşünce, ama doğrudur. Yirmi bine karşı yirmi bin? Yirmiye karşı yirmi? Bire karşı bir? Bu sayıların hiçbiri ötekinden daha mantıklı değildir. Hatta sonuncusu galiba en mantıklı olanı, çünkü en insancıl olan o. İki şeyden biri: Ya savaş bir çılgınlıktır ya da bu çılgınlıktan geri duramıyorlarsa insanlar akıllı yaratık değil.” (Mayısta Sivastopol, 1855)

Savaşı yaşayan asker, savaşın en iyi anlatıcısı (ileticisi) değildir, dedik. Niçin? Çünkü askerler yaşadıklarını ellerinde olmadan abartır ve efsaneleştirirler.

“Subay adayı Pest, bölük komutanının nasıl öldüğünü, kendisinin koca bölüğe nasıl komuta ettiğini, bir Fransız nasıl

süngülediğini ve eğer kendisi olmasaydı, sonucun nasıl sıfır olacağını vb anlatmaya başladı. Öykünün temeli, yani bölük komutanının öldüğü ve Pest'in bir Fransız süngülediği doğrudur; ama ayrıntıların aktarırken genç subay adayımız pek çok şeyi uyduruyor, kendine pay çıkarıp övünüyor. Övünüyor, ama bunu *elinde olmadan* yapıyordu, çünkü çarpışmalar boyunca *bir sis içinde* yitip gitmiş gibiydi. Öylesine yoğun bir unutuş, kendinden geçiş sisiydi ki bu, sanki her şey başka bir zamanda, başka bir yerde ve *başka birinin başından* geçiyordu." (İtalikler bana ait.)

Savaş ve Barış'ta bu meseleyi daha derinliğine ele alan Tolstoy, "bir savaşa katılanlar onu ya olmasını istedikleri gibi, ya başkalarından dinledikleri biçimde, daha doğrusu, en güzel nasıl anlatılabilirse öyle anlatırlar; hiç de gerçeğe uygun anlatmazlar" diyor. " Gerçeği anlatmak çok zordur ve gençler bunu nadiren yapabilirler."

Tolstoy Şirket Yönetseydi!

Tolstoy'un bir subay adayının psikolojisini mükemmel yansıtan *Orman Kesimi* başlıklı öyküsü, günümüzün işletme yöneticilerine ders olarak okutulmalı. Romancıya göre Rusya'da askerler üçe ayrılır: 1. Boyun Eğenler. 2. Emir verenler. 3. Umutsuzlar.

Boyun eğenler de kendi aralarında: a. Soğukkanlı boyuneğenler; b. Telaşlı boyuneğenler diye ikiye ayrılır. Emir verenler: a. Sert emir verenler, b. Politik emir verenler olarak ikiye ayrılabilir. Umutsuzlar da yine: a. Maskara umutsuzlar, b. Ahlaksız umutsuzlar olarak ikiye ayrılırlar.

"Bunların içinde en sık rastlanan tip, hepsinin içinde en tatlı, en sevecen olan tip *Boyun Eğenler* tipidir. Soğukkanlı boyun eğenlerin en ayırt edici özelliği, hiçbir şekilde sarsılmayan sükunetleri ve yazgının önlerine çıkarabileceği, başlarına gelebilecek bütün talishsizlikleri küçük görmeleridir. Telaşlıların ayırt edici özelliğini ise, zihinsel yeteneklerindeki sınırlılık oluşturur.

Bu sınırlılık gereksiz, amaçsız bir çalışkanlık ve gayretkeşlikle iç içe geçmiş durumdadır. **Emir Verenlere** en çok üst tabaka erler, yani onbaşı ve çavuş gibi erbaşlar arasında rastlanır. Bu tipin ilk altbölümü olan sert emir verenler, son derece soylu, enerjik, çoğunlukla yüce şiirsel coşkularından yoksun olmayan muharip sınıf askerler arasından çıkar. **Politik Emir Verenler** her zaman güzel konuşurlar, kültürlüdürler, pembe gömlek giyerler, karavanadan yemezler, kendilerini sıradan askerden çok üstün tutarlar. **Sert Emir Verenler** kadar iyi asker olanlarına da pek sık rastlanmaz. Umusuzlara gelince... bunların da maskaraları iyidir. Hiçbir zaman kaybetmedikleri neşeleri, her konudaki yetenekleri, doğalarının zenginliği, mertlikleri, bunların en ayırt edici özellikleridir. **Ahlaksız Umutsuzlar** ise, berbat insanlardır. İnançsızlık ve ayıp işler yapmaktaki gözü karalık, başlıca özelliklerini oluşturur."

Tolstoy bu tasnifi yaptıktan sonra yine anlam meselesine döner ve bir Rus genci için Kafkasya'da askerlik yapmanın anlamsızlığına değinir:

— Şuradaki hayatımızı en bayağı fakat tehlikesiz bir hayatla değiştirme olanağım olsaydı, bir an bile düşünmezdim değiştirmek için.

— Neden Rusya'ya dönmüyorsunuz öyleyse?

— Boynuma Anna ve Vladimir nişanı asmadan ve binbaşı olmadan dönemem Rusya'ya. Burada madalya almadan Rusya'ya dönersem, milletin yüzüne nasıl bakarım: Bizim muhtarın, buğdayımı sattığım tüccar Kotelnikov'un, Moskova'daki teyzemin?.. Aslında hiçbirinin yüzünü bile görmek istediğim yok, onların da benim için ölüp dirildiklerini sanmam. Ama insanoğlunun yapısı bu işte: Yüzlerini bile görmek istemediğim insanlar için hayatımın en güzel yıllarını, mutluluğumu, geleceğimi harcıyorum!"

Asker, bu anlamsızlığı ancak hayal kurmakla aşabilir. Tolstoy, bu psikolojiyi de olağanüstü bir güzellikle 'canlandırıyor':

“Üsteğmen Mihaylov kendini düşlere, umutlara dalmış buldu. Çarpık ökçeli çizmeleriyle daracık sokakta yürürken, ‘Nataşa bir gün *Invalid*’de düşman topu üzerine ilk tırmanan adam olarak benim Aziz Georgiy nişanı aldığımı okusa kim bilir nasıl şaşırırdı! Eski terfi usulüne göre hemen yüzbaşı yapıldı o zaman. Sonra da bu yıl içinde binbaşılık gelirdi... Derken yeni çarpışmalar, bir alayı verecekler komutama, yarbay olacağım... boynuma Anna nişanı takılacak... sonra gelsin albaylık...’ Bir çırpıda generalliğe ulaşmış, hatta bu arada hayalinde ölmüş olan arkadaşından dul kalan Nataşa’yı ziyaret etme gönlü yüceliğini bile gösteriyordu... ki tam o sırada bulvardan gelen müzik sesi iyice güçlendi, kendini bir anda büyük bir kalabalığın içinde buluverdi: İşte yine ürkek, beceriksiz, önemsiz bir piyade üsteğmeniydi.”

Romancının, savaşın hem gerçekliğini hem de anlamını askerden daha iyi ilettiğine şüpheniz kalmadıysa, bir sonraki yazıda tarihçiyle hesaplaşalım!

Kahramanlara Değil, Velilere Muhtacız!

Savaş ve Barış bilime karşı hikmetin, kahramanlığa karşı veliliğin romanı. Kitap aslında ne roman, ne tarih, ne de şiir. Hepsini içeren bir modern destan. Kökü, kadimde. Romanın başkişisi gibi gözükme de, yazarın gözdesi olduğunu açıkça hissettiğimiz Platon Karatayev, 19. yüzyılda yaşayan bir Eflatun-u İlahî yahut Konfüçyüs. Tolstoy'un müslüman olduğu iddiasını ciddiye alırsak, Mevlana da diyebilirdik.

Romanın sahne arkası kahramanı, Napolyon. İki önemli başkişimiz, Piyer ile Prens Andrey başlangıçta, tipik iki Balzac kahramanı gibi, Napolyon'a derinden hayran. Onların gözünde Napolyon sadece güçlü irâdenin değil, rasyonel aklın, bilimin ve stratejik planlamanın da simgesi. Teknolojik Fransız ordusunun, görünürdeki üstünlüğüne rağmen, ağır kayıplarla Rusya'dan geri çekilmesi ve savaşı kaybetmesi sadece bilim ve teknolojinin değil, ferasete karşı hesapçı aklın da iflası. (Napolyon'vari "Büyük Adam" olduğunu hissettirmek için bugün Rusları Suriye'de bir serüvene sürükleyen Putin'in önce oturup Tolstoy okumasını dilerdim.)

Peki, Napolyon'u nihayette bozguna uğratan "kahramanlar" kim? Rasyonel ölçülere göre, karar verme irâdesi gösteremeyen ve her şeyi aslarından bekleyen komutan Bagration ile büyük taarruz gecesinde uyumaktan başka bir şey düşünmeyen yaşlı/şişko Kutuzov. Tolstoy'u tanımasam, bu kurguyu sırf Napolyon'a gıcık bir Rus olduğundan yapıyor, derdim. Romanın yazımında böyle bir "millî" saik yok değil elbet. Fakat Tolstoy kelimenin gerçek anlamıyla "evrensel" bir kafa. Kafa değil, ruh. Millîlik, tek derdi değil. En önemli kaygısı, hiç değil.

Büyük Adam Değil, Adam Olmak!

Tarihçilerin ittifakla askerî bir deha saydığı strateji ustası Napolyon, *modern* bir organizasyonun işleyişini andırır şekilde, her komutanın neler yapacağını, hangi durumda nasıl hareket edeceğini en ince ayrıntılarına kadar "hesaplayıp" kendilerine bildirmesine karşı, Rus komutan Bagration'u adeta *postmodern* bir CEO olarak kurguluyor Tolstoy. Kimseye emir vermediği şöyle dursun, herhangi bir konuda karar verip vermediği bile belli değildir. Günümüzün en büyük yönetim psikologlarından biri sayılan Karl Weick'in ifadesini ödünç alırsak, karar verme değil, anlam verme, anlamlıkılma (*sensemaking*) peşindedir o:

"Prens Andrey, büyük bir dikkatle, Prens Bagration'un komutanlarla nasıl konuştuğunu, ne gibi emirler verdiğini dinlerken hayretle *aslında hiçbir emrin verilmediğini*, Prens Bagration'un yalnız zorda kalınca, rastgele ayrı ayrı komutanların isteklerini kabul ederek *yapılan her şeyi sanki kendi emriyle ve niyetlerine uygun olarak yapıyormuş gibi bir tavır takındığını* anladı. Fark ediliyordu ki, olayların tesadüfe kalmış olmasına, yalnız komutanların iradesine bağlı olmamasına rağmen, Prens Bagration'un gösterdiği incelik, hatta orada bulunması bile çok etkiliydi. Yüzlerinde endişeli bir ifade ile Prens Bagration'a yaklaşan *komutanlar sakinleşiyor, erlerle subaylar onu neşeye karşılıyor, onun yanında*

bir kat daha canlanıyor, onun karşısında cesaret gösterisi yapıyorlardı.” (I/234, italikler benim.)

Kutuzov'a gelince... “Bilgiyi de, zekâyı da küçümseyen ve işi *başka bir şeyin* sonuca vardırıldığını bilen” bu yaşlı komutan “büyük adam” olma değil, sadece adam olma arzusundaydı. Arzu bile değil, alışkanlık. Büyük Adam Napolyon ise o sıralar tam anlamıyla bir “hayal aleminde” yaşıyordu:

“Olup bitenlerin tüm ağırlığını, bu savaşa katılmış insanlardan çok daha fazla yüklenmiş olan bu adamın aklı ve vicdanı yalnız o gün, yalnız o saat için bulanmış değildi. O zaten ömrünün sonuna dek, ne güzelliğin, ne gerçeğin, ne iyiliğin, ne doğruluğun, ne de her şeye tümünden aykırı ve insanlıkla hiçbir ilgisi olmadıkları için anlamlarını bir türlü kavrayamadığı davranışlarının gerçek değerini anlayabildi. Dünyadaki insanların yarısının göklere çıkardıkları; bu davranışları benimsemek, kabul etmek zorundaydı. Bu yüzden de, doğruluğu, iyiliği ve insanlıkla ilgisi olan her şeyi inkâr etmek zorundaydı.” (II/253.)

Bu büyük adamı (!) teselli edebilen tek şey, ölü ve yaralılarla dolu savaş meydanını dolaşırken “bir Fransız'a karşılık beş Rus'un öldürüldüğünü hesap etmesiydi.” O gün Paris'e yazdığı mektupta, savaş alanında elli bin ölü yattığı için “*le champ de bataille a ete superbe*” diyordu: Savaş meydanı muhteşemdi!

Kutuzov, Rus ordusundaki Alman ve Avusturyalı komutanların akılcı yöntemlerine temelden karşıydı; onları Napolyon'un varyantları sayıyordu. Prens Andrey, çeşitli milliyetlerden oluşan Rus genel kurmayını şöyle tasnif ediyordu:

1. Savaşın “yandan ilerleme, çevirme gibi değişmez kuralları bulunan bir bilim olduğuna” inanan savaş teorikleri (Komutan Pful ve yandaşları olan Woltzeugen, Wintzengerode gibi Alman prensleri).

2. Önceden hazırlanmış planlara bağlı kalınmadan, hemen harekete geçilmesini savunan, milliyetçi Ruslardan oluşan grup (Bagration, Vermolov, vb.)
3. Çarın en çok güvendiği insanların bulunduğu üçüncü grupta “entrika çeviren saraylılar” vardı. Askerlikle ilgisi olmayan ve genellikle herhangi bir konuda kesin düşünceleri bulunmayan ama, böyle bir düşünceleri varmış gibi görünmek isteyenler.
8. (4-7 arası grupları atlıyorum.) Son ve en büyük gruba gelince, diğer gruplara kıyasla doksan dokuzun bire oranı kadar genişti ve ne barışı, ne savaşı, ne taarruz hareketlerini.. istiyorlardı. İstedikleri tekşey, kendileri için mümkün olduğu kadar çok çıkar sağlamak ve eğlenmekti.

Tarihin Akışı Büyük Adamlara Bağlı Değildir!

Savaş ve Barış'ın temel tezi şöyle özetlenebilir: *Tarihin akışı, büyük insanların iradesine bağlı değildir.* Aliya İzzetbegoviç olsa, iyi ki değildir, derdi. “Büyük Adamlar” tarihin akışına yön veriyor olsalardı; yahut sonuçlar esas olarak, bu büyük adamların hükmettiği bir takım güçlü sistemlerin mantığına tâbi olsaydı, asıl işte o zaman beşeri iradenin hiçbir anlamı kalmazdı. Milyonlarca irade bir kişinin veya Sistem diye adlandırılan soyut bir varlığın oyuncağı haline gelirdi.

Muhtelif tarih okumalarımız bizi genelde büyük adamların yahut Sistem'in özne'liğine inandırır. Geriye kalanlar, tarihin malzemesidir! “Büyük Güçlerin” yükseliş ve düşüşüne dair anlatılar, savaş dahil birçok gelişmenin kaçınılmaz olduğunu; hatta hangi tarafın niçin mutlaka galip geleceğini “kanıtlayan” hikâyelerle doludur. Tolstoy hiçbir tekil varlığın (Büyük Adam, Devlet, İmparatorluk, vs.) tarihe hükmedemeyeceğini; tarihin akışının milyonlarca öznenin etkileşimine bağlı olduğunu; bu karmaşık sürecin sonunun hiçbir şekilde öngörüleemeyeceğini, fakat akışın gene de zorunlu olduğunu anlatmaya çabılıyor.

Bu çabanın çok net ve her bakımdan ikna edici olduğunu söyleyemem. Belki o da bunun farkında. Realizmden bir türlü vazgeçmiyor, Romantizme göz kırıyor; ama bunları, haydi öyle diyelim, Doğu mistisizmi yahut bilgeliği ile harmanlamadan tarihin *zorunlu akışına* akıl erdiremeyeceğimizi hissettirmeye çalışıyor.

Tolstoy'a göre, büyük bir savaşın meydana gelişinde “mil-yonlarca neden” bir araya gelmektedir. Bunların hiçbirisi tek başına savaşa yol açmış değildir. Fransızların Rusya'yı işgalinde, bu olay, yalnız ve yalnız, olması gerektiği için meydana gelmişti.

“Milyonlarca insanın insanca duygularını ve akıllarını yitirerek batıdan doğuya yürümeleri ve insan kardeşlerini öldür-meleri *zorunluydu*. Tıpkı birkaç yüzyıl önce yığın yığın insanın, kendi cinslerinden olan varlıkları öldürmek için doğudan batıya yürümeleri gibi... Olayın meydana gelmesi ya da gelmemesi, *gö-rünüşte* Napolyon'un yahut Çar Aleksandr'ın bir sözüne bağlıydı. Oysa aslında onlar davranışlarında, ancak sefere kurayla ya da toplanarak katılan her er kadar özgürdüler... *Çar, tarihin kölesi-dir*... Tarihi olaylarda Büyük Adam denilen insanlar olup bitenlere etiket yapıştırırlar; olaya ad takarlar. Olaylar insanların iradesine bağlı değildir; tarihin genel akışına bağlıdır ve meydana gelişleri daha yüzyıllarca önceden hazırlanmıştır.” (II/9-11, İtaliçler benim.)

Fransızlar Moskova'yı işgal ettikten sonra bile, Tolstoy hareketin liderine bulutların arasından bakıyor: “Bize bütün bu harekâtı *yönetiyormuş gibi görünen* Napolyon (tıpkı ilkel insanların gemilerin pruvasında tahtadan oyulmuş heykelin gücüyle gemiyi idare ettiklerini sanmaları gibi) bütün bu süre içinde yaptığı ha-reketlerle, tıpkı bir arabanın içinde, önündeki sicimleri tutarak arabayı idare ettiğini sanan *bir çocuk* gibiydi.”

Napolyon, dolayısıyla Çar, birer çocuk ise, o zaman savaşı asıl kazanan kim? Yüreği sağlam olan! “Yarın olup bitecekler kurmaydakilere değil, bize bağlıdır. Başarı hiçbir zaman mevziye, silahlann durumuna, hatta askerlerin sayısına bile bağlı değildir. Peki neye bağlıdır? Yüreğindeki duyguya, benim içimdeki, onun

içindeki duyguya. Savaşı, kesin olarak kazanmayı aklına koymuş olan kazanır!"

Tolstoy'un bu satırları yazmasından 120 yıl sonra, Bosna müslümanları aynı duygularla bir ölüm kalım savaşı verdiler. Lord Carrington, Aliya'ya "Avrupalılar yardımınıza gelmeyecek, başınızın çaresine bakın," diyordu. Görüşme bitmeden birkaç dakika önce ikimiz de sessiz kaldık, diyor Aliya. Merdivenlerden inerken durdu ve "Pekala, ne yapmak niyetindesiniz?" diye sordu. Savaşacağız dedim. "Ne demek istiyorsunuz, neyle uğraştığınızı biliyor musunuz?" Biliyorum, fakat başka çaremiz var mı, dedim. Yorum yapmadı, fakat eminim ki çıldırmış olduğumu düşünüyordu.

"İyi ki hepimiz o zamanlar biraz çılgındık. İnsanlarınızı tanımak zorundasınız. Güzel insanlar onlar, cesur insanlar. Bana diyorlar ki, Sayın Başkan, kurşunumuz yok, yiyeceğimiz yok! Ardından şunu demelerini bekliyorum: Hadi çözüm bul! Fakat şu beklenmedik sözler dökülüyor dudaklarımdan: Sakın bizi faka bastırmalarına fırsat vermeyin; kuvvetimiz var ve sonuna kadar savaşacağız. Bazıları bunu mantıksızca bulabilir. Mantık yok! Mantığın olmaması da iyi bir şeydir! Çünkü mantıklı olsaydık, 1992 Nisan sonu veya Mayıs başında teslim olurduk. Dünyanın bütün mantığı o zaman bize karşıydı. Yiyeceğimiz yok, kurşunumuz yok, ama o mantıksız halk var elimizde. Savaşacağız ve kazanacağız." (*Tarihe Tanıklığım*, Klasik, 2003.)

Savaştı ve kazandılar!

Hayata ve İnanca Dönüş

Hayatın anlamı sorusunun peşinde sürüklenen ve mason locasında da aradığını bulamayan Piyer, işgal altındaki Moskova'da uyurgezer gibi dolaşırken tutsak olur. Sorguda bir türlü asıl kimliğini açıklamayan kahramanımız "kendini, bilmediği ama doğru işleyen bir makinenin çarkları arasına sıkışmış önemsiz küçük bir tahta parçası gibi" hissetmektedir. Mahkumların bir kısmı gözlerinin önünde kurşuna dizilirken, tıpkı Dostoyevski gibi, ona son anda bağışlandığı söylenir.

“Her şey birden anlamsız bir çöp yığını haline gelmişti. Nasıl olduğunu fark etmiyordu, ama dünyanın iyi bir düzen içinde kurulduğuna, insanlığa, kendi ruhuna ve Tanrı'ya olan inancı birden yok olmuştu... Eskiden Piyer'in içinde bu tür kuşkular uyandığında, bunların kaynağı kendi suçu olurdu. O zaman bu umutsuzluklardan, bu kuşkulardan kendisini kurtaracak şeyin gene kendi içinde, ruhunun derinliklerinde bulunduğunu hissederci. Oysa şimdi suçlu kendisi değildi. Tekrar hayata inanmak, artık kendi iradesinin dışında olan bir şeydi.” (II/424.)

Bu ruh durumunda, işgal altındaki Moskova'da esir haldeyken “sesi şefkat ve içtenlik dolu”, “şarkı söyler gibi konuşan” garip bir er, Platon Karatayev ile tanışır. Dua ederken Frola ve Lavra gibi sözler mırıldanan ere, bunların ne olduğunu sorar. Aldığı cevap sarsıcıdır: “Hiç onları söylemeden olur mu? Bugün atların bayramı! Hayvanlara da acımalı.” Platon'la tanışması Piyer'i yeniden hayata bağlar. Yıkılmış olan içdünyası “yepyeni ve yıkılmaz temeller üzerinde, bambaşka bir güzellikle” yeniden yükselmeye başlar.

Platon'un fizik yapısının göze batan yanı, yuvarlaklığı. Baş yusuvarlak, sırtı, göğsü, omuzları, kolları bile yuvarlak. “Cana yakın gülümseyişinde de bir yuvarlaklık vardı; sevgiyle bakan iri kahverengi gözleri de yuvarlaklı.” Taş gibi uyuyup pamuk gibi kalkmak için Tanrı'ya dua eden ve duası kabul edilmiş olsa ki sürekli böyle yaşayan biriydi. “Öten bir kuş gibi” şarkılar söyler, dinleyenler kadın sesi dinliyor sanırdı. Konuşmasına atasözleri eklerdi. “Tek başlarına anlamsız gözükten ama yerinde kullanıldıkları zaman birden derin bir bilgelik anlamı kazanan halk deyimleriydi. Sık sık, daha önce söylediğinin tam tersini söyler, ama hem önceki hem de sonraki sözü yerinde olurdu.”

Platon Karatayev'in ne dostlukları, ne aşkları vardı, ama herkesi sever, herkesle iyi anlaşırđı. Köpeğini, tutsak arkadaşlarını, Fransızları, Piyer'i severdi; fakat (Piyer hissediyordu ki) ayrılmalan gerekse, bundan ötürü bir an için olsun üzüntü duymayacaktı.

Arkadaşları için basit bir erden başka bir şey değildi; onunla alay ediyor, ayak işlerinde kullanıyorlardı. Fakat Piyer için “sadelğin, gerçeğin ölümsüz bir sembolü” idi ve öyle kalacaktı. Platon’la tanışması Piyer’i hayata ve inanca döndürdü.

“Artık bir amacı olamazdı. Çünkü şimdi inancı vardı. Bazı kurallara, sözlere ya da düşüncelere değil de yaşayan, her an varlığı duyulan Tanrı’ya inanıyordu. Eskiden Tanrı’yı kendi kendine uydurduğu amaçlarda arıyordu. Sonra birden tutsak olarak tutulduğu yerde aklı ile değil, doğrudan doğruya duygularıyla, dadısının kendisine yıllar önce söylediklerinin doğru olduğunu, Tanrı’nın işte orada, burada, her yerde karşısında bulunduğunu anlamıştı. Tutsaklıkta öğrenmişti ki, Karatayev’in yüreğindeki Tanrı, masonların Evrenin Ulu Mimarı’ndan daha sonsuz, daha yüce, daha zor kavranılır bir varlıktı. Ömrü boyunca uzaklara, çevresindeki insanların başları üzerinden ta ilerilere bakıp durmuştu. Oysa gözlerini zorlamasına hiç gerek yoktu. Sadece önüne bakması yeterliydi.” (II/587.)

Tolstoy öyle anlıyorum ki bu başeserinde Platon, Piyer ve Kutuzov’un kişiliklerinde Aydınlanma düşüncesine açıkça meydan okuyor ve bunu da Batılı bir “romantik” tarzından çok, Doğulu bir veli üslubuyla gerçekleştiriyor. “Köşeli” Avrupalıların gözlerini zorlayarak ta ilerilere baktıklarından, görölmeye değer olanı göremediklerini; oysa “yuvarlak” Asyalılar gibi sadece önlerine bakmalarının yeterli olacağını hatırlatıyor. Lâkin, “varak-ı mihr-ü vefayı kim okur kim dinler?”

Efendi Değil, Uşak Ol!

Şamandan filozofa, âlimden aydına kadar her ehl-i vukuf kendi çapında bir 'müşkölçözer'dir. Biraz da müşkölpesent. İşini nedense "kafa karıştırarak" yapar. Ben de yazı hayatıma iktisatçı Schumacher'in felsefî eseri *Aklıkarişiklar İçin Kılavuz* tercümesiyle adım atmıştım. Akıllar durulmaz, dalgalanmadan!

Günlük hayatta dilimize sakız olan şu ifadeleri kim bilmez ve kullanmaz: "Ben senin uşağın değilim!" "Uşak değil, efendi olacağız!" Tolstoy'un hikâyesini okuduktan sonra, "sen en iyisi efendi olma, uşak ol!" demiştim içimden. Filhakika, efendilik/uşaklık meselesinde (*meselinde* mi deseydim?) kafamı ilk karıştıran fakat nihayette beni ikna edemeyenler Hegel ile Marx olmuştu. O genç yaşımda, söylediklerini anlar gibi oluyor, fakat gerçekte tam irtibatlandıramıyordum. Bu iki ismi dilinden düşürmeyen birçoklarının da aslında "anlıyor gibi yaptıklarını," yani rol kestiklerini hissediyordum. Fikir hayatımız neşesiz bir tiyatroydu sanki (1970'lerin ikinci yarısından söz ediyorum.) O can sıkıntısı ve kafa karışıklığı içinde Tolstoy'un

“Efendi ile Uşak” hikâyesini okuduğumda, müşkülün birden çözümlendiğini hissetmiştim. Roman’tık ışıık böyle bir şey midir?

Hegel, Marx ve Kapitalizm

Diyaletik ustası Hegel, felsefesini ‘kurgularken’ *Geist* kavramından yola çıkıyordu. İngilizceye Mind veya Spirit; Türkçeye Akıl, Ruh veya Tin gibi kelimelerle çevrilen *Geist*, evrensel bir Akıl/ Ruh idi (galiba ☺). Kimin akı, kimin ruhu? Benim, senin, herkesin. Tek tek bütün akıllar, Evrensel Aklın tezahürleriydi. Bu belki de bizim Tanrı dediğimiz varlıktı. (Varlık? Hem biz, hem Tanrı *varlık*, öyle mi?) Tanrı, belki bütün evrendi. Tarih, bu evrensel aklın mantıken zorunlu bir yolda ilerlemesiydi.

Bu son cümle ile biraz kendime gelebiliyordum. Tarih, mantık, ilerleme.. az çok anlar gibi olduğum, en azından anladığımı sandığım kavramlardı. Hegel, diyaletikğin tarih/toplum boyutunu Efendi/Köle meseliyle açıklamaya çalışıyordu. Efendi ile Köle, kendi müstakil kişiliklerinin farkında olsalar da, Evrensel Aklın tezahürleri olduklarını bilmiyor ve birbirlerini hasım sayıyorlardı. Husumet çatışmaya yol açıyor, sonuçta biri diğerini köleleştiriyordu. İlk bakışta Efendi her şey, Köle ise bir hiç’ti. Hakikatteyse, çalışan ve emeğiyle dünyayı dönüştüren köleydi. Köle çalışmakla tatmin oluyor ve öz-bilincini geliştiriyor, Efendi ise köleye bağımlı kalıyordu. Son kertede, bu iki müstakil varlık arasındaki çatışma, Köle’nin özgürleşmesiyle aşılıyordu.

Akıl evrenseldi, fakat tek tek akıllar bu ortak evrensel mahiyetin farkında değildiler. Hegel bu duruma “Aklın kendine yabancılaşması” diyordu. Evrensel Aklın tezahürleri olan insanlar, aynı Aklın tezahürü diğer insanları yabancı veya hasım görüyorlardı. Oysa hepsi aynı büyük bütünün parçalarıydı. Hegelciler iki gruba ayrılıyordu. Sağ Hegelciler, insan toplumunu Evrensel Aklın tezahürü sayıp haklılaştırıyor (“Reel olan, rasyoneldi!”); Sol Hegelciler ise adil bulmadıkları mevcut toplum düzenine başkaldırıyordu (“Rasyonel olmayan, reel olamazdı!”)

Derken Hz. Marx (amv) zuhur ediyor ve başüstü duran Hegel'i ayakları üstüne oturtuyordu. Nasıl mı? Efendi/Köle diyalektiğini birey yerine topluluklara (sosyal sınıflara) uygulamak suretiyle. Kapitalist ekonomi, insan yabancılaşmasının zirveye ulaşmasıydı. İnsanlığı kapitalizmin egemenliğinden kurtaracak maddi güç ise işçi sınıfındaydı, Proleteriyada. (amv = Allah müstehakını versin 😊)

Akılsız Bencil Kapitalist

Tolstoy, kapitalizmi hiç sevmeydi. Kendisi feodal bir bey, 'dokuz köyün sahibi' bir toprak ağası olduğu için mi? Hayır! Kapitalisti sadece bencil değil, aynı zamanda akılsız saydığı için. Geç sayılabilecek bir dönemde (1895) yazdığı *Efendi ile Uşağı*'nda bile kapitalisti 'akılsızca bencil' bir tip olarak resmeder. Akılsız bencilik, kapitalisti öz-yıkıma uğrattır. Kendi kuyusunu kendi kazar. Akıllı görünen Akılsız Efendi ölür, akılsız varsayılan Köle yaşamaya devam eder. Hegel bu kısa roman yahut uzun hikâyeyi okuyacak kadar yaşamış olsaydı, işte beni doğru anlayan ilk ehl-i irfan derdi. Hikâyeyi özetleyelim:

Kilise yönetim kurulu başkanı ve ikinci sınıf tüccar Vasili Andreyiç Brehunov, komşu köydeki bir koruluğu kelepir fiyata kapma peşindeydi. "Kentli tüccarlar bu yağlı parçayı elinden kapmadan bitirmeliydi işini." Aslında ilçedeki tüccarlarla bir tür alım karteli oluşturmuşlardı; "bir tüccar bir başkasının bucağında satılan malın fiyatını artırmazdı." Fakat il merkezindeki kereste tüccarları işi bozabilirdi. Elini çabuk tutması lazımdı.

Yılda 80 yerine 40 ruble ödediği sadık uşağı Nikita ile yola çıkar. Fakat fırtınaya yakalanır ve başka bir köye uğramak zorunda kalırlar. Orada ağırlandıkları evin cömert sahibi o geceyi köyde geçirmelerini ister, fakat Vasili razı olmaz. "İnsan bazen bir saat geç kalmakla kaçırdığını, bir yılda kazanamaz" mı; öyle der! Kafası yol boyu kazanç hesaplarıyla meşguldür. "Hayatının tek amacı, tek anlamı, tek ögüncü olan kazanç hırsı. Bugüne değin ne kadar para kazanmıştı, bundan sonra ne kadar kazanacaktı?

Tanıdığı başka tüccarların ne kadar malı mülkü vardı, onlar nasıl para kazanıyorlardı? Kendisi de onlar gibi çok kazanmak için neler yapmalıydı?”

Fırtına şiddetini arttıyor, arabanın yoldan çıkma ihtimali artıyor, fakat o boyuna hesap yapıyordu: “Meşeler kızak yapımında kullanılır. Hemen kesime başlamalı. Dönüm başına en azından on metre küp kereste çıkar. Bu da demektir ki, bir dönümden yirmi iki buçuk ruble para geçer elime. Bütün koru beşyüz altmış dönüm olduğuna göre, iki kere beşbin altıyüz, iki kere beşyüz altmış, beş kere de elli altı ruble tutar, hepsini satınca.”

Hesap iyi, fakat hava kötüydü. İçine korku düşmeye başladı. Acaba geceyi o köyde geçirse miydi? Korkusunu, o güne kadar gerçekleştirdiği ilerlemeyi kafasında canlandırarak unutmaya çalışıyordu. Babası topu topu bir hanla ufak bir korusu olan zengince bir köylü parçasıydı. “Ama ben onbeş yılda çok iş yapıp para kazandım. Dükkânım, iki meyhanem, değirmenim, buğday depom, yarıcıya verdiğim iki tarlam, damı sac kaplı bir evle bir ambarım var. Adım çevrede ün saldı.”

Araba bir çukura yuvarlanır; at huysuzlanır; Nikita çevreyi dolaşip doğru yolu anlamaya çalışır. Efendi hâlâ servetini nasıl kazandığının muhasebesiyle meşguldür: “İşimin peşini hiç bırakmadım. Ne başkaları gibi yan gelip yattım, ne de ıvrır zıvrır işlerle uğraştım... Yağmur, çamur demedim; gecemi gündüzüme katıp çalıştım. Para denen şey aslanın ağzında. Bak, işte, gece yarısı benim buralarda işim ne? Ne diye kafamda binbir düşünceyle dönüp duruyorum? Bir de insanın şans eseri zengin olduğunu söylerler. Milyonlar içinde yüzen Mironovlar nasıl kazandılar bu serveti? Sen de çalış, sen de kazan. Zenginliğin yolu herkese açık, yeter ki Allah sağlık versin...”

Evet, Allah hakiki akıl sağlığı versin! Sıfırdan başlayıp milyonlar olan Mironov gibi kendisinin de ileride yüksek bir servete erişeceği düşüncesi Vasili Andreyiçi öyle coşturdu ki, biriyle konuşmak için büyük bir istek duydu. “Ama çevresinde konuşacak

kimse yoktu." Yalnızlık, bencil servet arayışının doğal sonucudur. Kazanan, yalnızdır! Uşağı Nikita'yı muhatap saymaz; ona horgörüyle bakıp şöyle düşünür: "Tembeller, uyuşuklar, işini bilmezler başaracak değil ya. Hele bir sigara içeyim."

Uşak sağa sola seğırtirken, Efendi kürküne sarılıp uyumaya çalışır, ama mümkün mü? "Gözüne uyku girmeyince o da yeni baştan kazançlarını, alacaklarını hesap etmeye, parlak durumundan dolayı kendi kendisiyle övünmeye, şişinmeye başladı." Fakat gizli bir korku, köyde kalmadığından duyduğu pişmanlık, tatlı hayallerini bozuyordu. "Seninki de iş mi yani? Sıcacık evde yatmak battı sana..."

Nikita yolu bulmaktan umudunu kesince, büyük bir tesli-miyetle uyumaya başlar. Efendisi başını uzatıp, uşağın kara gö-mülü sırtına bakar. "Adamın derdi yok, mışıl mışıl uyuyor!" diye düşünür, canı sıkın. Saate bakar, daha 12'yi on geçiyor; önlerinde uzun bir gece var. Kurt ulumaları duyulunca, dizlerinin bağı iyice çözülür. Huzuru da, uykusu da kaçır. "Gene hesaplarını, işlerini, onurunu, ününü, zenginliğini düşünmek için ne denli uğraşırsa uğraşsın, hepsi boştu. Bir kere ölüm korkusu düşmüştü içine." Hayatında belki de ilk defa makul düşünmeye başlar: "Koruluk yerin dibine batsın! Allah vereceği kadar vermiş bana. Ah, şu geceyi köyde geçirseydim! Sarhoş insan çabuk donarmış derler. Aksi gibi ben de içki içtim." Sarhoşluk, başdönmesi, aklın kendine yabancılaşması...

Nikita'nın Gerçek Efendisi Kim?

Sonra aklına ata atlayıp, araba ile uşağı bırakıp kaçmak gibi şeytanca bir fikir gelir. Peki Nikita ne olacaktır? "Nasıl olsa ölecek. Zaten nedir onun yaşantısı? Acınacak nesi var? Ama ben onun gibi değilim, bir değeri var benim hayatımın." Efendi ata binip gidince, Nikita o gece orada yüzde yüz öleceğini düşündüğü halde, "fazla üzülüyor, irkilmiyordu. Hayat onun için zaten düğün bayram değildi. Durup dinlenmeden çalışmaktan, yorgunluktan başka ne

görmüştü şu dünyada? Sonra neden irkilsindi? Vasili Andreyiç gibi hizmetlerinde bulunduğu efendilerinden ayrı bir efendisi; onu bu dünyaya gönderen, onu yöneten, ölümlerini onu bütünüyle hükmi altına alacak, onu hor görmeyecek bir Büyük Efendisi vardı." Günahlarını düşündü bir an Nikita, sarhoşluklarını, kiliseden kaytarışlarını... Ama isteyerek işlememişti hiç birini. İçi rahatı.

Efendi uyanıklık edip kaçsa da, kar boran havada dönüp dolaşıp gene arabada uyumaya devam eden Nikitanın yanına gelir. At onu sırtından atar, ağır kürkü içinde zor adım atabilmekte, olan bitenlere hâlâ akıl erdirememektedir. "Meyhaneler, değirmen, orman, tarla, dükkan, sac damlı ev, ambar, biricik oğlum nasıl sipsivri kalır ortada? Bu ne biçim iştir?" O biçim, işte! Hayat en büyük öğretilendir.

Sonra başka bir çözüm bulur ve donmamak için yarı donuk Nikita'nın üzerine yatar. Uşağı, kendi malı değil midir? Öyle bir an gelir ki, kendisinin Nikita, Nikita'nın da kendisi olduğu düşüncesi doğar zihninde. Canı kendi gövdesinde değil, Nikita'dadır artık. Tam bir diyalektik ilişki. "Derken, hatınna paracıkları, dükkânı, evi, alıp sattığı mallar, Mironov'un milyonları geliyor. Vasili Andreyiç Brehunov denen adamın ömrünü bu işlerle nasıl tükettiğine bir türlü akıl erdiremiyordu."

Ertesi gün köylüler Efendi, Uşak ve atı donmuş halde köyün hemen yakınında buldular. Efendinin gövdesi kaskatıydı, fakat kürküyle uşağı ısıtmış ve donmaktan kurtarmıştı. Nikita bu olaydan sonra yirmi yıl daha yaşadı.

İşte böyle, Hegel efendi! Bir daha dünyaya gelirsen, me-ramını Tolstoy gibi anlat. Yoksa kitapların ancak üniversi-telerde okunur; onların da sadece felsefe şubelerinde! ☺

Laurence Sterne
Tristram Shandy

Anonim
Hancerli Hanım

Vartan Pasa
Akabi Hikayesi

A. Midhat Efendi
Müşahhede

Halid Ziya
Ferdî ve Sürekası

Osmanlı Romanında Para

Bir varmış bir yokmuş. Kane ya ma kane. Hebu, tune bu. Ruzi ruzgari. Once upon a time. Es war einmal. Türkçeden Arapçaya, Kürtçeden Farsçaya, İngilizceden Almancaya kadar, az çok anlar gibi olduğum bütün dillerde, roman öncesi anlatıların zamanı yok. Kahramanlarımız mitik bir zamanda yaşıyor. “Buna yaşamamak desenize” diyenler, aldanır. Mit (efsane?) zamanı, başlangıçların zamanı gibi gözüксе de, aynı nispette de ahîr zamandır. Modernlik öncesi zaman anlayışı çizgisel değil, çevrimseldi. Dolayısıyla, zamanın başı ve sonu birdi. Hem var hem yok’tu. Hâlâ o dünyaya ait bir şairin tasvir ettiği gibiydi:

Akrep ve yelkovan
Varlığın nabzında
Akrep ve yelkovan
Yokluğun ağzında.
(Necip Fazıl)

İnsanın diğer bir büyük kurgusu paradır. Para da roman öncesi anlatı biçimlerinde hemen hemen yoktur. Vatani, inancı, aşkı veya şerefi

uğruna ölüme koşaradım giden kahramanların yanısıra, para uğruna mücadele eden bir masal, destan, trajedi veya hikâye kahramanı tasavvur edebilir misiniz? Bir Midas vardı belki, dokunduğu her şeyi altına çeviren. Fakat onun da halk arasındaki lakabı eşek kulaklı idi!

Kapitalizm, sadece toplumsal ilişkilerde değil, aynı zamanda insan bilincinde de muazzam bir devrimdir. Açgözlülük ve kıskançlığı hem kurumsallaştırdı, hem akıl ve vicdanlarda meşrulaştırdı. Bunu ilk farkedendenlerden biri şüphesiz Şekspir'dir:

Bütün yoksulluğunuz açgözlülüğünüzden.

Ne diye yoksul kalasınız? Baksanıza, toprak kök dolu

Tabiat ana, o cömert ev kadını

Her çalının üstüne bir tabak yemek koymuş sizin için.

(*Atina'lı Timon*)

Cömertliğinin kurbanıdır Timon. Sahip olduğu şeyleri cömertçe dağıtır; kurda kuşa ihsanda bulunur. Hesapsızlığı, servetinin kar gibi erimesine yol açar; alacaklıları da kapıya dayanır. Bu zor halinde bile kendisini çarpmaya gelenlere, tabiat anaya gidin, o sizi doyurur deyince, balık ve kuşlar gibi otla, suyla yaşayamayız diye cevap verirler. Timon'un cevabı, insanın açgöz suratına inen bir kırbaç gibidir: Evet, tabiat doyurmaz sizi; ille de insan yiyeceksiniz!

Onyedinci yüzyılın iktisat/siyaset düşüncesine paracılar damga vurdu (bunlara sonradan Merkantilistler diyecektik.) Zenginlik para (altın/gümüş) demekti ve her ülke ancak başka bir ülkenin zararına zenginleşebilirdi. Ticarete fertler ve şirketler için de geçerliydi bu; birinin kazancı, diğerinin kaybı demekti. Fakat edebî eserlerde para ve para ticareti menfi, hatta lânetli yerlerini korumaya devam ediyordu.

Paranın ve parasal ilişkilerin *normalliği* ancak 18. yüzyılda *Robinson Crusoe*, *Tristram Shandy* gibi eserlerle edebiyata yansımaya başladı. Sadece Crusoe değil, Daniel Defoe'nun bütün kahramanları (Moll Flanders, Roxana, Colonel Jack, Captain

Singleton..) hayatları boyunca para peşindeydiler. Laurence Sterne, matrak gerçekçiliğın *Don Kışor*'tan sonraki büyük örneğı *Tristram Shandy*'de (1759) şöyle bir ithaf yazıyordu:

Lordum,

Her ne kadar, o üç büyük kural açısından, özü, biçimi ve yeri açısından, yakışık almamaktaysa da, bunun bir ithaf olduğunda ısrar ediyorum. Ve bu nedenle bunu bir ithaf olarak kabul etmenizi istirham ediyorum. Onu siz Lord Hazretlerinin (...) ayaklarının altına saygılı bir alçakgönüllülikle sermeme izin veriniz.

Lordum,

Lord Hazretleri'nin en itaatkâr,

ve en sadık,

ve en alçakgönüllü kulu

olmaktan şeref duyan,

bendeniz

Tristram Shandy.

Ee, ne var bunda diyeceksiniz? Bu tür ithaflar en eski çağlardan beri yapılagelmiştir. Acele etmeyin, bu çok farklı. Bakir bir ithaftır bu, henüz hiçkimse üzerinde denenmemiştir! Kitabın ilk baskısına sadece reklam/tanıtım amacıyla konulmuştur. Çağdaş reklamcıların kulakları çınlasın:

“Tüm insanlığa resmen beyan ederim ki, yukarıdaki ithaf hiçbir prens, piskopos, papa ya da hükümdara—bu ülkenin ya da Hristiyanlık dünyasının içinde yer alan herhangi bir başka ülkenin dük, marki, kont, vikont ya da baronuna—hitaben yazılmış değildir; hiçbir şahıs ya da şahsiyete, küçük ya da büyük, özel olarak ya da başkalarının önünde, dolaylı ya da dolaysız sunulmamış, davul zurna ile de ilan edilmemiştir; bu gerçekten de yeryüzünde yaşayan tek bir kul üzerinde denenmemiş bir Bakir İthaf'tır.”

Sakinleştiiyseniz, devam edelim. Yazarın maksadı, ithafı satmaktır. Bu da yeni bir şey değil, diyebilirsiniz. Başta şairler olmak üzere, her tür “yazar/çizer” ve hatta bilgin, asırlar boyu

hükümdarların himayesini aramamış mıdır? Padişah'tan caize koparmak için kuyruk sallayan nice divan şairi yok mudur?

Vardır, zahir. Olmayan, bunun Adam Smith'e parmak ısırtacak bir “edebi iktisat” formatına sokulmasıdır. Klasik şiirde olsa olsa, bazı bey veya sultanların cimriliğinden şikayet veya cömertliklerine övgü söz konusuydu. Bekareti bozulmamış ithafla potansiyel lordları kızdırmak ise, edebiyat tarihinde yeni bir sayfadır:

“Majestelerinin bu diyarlarında, üzerlerine sınıksız oturacak kibar bir ithaf ihtiyacı içinde olan ve yukarıdaki ithafın kendilerine yakışabileceği (biraz olsun pot yaparsa, geri alınm), bir düğ, marki, kont, vikont ya da baron varsa –elli altın karşılığında—emirlerine amadedir. Ki herhangi bir parlak akıllı adamın bütçesinin kaldırabileceğinden yirmi altın daha ucuza gitmekte olduğundan eminim.”

Defoe ve Sterne'den sonra para İngiliz romanında; Stendhal ve Balzac'tan sonra da Fransız romanında ana kahramanlardan biri haline gelir. Zola, başlığı bizzat *Para* olan bir roman bile yazar. *Tazi Payı*'ndan haurladığımız Aristide Saccard, Paris'e hükmeden Yahudi bankerlere karşı Katolik bir banka kurar. Önce el altından birkaç gazete kapatır ve kamuoyunu hazırlar: “Papalık Roma'da çok zor günler geçiriyor, Katolik dünyanın buna bir çare bulması lazım, falan filan.”

Derken gazeteler Saccard'ın adamının İstanbul'da Osmanlı sadrazamı ile görüştüğünü yazarlar. Mali açıdan sıkışık olan Sultan, iyi para verilirse Filistin'i satabilirmiş! Tam bu ortamda banka kurulur ve hisselerini dindar Katolik halk kapışır. Hisse fiyatları borsada tez zamanda katlanmaya başlar... Final: Fransız hükümeti malî krize girer, en büyük Yahudi bankerden kredi isterler. O da Bakan beye, “kardeşinin dinci bankasını batır, krediyi al” demeye getirir. Ve banka batırılır...

Bizim ilk devre romanlarımızda para önemli bir yer tutuyor mu? Türk romanına bir nevi hazırlık sayılan *Hançerli Hanım*

Hikâye-i Garibesi (1851-2), daha ilk sayfasında bir para babasının öyküsü izlenimini veriyor:

“Cennet-mekân Sultan Murad Han-ı Râbi’ (Dördüncü Murat) hazretlerinin eyyam-ı saltanatlarında Bedestanî Halil Efendi namında asil ve gayet zengin bir zat vardı... Emlak ve akan hudud-efzûn ve nükûd-ı mevcudesi mahsûd-ı künûz-ı Karun olan mümaileyhin hânesi, gece ve gündüz muhtacinin müracaatgâhıydı.” Karun gibi zengin; fakat evi adeta yoksul barınağı. Fukaraperverliği, zühd ve takvası ile temayüz eden bu İstanbul’lu Timon hakkında devrin bir şairinin döktürdüğü mısralar, anti-kapitalist sermayedarlığın sosyal psikolojisini anlamak bakımından çok öğreticidir:

Hânesi melce-i havâs u avâm
Kapısı medhal-i husûl-i merâm
Kendine eylemiştir ol Mennân
Şükr-i nimet hasâilin ihsân
Bir bezirgân deyip de geçme sakın
Terk-i kesb eylemiş bulup temkîn
Hânesinde ibadete meşgûl
Fukaraya inâyeti mebzûl.

Evet, Bedestanî Halil Efendi, “pek ziyade zengin olmasından dolayı ticaretten ferâgat ederek” vaktini ibadetle geçiriyor. Temkîn bularak, kazanç yolundan ayrılıyor. “Daha yok mu?” diyen kapitalist anlayışın ne kadar uzağındayız. Evet, ilk roman denememiz, kapitalist olmayan bir para babasının portresiyle başlıyor. Parasını çoğaltmaya uğraşmak yerine, hayır işlerine harcıyor.

Aynı yıl basılan ve bazılarınca ilk Türk romanı sayılan Vartan Paşa’nın *Akabi Hikayesi*’nde para çok fazla yer tutmamakla beraber, Osmanlılarda para kazanma sanatının henüz yaygınlaşmadığını ima eden konuşmalar içeriyor:

“Kocam işini büsbütün terk edip bir para kazanmaz oldukda tütün şarab parasına varıncaya kadar ben verir idim. Bir gün de niçin işe gitmeyorsun deyu sordum ise ‘Haniya kazanc,

elinde bir kaç yüz gRş sermaye olmadıkda para kazanılmıyor' deyu cevap verdi ise, bir sevayi entarim var ıdı satdım dört yüz gıruş tutdu verdim. Lakin bir iki aydan songra sordum ise parayı batırdım dedi idi."

Osmanlı romanına paranın hakkıyla girmesi için daha kırk yıl beklemek gerekiyordu. A. Midhat Efendi, 1890'da kaleme aldığı *Müşahadat* romanında önce İstanbul'un sebze halindeki esnafın tek tek nasıl kuruşlandığını tasvir eder; sonra bize büyük bir girişimci portresi çizer. Seyit Mehmet Numan, para şöyle dursun, kredi kavramını bile ete kemiğe büründürmüş ender Osmanlılardan biridir: "Her türlü ticaret ile iştiğal eder bir nevi acenta. Mısır'dan Marsilya'ya, Triyeste'ye, hatta Londra'ya pamuk satar. İstanbul'a pirinç celp eder. Bunun bir miktarını Rusya taraflarına gönderir. (...) Her nevi emtiayı toptan alıp toptan satar, mağazalandırmaz. Seyit Mehmet Numan'ın poliçeleri her piyasada gayet muteberdir. Hatta pek zengin bir adam olduğu için değil; 'zengin' ünvanına ol kadar müstehak bile değildir. Mesela Midilli bahçelerinin kendisine ettikleri kredi ile İzmir'deki kuru üzümücü veyahut meşe palamut-çusunun hesabını görür veyahut Fiyome'den İskenderiye'ye irsal ettirdiği kâğıt ve mukavvanın bedelini Akka, Ladikya, Antakya taraflarından toplayıp Triyeste'ye sevk ettirdiği yapağı geliriyle ödettirir. Bir mübadeledir gidiyor, bir dolaptır dönüyor ki değme bir metanet-i efkâr sahibi gençlerin bile apışacakları derkâr iken Seyit Mehmet Numan o ihtiyar kafası ile bu işlerin kâffesini hüsn-i idareye muktedir oluyor."

Hâce-i evvel'in bu yoldaki ilk şakirdi, ilk hakiki romancımız olan Halid Ziya'dır. Midhat Efendi'den iki yıl sonra, *Ferdi ve Şürekası*'nı yazmaya başlar, roman kitap halinde 1895'te neşredilir. Aşkın bile para gücüyle satın alınabileceğini düşünen Ferdi Efendi, modern bir işletmenin patronudur. Modern işletme olduğunu nereden biliyoruz? Bir muhasebe sistemine sahip olmasından. Halid Ziya iş alemine o kadar vakıftır ki, romanını "32 kuruşluk aşağılık bir farkın bulunması" ile başlatır. Şirket elemanları seferber

olmuş, deftere yanlış girilen önemsiz bir rakamın yol açtığı çok önemli bir sonucu bertaraf etmeye çalışıyorlar.

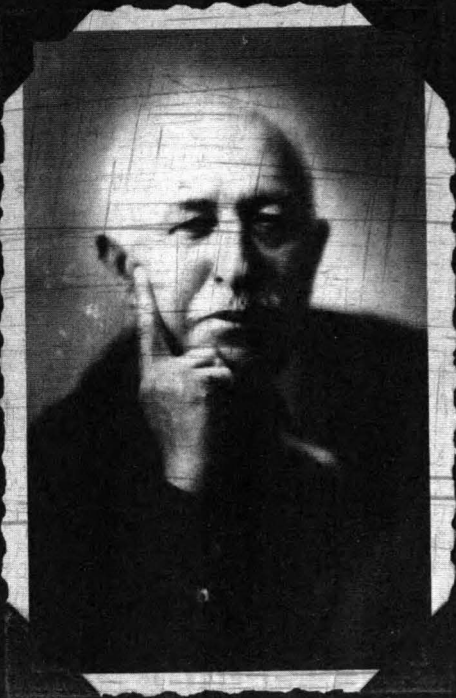
İsmail Tayfur aslında Saniha'yı sevmekle beraber, para aşkı ağır basar ve Ferdi Efendi'nin kızı Hacer'le evlenmeyi kabul eder. Kapitalist patron bir anlamda kızına bir koca satın almaktadır. Roman boyunca, yaptığı her şeyi bir tek kızının mutluluğu için yapmakta olduğunu söyleyerek, bu satırların yazarını bile ikna eder. Fakat, aşkın gözü kör olmalı ki, evlilik mutlu bir şekilde devam etmez; Hacer aklını kaçar; evde yangın çıkar, vesaire... Bu hengame içinde ortaya çıkan Ferdi Efendi'nin, alevler karşısında sorduğu ilk soru şudur: *Kasa nerede?*

Bir varmış bir yokmuş. Romantik Ahmed Midhat ile realist Halid Ziya nam iki "çarşı çocuğu" muharrir var imiş. Para bir mesele olarak bu ikisiyle Türk edebiyatına girmiş ve hikâyemiz, roman olmuş...

Halid Ziya
Maire Siyah

Goethe
Gene Werther'in Acları

Romancının İntihar İlacı

Roman bireyle, birey romanla yaşıt. Birbirinden beslenen, mütakabil iki kurgu. Ve bu kurgulara dair en canalcı tema, intihar. Bireyliğini, yani herhangi bir ilahî ve/veya içtimaî bütünün parçası olmadan da var olabileceğini kanıtlamanın trajik eylemi. Filozoflar, bilimadamları, romancılar varlık/yokluk, ruhun ölümsüzlüğü, hür irâde, insan-Tanrı ilişkisi gibi “derin mevzuları” çoğu zaman intihar bağlamında ele aldılar. Sokrat, Hz. İsa, Werther ve Kirillov, 2400 yıllık bir geleneğin köşe taşları. İntihar, bireyin önce kafasında gerçekleşiyor, sonra bedeninde. Ondokuzuncu asrın Avrupa ve Rusya’sındaysa “toplumsal” bedene siniyor. O kadar ki, modern toplumbilim bir intihar kitabıyla başlıyor: Durkheim, *Le Suicide*, 1897.

Mai ve Siyah’ın Ahmet Cemil’i mahçup bir Werther, arlı bir Faust, müstağrib bir Don Kişot. Werther, kalbinin sırrını Lotte’ye açabilmişti; Ahmet Cemil, Lamia’ya açılmadı. Faust, Şeytanla imzaladığı akitten sonra her türlü ahlakî endişeden azade hareket etti; Ahmet Cemil şöhret isterken bile ikbal emellerinden utandı. Don Kişot, şövalye romanları okuyarak sınırı aşmıştı; Ahmet Cemil

modern şairleri saynlayarak ummana daldı. Yaşadığı toplum henüz intiharı benimsemeye hazır değildi; o da bütün edebiyale hatt-ı memnuda kaldı.

Werther'in Modeli Hz. İsa

İntihar, "gönüllü olarak" kendi hayatına son verme. Bu bağlamda, Sokrat ve Hz. İsa'nın da birer müntehir oldukları söylenir. İkisi de hak bildikleri yolda, ruhlarını beden kafesinden kurtarmada "acele ettiler." Goethe'nin Werther'i çok ince bir şekilde İsa modeli üzerine kurgulanmış: *Die Leiden des jungen Werther* (Genç Werther'in İstirapları), Hz. İsa'nın çilesini dile getiren *Das Leiden unseres Herrn Jesu Christi* (Efendimiz İsa Mesih'in İstirapları) ilahisini yansıtır.

Goethe, *Werther*'i 24 yaşında yazdı (1774) ve Avrupa'yı bir anda Werther ateşi sardı. Werther'in hem giyim tarzı moda oldu, hem de intiharı. *Şiir ve Hakikat* başlıklı hatıratında Goethe bu olguyu şöyle izah ediyor: "Bu ince kitabın etkisi çok büyük, hatta muazzam oldu, doğru zamana denk geldiği için önemliydi. Sarsıntı çok büyüktü, çünkü herkesin abartılı istekleri, tatmin olmamış tutkuları, ıstırapları patlama noktasına gelmişti."

Ruslar geri kalır mı? Mikhail Suşov 16 yaşındayken *Rus Werther*'i yazdı (1792) ve ardından intihar etti. Onun Werther'i-nin ilhamı ise hür düşünceli Voltaire idi. Dosto, *Ecinniler*'de bu "yabancılaşmayı" destanlaştırır. Kirillov'un ilham kaynağı hem Voltaire'dir, hem de İsa.

Piyotr Stepanoviç: Kendinizi öldürürseniz, Tanrı olacaksınız, galiba?

Kirillov: Evet, Tanrı olacağım. ... Tanrı gerekli, o yüzden de var olmak zorunda. Ama ben var olmadığını biliyorum; var olmayacağını da. ... Tanrı yoksa, ben Tanrıyım. Tanrı varsa, bütün irade onun elinde demektir ve ben de bu iradeye boyun eğmek zorundayım. Ama yoksa, her şey benim elimde demektir ve ben de özgür irademi ortaya koymak zorundayım. (Bu yüzden) kendimi öldürmek zorundayım, çünkü özgürlüğümün, özgür irademin en

yüce dışavurumu bu. Başka hiçbir neden olmaksızın, yalnızca özgür irademi göstermek için intihar edeceğim.

(Daha sonra, önünde bir kandilin yandığı İsa tasvirini göstererek, “Bunu O söyledi” diyor Kirillov.)

Piyotr Stepanoviç: *Ona hâlâ inanıyorsunuz siz o zaman?*

Kirillov: Dünya ve üzerindeki her şey, bu adam yoksa eğer bir çılgınlıktan başka bir şey değildir.

İlk İntihar Eczacımız

Sadullah Paşa ile Beşir Fuat, 19. asrın ciddi ve mahzun iki Osmanlı müntehiri. Halid Ziya ise sadece ilk romancımız değil, ilk intihar eczacımız. Daha sonraki romanlarında intiharın olağanlaşması, *Mai ve Siyah*'taki tedbir ve tahayyülün değerini düşürmez. İlk roman kahramanımızın sembolik intiharla (gönüllü sürgün) yetinip, gerçek intihardan alıkonması, en “Batılaşmış” yazarımızın bile henüz Avrupa toprağına tam ayak basmadığına işaret. Sonraki intiharlar ise, Avrupa'ya doğru ne kadar hızla yol almakta olduğumuza. Roman hem yaşanan, hem de müstakbel gerçekliğe ayna tutuyor.

Halid Ziya'ya kadar romanlarımız, klasik hikâyemizin devamı. Birer ahlâk dersi veriyor hepsi. Kahramanların hiçbir modern anlamda birey değil. İlk romanımız *Mai ve Siyah*, ilk roman kahramanımız Ahmet Cemil. Halid Ziya'nın önceki üç romanı ise, *Mai ve Siyah*'a hazırlık.

Ahmet Cemil arkadaşları tarafından “bir başka fıtrata malik olmak üzere tanınır.” O da çocuk Halid Ziya gibi, *yazdırıldığı mektebi beğenmemekle* başlıyor: “Lisanı camit bir kütle haline getirmişler. ... o güzel Türkçeye muamma söyletmişler. Dört yüz sene emekle lisanın üzerine yığılan bu kof şeyler...” Yeni bir dil peşindedir Ahmet Cemil. Öyle bir lisan ki “mütekellim bir ruh” kadar güzel, bir lisan ki “sanki tamamıyla bir insan.” Bu lisanı arayan adam, içinde yaşadığı toplumda “herkesten uzak, herkese yabancı.” Başlıktaki mavi mecazı, içinde yaşadığı bu hayal dünyasına işaret: “Onun âlemi işte şu yavaş yavaş açılan beyninin

içinde *mai* bir sema, o mai semanın içinde birçok gülümseyen ümit yıldızlarından ibaretti.”

Ahmet Cemil, 22 yaşında bir şöret avcısı. “Gençliğin öyle hassas bir devresinde ki fikir, münevver bir semanın bârân-ı elması altında parlak hulya alemlerinde kanatları kırılmış bir kuş gibi henüz topraklara düşmemiş; gözler ziyadar bir hayal ufkunun envarıyla dolu iken bir perde altında *siyah* bir köşenin açılmak üzere olduğunu henüz görmemiş...” Tabiatıyla, o siyah köşe açılacak ve mai semalara kanatlan kanatları kırık kuş yere düşecektir. Kahramanımız tutkularıyla Faust'a benzetilebilir belki; fakat hayalı bir Faust. “O tasavvur ettiği yüksek payeye bir had bulamıyor; sonra da bu derece itila emellerine kapılıyor olduğundan kendi kendine utanıyordu.”

Batı romanında bireyleşme, babanın etkisinden/tahakkümünden kurtulmakla özdeş. Önce göklerdeki babanın, sonra tahttaki babanın, nihayet evdeki babanın. *Mai ve Siyah*'ta ise babasızlık, bir talihsizlik olarak resmedilir. Ahmet Cemil tam arzu ettiği bireyleşme yoluna girmişken, babasının ölümü onu cemiyete ağır prangalarla bağlar. “O vakit ne kadar mesut idiler! ... Ne oldu? Bu çocukların babaları ne oldu? ... O tarihten sonra hayat mübarezesi ne müthiş başlamış, maişetin yükü bu zayıf omuzlara nasıl çökmüştü?”

Eskiği Unut, Yeni Yolu Tut!

Mekteb-i Mülkiye'den sınıf arkadaşı Hüseyin Nazmi, kahramanımızın hissiyat ve fikriyat ortağı. Onunla yabancı fikir iklimlerine kanat çırpırlar. Önce bize dair ellerine ne geçerse okurlar: “Fuzulileri, Bakileri, Nef'ileri, Nabileri, Nedimleri araştırdılar, bir aralık bunların bazısında hele Nef'i'de buldukları lisan haşmeti fikirlerini örttü, hislerini bunalttı. Elfazın tantanası altında şaşırdılar, güftesiz bir beste mınıldanmak kabilinden yalnız bu lisan musikisine aldanarak okudular, sonra o musikinin esas ruhuna dikkat etmek istediler. Fakat onlar, o kadar sâmit yahut o kadar tarraka arasında o derece candan mahrum göründü ki ruhlarını istedikleri gibi titretmekten uzak kaldı.”

Ümitsiz arkadaşlar, ellerinde *Ruh-ı Üryan* diye çevirdikleri *L'âme nue* başlıklı bir Fransızca şiir derlemesi, Taksim Bahçesi'ne otururlar. Makber adlı bir şiiri okumaya başlar, onu fazla yeis dolu bulurlar. Fakat aynı zamanda büyük bir keşfin eşğine gelirler: "Tercüme edince o hazin musiki, o matem edası kayboluyor. Tercüme sanki bestesi kaybolmuş bir güfte gibi soğuk..." Tercümenin soğukluğundan üzüyen iki kafadar, bütün müsveddelerini yakarlar. "Bir harf bile bırakmadılar. ... Asıl sanat ehliyle ülfet etmek, onların hünerini, sırlarını tahlil eylemek lazım geleceğinde ittifak ettiler." Kimdi bu asıl sanat ehli?

"Evvela İlyadları, Odiseleri okuyacak oldular; bunları yanım bıraktılar. Daha yakın zamanlara inmekte acele ediyorlardı. ... Goethe'ye, Schiller'e, Milton'a, Byron'a, Hugo'ya, Musset'ye, Lamartine'e kadar geldiler; o vakit bu âlemin lezâiziyle mest olarak, uzun, pek uzun bir müddet kalmak lazım geleceği nazarlarında taayyün etti."

İşte tam bu sırada babasını kaybeder Ahmet Cemil. Artık ailenin geçimi için çalışmak zorundadır. Bazı tercümeler yapmak ister, fakat görür ki tercüme edilmesi istenen metinler hiçbir fikir ve sanat değeri taşımıyor. "Lamartine'den, Musset'den sonra 'Hırsızın Kızı!' İşte hulyalarının sonu!" Özel öğretmenlik ise son derece zahmetli ve düşük ücretlidir.

Şiirden Gazeteciliğe Düşüş!

Ahmet Cemil'in önceki hayali "yeni bir lisan" deneyeceği şiir kitabını yayınlamak idiyse, babasının ölümünden sonraki hayali bir gazete sahibi olmaktır. "Kitapçı Faiz Efendi'ye bir ceride imtiyazı aldırıyor, kendisi başmuharrir oluyor, beheri beş liradan hisse senetleri çıkarıyor, bir matbaa açıyor, hisseler hasıl olacak temettüleriyle yavaş yavaş imha ediliyor, matbaa Ahmet Cemil'e münhasır kalıyor. Babıâli Caddesi'nin bir münasip yerinde bir daire; küçük bir araba, tek atlı. O vakit gözlük de takacak. Gözlüğe bilhassa ehemmiyet veriyordu. Sabahleyin Süleymaniye'den... Yok, yok, o evi satıyorlar, başka bir yerde bir ev. Sabahleyin arabasına bindiği gibi askerce bir sesle emir verecek: Matbaaya!"

Yeni bir ev almak şöyle dursun, matbaa girişimi ona mevcut evlerini de kaybettirir. Talihsiz bir evlilik yapan kızkardeşi İkbâl, kocasından yediği dayak neticesinde hastalanır ve hayatını kaybeder. Ahmet Cemil, utangaçlığı ve cesaretsizliği yüzünden Lamia'ya açtılamaz; o da başka birisiyle evlenir. Şiir kitabını tamamlasa da, aldığı acı bir tenkit üzerine ateşe atar. Böylece tam Goethe'nin yukarıda tasvir ettiği, intihara hazır gençlerden biri haline gelir: “Sarsıntı çok büyüktü, çünkü herkesin *abartılı istekleri, tatmin olmamış tutkuları, ıstırapları* patlama noktasına gelmişti.”

Hayat rüyalarının sona erdiğine kanaat getirdikten sonra, Ahmet Cemil'e bir firar psikolojisi hakim olur. “Ah! Ben de gitmek isterdim, uzak bir yerlere...” Okumak mı? “Artık bunlardan nefret ediyordum. O şairler, o sevgili kitaplar, bunlar bütün yaşamış yahut yaşamaktan yorulmamış adamların sahte şiirleri, sahte felsefeleriydi.” Son bir toparlanışla kızkardeşinin mezarını ziyarete gider. Kardeşi kendisine şöyle sesleniyor gibidir: “Sen de mi kardeşim? Sen de benim gibi hayatın fena bir tekmesine mi tesadüf ettin? Oh! Bilsen burası ne kadar rahat!” İkbâl, ağabeyi Ahmet Cemil'i oraya, o sükut ve saadet âlemine çağırmaktadır.

Yaşamak İçin Bir Sebep

Ahmet Cemil bir Werther olsaydı, Hüseyin Nazmi'ye şöyle yazardı: “Son defa gördüm kırları, ormanı ve gökyüzünü. Sen de hoşça kal! Sevgili Anneciğim, beni affet! Onu teselli et, Hüseyin Nazmi. Tanrı sizi korusun!”

Oysa kahramanımız sadece sembolik intiharla, yani İstanbul'u terkle yetinir. “Evet, madem ki yaşamak için bir sebep var, bir ana var; bu halde, ölüme benzeyen bir hayat ile yaşamakta devam ederim.” Ana-oğul ilişkisi romancımızın nazarında iki boyutludur: Bir yanda, eşini ve kızını yitirmiş bir anneyi büsbütün yalnız bırakmama sorumluluğu; diğer yanda ise, boş hayallerden kurtulmuş bir insanın çocuklaşma arzusu. “İnsanlar ne kadar büyürlerse büyüsünler, yine bazı dakikalar vardır ki annelerine sokularak çocuk olmak isterler.”

Annesinin dizlerine yatar Ahmet Cemil, şifa niyetine gözyaşlarını içmek ister adeta: “Ah! Bilsen, anneciğim, bugün okşanmak, sevmek için ne kadar ihtiyacım var! Hususiyle çocuk olmak, o mesut zamana biraz avdet etmeye nasıl muhtacım!.. İşte bugün sana hasta, mecruh, tedaviye muhtaç olarak avdet ediyorum... Ağlıyor musun, anne? Oh! Ağla, ağla, biraz o yaşlar yüzüme, saçlarıma dökülsün, onların pak ve mukaddes katreleri altında şifa bulmak isterim, yalnız bugün değil, daima, ölünceye kadar... Değil mi, anneciğim, sen beni bunlarla iyi edeceksin? Beni şu mukaddes, şu muhterem gözyaşlarıyla iyi edeceksin, değil mi?”

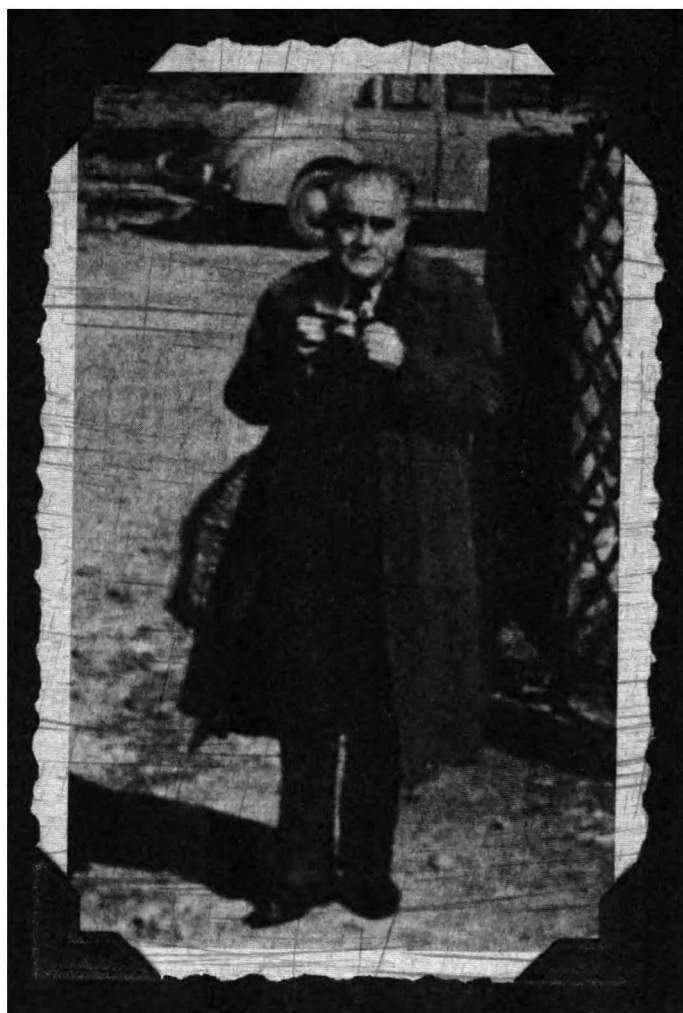
İstanbul’u terk etmek üzere gemiye binerler. Sembolik intihar başlar. Acaba bunu gerçek bir intihar takip edecek midir? Aslında bütün intihar şartları hazır gibidir. “Ah! Bıçare hırpalanmış, ezilmiş hayat!.. *Mai* bir gece ile *siyah* bir gece arasında geçen şu nasipsiz, bahtsız ömür!..” Akşam karanlığı çökmeye başlar. Ahmet Cemil güvertede adeta denizle konuşmaktadır. Dalgalar onu çağırıyor. “Bunların siyah kucağına atılmak, yarın doğacak olan o güneşin hayatın sefaletleriyle istihza eden ziyasından kaçmak, bu siyahlıklar içinde sonsuz bir yoklukla mesut ve müsterih yuvarlanıp gitmek...”

Kahramanımız tam denize atlamak üzeredir. Yanı başında bir ses: “Cemil, niçin karanlıkta yalnız oturuyorsun?” O vakit titreyerek ayağa kalktı: “Geliyordum, anne!..” dedi ve hayatta bir ümidi kalmamış bu çocuk, yavaş yavaş, bu siyah geceden, şu kendisini çekip almak isteyen ademden (*yokluktan*) ayrılarak, mevcudiyetini daha kuvvetle çeken bu sese uyarak, annesini takip etti...

Baş dönersek, Ahmet Cemil bütün yönleriyle birey. Ne namaz kılıyor, ne dua ediyor; hiçbir dinî referansı yok. İltimaî bir referansı da: “Herkesten uzak, herkese yabancı.” Batılı bireyden farkı, analı-babalı olması. Umutsuzluğuna şifa, anasının gözyaşları. İntiharına deva, anasının ılık sesi. İşte ilk romancımızın intihar ilaçları. İşte tarihin henüz kesilmemiş nefesi...

Ahmet Hamdi Tanpınar
ve
Mahur Beste

Hidayet, Sanat ve Musikidir!

Tanpınar'ın yalancısıyım, o da kendi roman kahramanının! *Mahur Beste*'de musiki buruk bir romana dönüşüyor. Mehmet Genç, Osmanlıların “düşüşü yükselişlerinden muhteşemdi” diyor, Cemil Meriç ekliyordu: hem de “şiirsiz ve şikâyetsiz.” Tanpınar'ı okuduğumuzda, sürecin “şarkılı ve şikâyetli” geçtiğini hissediyoruz. Yazar, romanın orta yerinde unuttuğu kahramanına sonradan gönderdiği mektupta, eski hayatımızın en kuvvetli, hayatı en çok etkileyen yanının *musiki* olduğunu belirtiyor. “Musiki başka kültürlerde romanın, resmin, tiyatronun iştirakiyle yaptığı tesiri bizde tek başına, iyi kötü kendi hamlesiyle yapıyordu.” Şimdi, unutulmuş kahramanın nazarında yarım bırakılmış da olsa, *roman* yazıldığına göre, ya musikimizin başına bir hâl gelmiş, yahut hayatımız bir başka istikamete kaymış olmalı. Heyhat! Terakki uğruna gül ile bülbüle, âb ile mehtâba kıydık mı yoksa?

Bu arada sanat işleri de gelişti
Tekke ilahileri, Minakyan tiyatroları,
Bilmemkimin fırçasında
Manolyalar ölmezleşti..
Hele bir Yahya Kemal yetişti ki
Yahya Kemal derim sana!
Tanzimat, Servetifünun, Fecriâtî...
O dehşetli yazarlar bir olup
Bunca gerçeği tefe koydular.
Bülbülle mehtabın hakkını,
Heceyle aruzun şerefini korudular.
Bu memleket başka türlü nasıl kalkınsın?
Yaşasın,
Vallah billah yaşasın!
(Metin Eloğlu)

Tanpınar'ın ilk romanı, 35 yıl önce "sırf kadın inadını yerine getirmek için" anlamsız bir hastalık bahanesiyle zevcesi Atiye Hanımefendi'nin kendisini terk ettiği Behçet Bey'in sıkıntılı rüyasıyla başlıyor. Başta babası İsmail Molla olmak üzere, "her tarafı sımsıkı kapalı ömrüne" girmiş bir yığın insan, kahramanımıza uykuyu haram ediyor.

Huzursuz Behçet Bey eşya ve kitaplarına gömülü yaşıyor. "Sevdiği kitaplarını oraya, yorganın içinde bir kenara toplar, sonra onlarla beraber, tıpkı oyuncağı ile beraber yatan ve onu kucaklamak için zaman zaman tatlı uykusundan uyanan bir çocuk gibi, onlarla koyun koyuna yatar." Etrafındaki çoğu antika eşyaya muamelesi de farklı değildir. "... gece oldu mu, mutlak bir ebediyet imanı ile içtimaî mevki fikrini o kadar garip surette birleştiren eski Mısır hükümdarlarının bütün zenginliklerini topladıkları mezarlarında ölüm uykularını uyumaları gibi, o da bu sevdiği eşya arasında, *hangi zamanı saydıkları bilinmeyen* bir yığın saat tıkırtısı içinde uyuyordu." Bir firar kapısıydı eşya onun için. Ömrü boyunca *hiç*

kımuldanmadan “kaçmak, gitmek!” istiyordu. Eşya ona hayatın en anlamlı yanını sunuyordu. “Eski saatler bakılması, iyileştirilmesi lâzım gelen temiz yüzlü, iyi yürekli hastalardı ve kitaplar, iyi ciltlenince, birdenbire gençleşiyor, güzel giyinmiş kadınlara benziyorlardı.”

Komşu yalının önünden sandalla geçerken ayağının dibine atılan bir gül “onun için yıllarca devam eden bir iç hayatın başlangıcı olmuştu.” Bitişikteki Necip Paşa Konağı alaturka musikinin merkezlerinden biriydi, bir nevi bedîi mektep. Bir medeniyet, musiki vasıtasıyla ayakta durmaya çabalıyordu. “Bu büyük ev, değişen zamanın içinde, tasfiye edilmiş zevk ve âdetiyle, *artık son günlerini yaşayan bir ırkın* adeta devamı için çalışırdı.” Behçet beyin babası İsmail Molla Bey gençliğinde bütün İstanbul’un dinlediği ender insanlardandı. Behçet Bey babasını çok sever, fakat pek az tanırdı. Molla Bey ise, kendisine benzemeyen pısırık oğluna hiç ısınmadı, sevmeyi bile. Onu “bir insandan ziyade kendi ördüğü ağa takılmış çırpınan, büyük bir yaralı örümceğe” benzetiyordu.

İstibdatın Yıktağı Hayat

Bir kahkahanın kahrettiği adamdı Behçet Bey. Müstebit bir hükümdarın, sırf bir şehzadeyi “dessas bir muhterisin” (Ata Molla) damadı yapmamak için, zoraki evlendirdiği kahramanımız, ne fiziği ne de ilgileri bakımından gelin hanıma (Atiye Hanım) uygundu. Bu nispetsizlik gerdek gecesi bir faciaya yol açtı: “Gözlerini yukarıya, genç kadına doğru kaldırdı. Niçin bu kadar uzun boyluydu? Karısının kendisine böyle birbuçuk karış yukarıdan bakmasına lüzum var mıydı? Behçet Bey’i terlere batıran bu düşüncelere Atiye Hanım’ın attığı kahkaha son verdi. Niçin gülmüştü? Bunu genç kadın da bilmiyordu. Belki de ağlayamadığı için gülmüştü.”

Ata Molla’nın kızıydı Atiye Hanım. Babası ihtiyaç yıldızının altında doğmuştu sanki, sürekli para sıkıntısı çekiyordu. Bir sürü malî teşebbüste bulunmuş, hepsinde kaybetmişti. “Buna rağmen

ne teşebbüslerini bırakmış, ne de babadan gördüğü debdebeli ve zevkli hayatını terk edebilmişti. Birden kazanmak iptilası onu birden kayıplara götürür, fakat hiçbir cesaretini kırmazdı.” Kafası yeni olan hiçbir fikre açılmadan, onu yaşadığı devrin aleyhine döndürdü. ... Devrine olan düşmanlığı onu ileriye değil, geriye götürdü. “Kafası, tersine işleyen bir saat gibi geçmiş zamanı yaşamaya başladı. ... Yeniçerisiz, ihtilalsiz İstanbul’u beğenmiyordu.”

Atiye’nin hayatı biraz kayınpederi İsmail Molla, biraz da musiki sayesinde şenleniyor. Kocasını adeta unutarak yaşamaya başlıyor. *Hikâyeye* sığınıyor. “Atiye bu sohbetlerdeki kalabalık içinde, tıpkı bir masal dinliyormuş veya kitap okuyormuş gibi kendisini kaybeder, onların hayatını, talihini benimserdi. Hikâye devam ettikçe çoğu birbirine zıt bir yığın duygunun tesiri altında yüzü, hareketleri değişir, sessizliği, dikkati manalaşır.” Ablaları kendisini boşanmaya teşvik etseler de Atiye Hanım onlara uymadı. Hayır, İsmail Molla’yı üzemezdi. O kendisine bir akşam Mahur Beste’nin hikâyesini anlatmıştı.

Mahur Beste, Atiye’nin küçük eniştesi Lütfullah Bey’in babası Talat Bey’in eseri idi. Kansı kendisini terk etmişti. İsmail Molla onlara bu aşk türküsünü okumuş, sonra da Talat Bey’in hikâyesini anlatmıştı. Hiç kimseyi mesut etmeyen, yıkıcı bir kadere benzeyen bu aşk hikâyesinin anlatılmasını önlemek için Behçet Bey elinden geleni yapmıştı, çünkü bunun karısına örnek olmasından korkuyordu. Behçet Bey’in o akşamki hâli Atiye’ye öylesine dokundu ki, ondan ayrılmayı kafasından büsbütün çıkardı. “Bu adamı bırakmayacaktı. Sonuna kadar onun yanında, onun karısı olarak kalacaktı.”

Kocasını, beğenebileceği bir hâle sokmanın çarelerine kafa yormaya başladı. “Mademki aşkın kapısı onlara kapalıydı, o halde başka kapıları açmak lazımdı.” Kocasını ihtilalci yapacaktı!..

Unutuldu, Birey Oldu!

Romanımızı yarılacak sayılır. Fakat *hayalî* ihtilalcimizi bundan sonra pek az görüyoruz. Onun yerini *hakikî* ihtilalci Sabri Hoca, Halit Bey, iki molla (İsmail ve Ata), Nuri Bey, Agop Efendi ve Soloski alıyor ve bunların her biri müstakil bir yazıyı hak ediyor. (Kapitalizmin manevî boşluğuna ayna tutan “Agop’un Delik Lirası” yazıldı bile!) Bizi şimdilik ilgilendiren, Behçet Bey’in romanın sonuna kadar niçin *unutulmuş* olduğudur. Bu garipliğin hikmetine kafa yorarken, birden romanın sonunda yazardan Behçet Bey’e gönderilmiş bir mektupla karşılaşyoruz. Anlıyoruz ki, unutulmuşluğu nefesine yediremeyen kahramanımız, yazara zehir zemberek bir mektup döşenip şikâyet etmekte, daha doğrusu hesap sormaktadır. Unamuno’nun *Sis* romanını çağrıştıran bu etkileyici yüzleşme Müslüman/Osmanlı/Türk bireyinin doğuş serüveninin özeti gibidir. Bir nevi muhtasar modern *Tekvîn*.

Yazar, Behçet Bey’in roman kahramanı olmaktan çıkıp “roman münekkidi” olmasına şaşırmıştır. Cevabından anlıyoruz ki, Behçet Bey çok değiştiğini, adeta bir filozofa döndüğünü yazmış. “Hakkınız var. Kendinizi tanımaya başladınız. Felsefenin değilse bile, hikmetin eşiğinde olduğunuz muhakkak.” Felsefeyi hikmetten üstün tuttuğunu hissettiren yazar, kahramanını kendi üzerinde düşündürmüş olmanın gururunu yaşamaktadır. “*Hikâ-yenizi yazmamış olsaydım* hangi vesileyle kendinize bu kadar dikkat edecektiniz?”

Modern bireyin zuhurunda romanın kritik etkisini Tanpınar’dan önce farketmiş kaç Türk vardır? Kapalı dünyasında yaşayan Müslüman/Osmanlı/Türk’ün Aydınlanma’nın yüreğine yolculuğu, kurmaca yani uydurma’sız mümkün olabilir miydi? “Kapalı bir kutuya benzeyen bir hayatınız vardı. O kutuyu ben sizin için açtım. Belki yalnız sizin için... Çünkü başkaları, sizi tanımayanlar orada sadece *uydurulmuş* bir şey göreceklerdir. Fakat siz...” Evet, modernliğimizin tüm hikâyesi bu *fakat* siz yarım kalmış cümlesiyle başlatılabilir.

Roman, Herkesin Hikâyesi

Mahur Beste'nin ikinci yarısı, unutilan Behçet Bey'in yerine, "garip ihtilalci" Sabri Hoca ile başlıyor. Biraz parasızlık, biraz da siyaset aşkı yüzünden tahsili yarıda kalan bu saçı sakalı karışık, cübbesi yırtık adam, gene de paşa konaklarına girebilmiş. "muayyen bir sınıfın adamı" olabilişti. Medrese hâlâ güçlüydü ve yenilik taraftarı paşalar bu kuvveti başka ellere kaptırmama gayreti içindeydiler. Tuhaf devrimcimiz hiçbir yerde olmadığından, her yerdedi. Behçet Bey unutilan adam idiyse, Sabri Hoca kendini unutturabilen adamdı. Bu sayede başı birçok beladan kurtulmuştu. Sessizliği yüzünden Dilsiz Hoca, mason dostlarının teşvikiyle Fransızca öğrenmeye başladığı için de Dinsiz Hoca lakaplarına hak kazanan garip ihtilalci "devrinin bütün hür düşünceli adamlarıyla dost olmanın yolunu" da bulmuştu.

Sabri Hoca işini ciddiye alan adamdır; öyle "kendilerini hareketin ifritine bıraktıkları zaman mesut olan insanlar" gibi, devrimciliği meczuplukla karıştırmaz. Ali Suavi vak'asına sadece mertliği

yüzünden katılır. Olay müddetince de arkadaşlarını caydırmaya çalışır. “Gelin vazgeçin bu sevdadan. Düşman payitaht kapısında iken yapılacak iş mi bu...” Diğerleri bu öğütlere güler ve günümüz Fetöcülerini andıran bir tutumla, liderin becerikliliğinden, devlet adamlarından çoğunun kendi saflarında olduğundan ve en önemlisi “İngiliz müzaheretinden” uzun uzadıya söz ederler. Sabri Hoca, Ali Suavi’nin belki “Bahçekapı’daki gözlükçüden” söz almış olabileceğini, diğer lafların külliye palavra olduğunu söyler. “Makam hırsınız yüzünden memleketteki birliği bozuyorsunuz. Bu İngiliz müzaheretini doğruysa, üstelik işte yabancı bir memleket politikasına alet olmak da var?” Söz konusu olayların üzerinden 140, romanın yazılışının üzerinden 70 yıldan fazla zaman geçti; *makam hırsı yüzünden* yabancı memleketlerin politikalarına alet olma gerçeği değişmedi!..

Sabri Hoca’nın Avrupa seyahati çok öğretici olmuş, yaşadığı alemin nasıl bir ahenksizliğin kurbanı olduğunu anlamıştı. “Onu yeniden kurmak için çok derinden değişmek, her şeyi olduğu gibi bırakıp yeniden işe başlamak lazımdı.” Fakat asi Osmanlıların yeterli fikri hazırlıkları yoktu. Garip ihtilalci, ağızlarına sakız olan kelimelerin ruhuna nüfuz edememiş o kadar çok sayıda ihtilalciyle karşılaşmıştı ki, sonuçta bir “ümitsizlik formülü” geliştirmişti. 1317 yılında Paris’te Ahmet Rıza Bey ile buluştuğunda, “Jön Türklerin lideri, hak, adalet, hürriyet, istibdat gibi bir yığın büyük, şümüllü kelimeleri gelin başına çil akçe serper gibi önüne fırlatmış”, o ise kendi şivesiyle mırıldanmıştı: “Yazık, yazık, ne ümitsizlikler içindeyiz...” Ona göre Jön Türkler asıl hedefi göremiyordular: Mesele hürriyet aşkının, istibdat düşmanlığının “*asıl düşünülmesi lazım geleni*” unutturmuş görünmesinde” idi. “Hepimiz Abdülhamit ile meşgüz. Onun fenalıklarını saya saya cezbeye getiriyoruz. Memlekette iki ses var: *Padişahım çok yaşa! Kahrolsun Abdülhamit!* Halbuki fenalık daha derin, daha köklü.”

Hayatın Mistik Safhası

Sabri Hoca'ya göre herkes aynı karanlık içindeydi. Bina-enaleyh daha derine inmek lazımdı. Karanlığa inmeden çare bulamazdık. Sorular zor ve yakıcıydı: Niçin bu kadar biçareyiz? Neden her tuttuğumuz dal elimizde kalıyor? Bütün hesaplarımız bozuk mu? Hiçbir faziletimiz kalmadı mı? Bu soruların cevapsız kalışı, ona göre, bir medeniyetin iflası demektir. İnsan bozulmuştu, insan. "Her şeyin bir çaresi vardır. Fakat insan bozuldu mu, bunun çaresi yoktur." İmparatorluğun dayandığı iktisat sistemi değişmeliydi ihtilalciye göre. Bu değişimin getireceği halk aydınlanması, halktaki hak fikrini değiştirir ve mücadele başlardı.

İlerleyen bölümlerde adım adım *gerilere* doğru seyrediyor, tipik bir Osmanlı gibi geriye doğru yaşıyoruz. Önce uzun uzadıya, "adalet hastalığına" yakalanmış Halit Bey'i, ardından babası Nuri Bey'i tanıyoruz. Nuri Bey, Agop ve Soloski'nin danışmanlığı sayesinde zengin olmayı başarsa da, "ten hazlarını insan ruhuna lâıyk bulmadığından" kapitalist olamamıştır. Yaşadığı bir yangın hadisesinden sonra iyice mistikleşerek Kadirî dergâhına girer. Dünya işlerinden soğur ve sık sık Hacc'a gitmekten bahseder.

Agop bu durumu bir nevi hastalık sayıp, Nuri Bey'i evlilik yoluyla kurtarmaya çalışır. Soloski ise aksi kanaattedir. Ona göre, dostları hayatının mistik safhasına girmiştir. "Bu, Allah'tan gelen bir işaret, bir nevi hidayetti: Onu reddetmek, zavallı Nuri Bey'i kendi gerçekleriyle mücadele haline sokmaktı. Bu da onu perişan ederdi." Yeterince parası olan Nuri Bey bir köşeye çekilip, ibadet ve hayır işleriyle uğraşmalıydı. Mistik hayata, sonsuz zevklerin dünyasına yönelmesi iyi, fakat seçtiği tarikat uygun değildi. Hiç değilse Mevlevî olsaydı. "Mevleviliği ona bütün tarikatlardan üstün gösteren şey, musikiye verdiği yer ile semanın hususiyeti idi."

Soloski'ye göre, keman "Allaha giden yolların en kıyası" idi. Yedi yaşından beri delice sevdiği Bach, her türlü kutsallık ve ermişliğin tek anahtarıydı. Hidayet başka şeydir, diyordu. "Hidayet

sanat ve musikidir.” Agop, Nuri Bey’in bu yaştan sonra keman çalamayacağını söyleyince de, şu cevabı veriyordu: “Kemanı o çalacak değil ki... ‘esprit divin’ (*ilahî ruh*) çalacak, anlıyor musun?” Kapitalist ruha hakkelyakîn aşına olan Agop ise, Soloski’den bu ilahî ruha başka bir vasıta bulmasını istiyordu. “Nuri Bey’in parmakları altın, esham gibi şeyleri saymak içindi.”

Kendi Zamanıyla Gelen Kahraman

Behçet Bey, yazar tarafından çizilmiş ve yarım bırakılmış portresinden şikâyetçidir. Yazar ise kahramanına, sizi “olmak istediğiniz gibi” resmedemezdim, diyor. Portrenizi kendiniz yap-saydınız, birkaç masum rötuş ile her şeyi altüst edersiniz. “Çünkü siz bir terkipsiniz. Her terkip gibi, bir nispetten bir nispet bir kere değişti mi, ortada siz kalmazsınız, bir başkası yerinizi alır.”

Behçet Bey öfkelidir; yazar, romanına feda etmiştir onu. Yazar ise hem bu ithamı, hem de *roman* yazmış olmayı reddeder. “Ben sizin *hayatınızı* yazıyorum. Roman ayrı bir şey. Benim yaptığım, sizden dinlediğim gibi hikâyenizdir.” Ne vardı o hikâyede? Evvela, zaman farkı. Behçet Bey *kendi zamanıyla* gelmişti. “... bugünden uzak, asıldığı yerde unutulmuş bir takvim gibi sadece geçmiş bir zamandınız. Adeta kurulmamış bir saate benziyordunuz.” Diğer insanlar gibi eve kapıdan girdiği, herkes gibi maddesiyle gezinen bir insan olduğu hâlde “bir rüyaya benziyor” Behçet Bey. “İnsanlara kendinize mahsus bir zamanı aşıyorsunuz. Bölünmezlerin bölünmezi, çekirdek hâlinde bir zaman. En basit şeklinde bir düşüncenin, bir ihsasın, bir hatıranın zamanı.”

Yazara inanacak olursak, kahramanı kendisine “her şeyi” anlatmıştır. Böylece o çekirdek zaman genişlemiş, dal budak salmıştır. O zaman anlamıştır ki, Behçet Bey düşündüğü gibi “tek bir zaman parçası” değildir. Onun da zamanı aynı fakat ona hükmetme biçimi farklı. Onun için hâl, hatırlama anından ibaret; gerisi için tam bir kayıtsızlık içinde. Evi yanmış, o dışarıda kalmış, bildiğimiz zamanın dışına fırlamıştır. Evinin dışında böyle

korunmasız görününce, yazar için “bir ferdî vak’a olmaktan çıkıyor, bir sembol oluyor.” Bu sembol yazara “cemiyetimizin yüz yıldan beri geçirdiği değişiklikleri” hatırlatıyor.

Behçet Bey, ‘Mahur Beste’den kaçan adamdı; bestekâr Talât Bey’in kötü kaderini yaşamak istemiyordu. Yazar, ikisini karşılaştırıyor: “Yaradılış sizi sadece bir istek, bir susuzluk olarak yaratmış. Talât Bey öyle değil. O, yaşayan adamdı. O, kırılmış adamdır. Siz mağlûpsunuz.” Behçet Bey, romanın ikinci kısmında kendisinin unutulup, diğer kahramanlara uzun uzun yer verildiğinden şikâyetçidir. Yazarın cevabı, romanın mahiyetini ve geleneksel anlatı biçimlerinden temel farkını çok iyi yansıtıyor: “Ben uzatmıyorum, *onlar* uzatıyorlar. Ben onları içimde serbestçe yaşamağa bıraktım. Başlangıçta sade siz vardınız. Şimdi onlar da var. Onları bir *hakikat* gibi alıyorum. Onları da dinlemeğe *mecburum*.”

Yazar, mektubunun başlarında roman yazmadığını, romanın güç bir iş olduğunu söylemişti. Son paragraftaki sözleriyle aslında yazılanın roman olduğunu ima ediyor. Hayat kimsenin etrafında dönmez, diyor, şikâyetçi Behçet Bey’e; hayat herkesle beraber yürür. “O hâlde bu benim hikâyem değil artık, diyeceksiniz. Evet, öyle, artık sizin hikâyeniz değil. Hepinizin hikâyesi, yaşadığınız, yaşadığımız devirlerin hikâyesi.” Bu yüzden, korkmayın sevgili kahraman, yarım kalmayacaksınız. Yazar, hiçbirinizi unutmuş değil! “Etrafıma çok insan yığıldı. *Hepsi birden* konuşuyorlar... Ben onların sesini *orkestralamaya* mecburum.”

Romancı, hepimizin katıldığı koronun orkestra şefidir. Roman, *herkesin* hikâyesidir.

Agop'un Delik Lirası

Kapitalizm, akıldışı akıllılık. Sistem, araçları ve işleyişi bakımından son derece rasyonel; hesap kitaba dayalı. Fakat nihaî amacı bakımından akla ziyan! Max Weber bile, ünlü *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (1904-5) başlıklı eserinde, bir yandan kapitalizmin insanlık tarihinin en *rasyonel* (akılcı) çalışma düzeni olduğuna dikkat çekiyor; diğer yandan da, sistemin maksadı bakımından son derece *irrasyonel* (akıldışı) olduğunun altını çiziyordu:

“İşadamlarına, sonu gelmez yarışlarının *anlamının* ne olduğunu, sahip oldukları şeylerle niçin hiçbir zaman tatmin olmadıklarını ve dolaısıyla kaçınılmaz surette anlamsızca salt dünya metayı için sağa sola seyirttiklerini sordüğümüzde, zaman zaman şu cevabı verirler (cevap vermesini biliyorlarsa tabii): *Çocuklarımızın ve torunlarımızın geçimini sağlamak için*. Ancak, bu görüş sadece onlara özgü olmayıp, gelenek ehli için de geçerli olduğundan, muhtemelen daha basit, daha kesin bir tarzda, kesintisiz çalışma düzeniyle *işletmenin kendi hayatları için vazgeçilmez hâle gelmiş olduğunu* söyleyeceklerdir. Gerçekten de tek doğru

açıklama budur ve kişisel mutluluk bakımından bu hayat tarzında o denli irrasyonel olan özelliği gözler önüne sermektedir: *İşletmesi insanoğlu için değil de, insanoğlu işletmesi için yaşamaktadır.*"(-Vurgular benim.)

Balzac, Zola, Mann veya James gibi, Tanpınar da iktisat bilgi ve bilinci çok yüksek bir romancıydı. Sadece *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* ve *Huzur* değil, ilk romanı *Mahur Beste* de iktisat ve işletme yönetimi derslerinde okutulacak kaynak eserlerdendir. Bir kitapta, içinde yaşadığınız sistemin hem akılcı hem de akıldışı yanlarına derinden nüfuz edildiğini gördüğünüzde ne hissedersiniz? Üstelik bu kitap alelâde bir ders kitabı değil de, aşklı ıstıraplı bir romansa?

Önce nevezuhur kapitalizminizin rasyonel yanına bakalım: Agop Efendi, Nuri Bey'e caddeden geçmekte olan sırma giysili bir subayı göstererek, para kazanmasını bilen bir adamın bu uniformalar sayesinde iki senede zengin olabileceğini fısıldar. Aslında "yeni tanzim edilmeye başlanılan kara ve deniz orduları için apolet, kılıç kayışı, kordon gibi sırmalı eşya yapmak suretiyle bir servet kazanılacağı fikrini" Agop'a söyleyen Soloski adlı bir leh subayıdır. Bu "transnasyonel" danışmanlık hizmeti sayesinde Nuri Bey, Kapalıçarşı'da askerî ve sivil uniformalar için gerekli sırmalı eşya satmaya başlar ve hemen piyasada sıvrılır. Rakiplerine karşı başlıca üstünlüğü, kullandığı ecnebi sırmasının parlaklığı ve (Simkeşhane sırmasına kıyasla) ucuzluğu idi.

Parlak ve ucuz! Her iki üstünlüğün "bilgi kaynağı" da Agop ile Soloski'ydi. "Agop Efendi'nin delaletiyle, sattığı eşyanın çoğunu Gedikpaşa-Kumkapı arasında oturan orta hâlli Ermeni ailelerine yaptırdığı için, el ücretinden bir hayli kâr ediyordu." Buna günümüzde *outsourcing* diyoruz. Başta Amerikan şirketleri olmak üzere, "küresel" şirketlerin hemen hepsi, aynı saikle üretimlerini Çin'de, Asya ve Latin Amerika'da yaptırırlar. Gerçi Gedikpaşa mallarının kalitesi Simkeşhane ürünleri kadar yüksek olmuyordu. "Olmuyordu ama, iş de çabuk görülüyordu." İşte size kapitalizmin geleneksel sanatları yıkma stratejisinin üç kelimelik arkeolojisi: *Ucuz, hızlı ve kalitesiz*. Donald Quataert boşuna "Osmanlı sanayii, kalitesinin kurbanı oldu!" demiyor.

Para, Hareket Etmeli!

Bu işten çok para kazanır Nuri Bey, fakat bir kapitaliste dönüşmez. Çünkü para hırsıyla yaşamıyor, *işi iş için seviyordu*. Gerçi hesabında çok titizdi; “Bir mecidiyelik hesap farkı için Soloski’yi saatlerce karşısında terletir, adamcağıza söylemedik laf bırakmazdı.” Fakat, kapitalizmin esası olan *birikim* zihniyetine uzaktı. “Geniş yaşamaktan hoşlanır, bir aylık kazancını bir gecede harcamaktan çekinmezdi.” Agop onun hesabına Avrupa tahvilleri alıp saklardı; kazandığı paranın hareketsiz kalmasını istemezdi. Kapitalizmin özü, paranın raksıydı: “Agop Efendi için para olduğu gibi kaldığı takdirde büyük bir kıymet değildi. Onun dünyasında o kadar sevgiyle, imanla bağlı olduğu Protestan kilisesinin öğrettiği şekildeki ulûhiyetten sonra en yüksek yeri altın işgal ederdi. Belki de bu yüzden paranın bir yerde hapsolmasına razı değildi. Tann’nın insanoğullarına bahşettiği bu tılsımlı maden, kendi has cevheriyle insanların hayatına girmeli, en fakir izbeden en yüksek saraylara kadar dolaşmalı, acıları dindirmeli, doymaz iştihaları yatıştırmalı, hırsları kızıştırmalı; servet, insanları refaha kavuşturmalı, sonunda gene kendi aslına dönerek kira, kâr, faiz şeklinde... eski sahibinin kasasına bir yığın benzerini de beraberinde sürükleyerek, adeta çoluk çocuk, torun sahibi olarak dönmeliydi.”

Nuri Efendi’nin derdi, kazancı yüksek de olsa, cebinin yahut kasasının adeta delik olması, para tutmaması iken; Agop’un derdi Arnavut Hasan’a kaptırdığı o ilk (tepesi delik) Mahmudiye altınına, ne kadar arasa, asla kavuşamamasıydı! Hikâye şuydu: Agop küçük bir çocuk iken, ahır uşaklığını yaptığı İsmail Paşa konağında, ağanın hediye ettiği ilk Mahmudiye altını ile o gece adeta gerdeğe girmişti. “O gece sabaha kadar uyumamış, bu tek altını çoğaltmaya çalışmış, soğukta buz kesmiş parmaklarıyla durmadan saymış, saydıkça unutmuş, unuttukça yeniden başlamış, sonra hayal zihinden göze geçmiş, ilkin ahırdaki bütün yemlikleri, bütün ahırın, nihayet koca konağı onlarla doldurmuş, yeni doğmuş bahar güneşi gibi sapsarı bir servet dünyasında sabahı etmişti.”

Arnavut Hasan'ın Agop'un elinden kapıp bir de üstüne dayak attığı bu altın lira meselesi konakta duyulunca, Arnavut kovulmuş, Agop'a da İsmail Paşa tarafından büyük bir servetin ilk sermayesi olacak üç altın lira verilmişti. Agop bu parayı ticaret ve (insafı) tefecilikte çoğalttıkça çoğaltmış, günün birinde Paşa'ya vekilharç olmuştu. "Agop Efendi, yeni rejimin verdiği imkânlarla çok para kazandı. Hele iltizam işlerinde, kaide edindiği 'az kazanç, çok iş' prensibiyle birkaç yılda serveti yirmi bin altını buldu. Her akşam dükkânının kepengini indirdikten sonra küçük masasının başına oturur, eline geçen parayı, yıllarca bu işte ustalaşan parmaklarıyla yoklar, küçük meşin çantasına 'bugün de böyle geçti' der gibi hüznünlü bir ifadeyle, başını sallaya sallaya istif ederdi."

Sermaye birikimi kapitalist için neşe kaynağıdır. Oysa Agop'un sermayesiyle beraber hüznü de artıyordu. Çünkü Arnavut Hasan'ın elinden aldığı o delik liraya bir türlü kavuşamıyordu. "Evet, o gün de öyle geçmiş, sırasına, tesadüflere göre on, yüz, beş yüz lira kazanmıştı. Fakat aradığı şeyi gene bulamamıştı. Arnavut Hasan'ın, elinden hileyle aldığı o tepesi çiviyle delinmiş mahmudiye altını, Agop Efendi'nin ilk ve son sevgilisi, gene eline geçmemişti. Agop bütün ömrünce bu sevgiliyi binlerce benzeri arasında yorulmadan, bıkmadan aradı. Kendisini altınla temas haline getirecek her işe girdi, her çeşit ticarete başvurdu, fakat ona kavuşamadı. Bu onun ömrünün biricik hüznü idi."

Ceviz Sandık Medeniyeti

Agop ve Nuri Bey, dinleri farklı iki Osmanlı. İkisi de kendi tarzlarında irrasyonel. Bana göre her ikisinin de davranışı gayet makul. Birinin "çocukluk aşkını" unutmaması, diğerrinin (Weber'e uygun bir ifade kullanırsak) "işletmesi için yaşamayı" reddetmesi niçin akıldışı sayılsın? Kapitalizm için, efendim. Hakikaten, kapitalizmin makuliyetine inanmış iseniz, Nuri Bey son derece, Agop Efendi ise bir dereceye kadar 'tuhaf adamlar' vesselam, dersiniz.

Carl Becker, 13. yüzyıl 18.yüzyıldan daha rasyoneldi diyor. "Çünkü, birincisi inancı rasyonel bir temele oturtmaya çalışırken,

ikincisi rasyonalizmi inanç haline getiriyordu.” Max Weber de kapitalizmin ruhunu araştırırken aynı paradoksla karşı karşıya kalmıştı: Kapitalizm işleyişi bakımından rasyonel, amacı bakımından irrasyoneldi. Maddî kazanç insanoğlu için bir araç olmaktan çıkmış, amaç haline gelmişti. Buna rasyonellik (hesabîlik) denebilir belki; ancak bunun makuliyet ile alâkası yoktur. Makuliyetin mahiyet ve ölçüsü, bir kültür ve medeniyet formülüdür ve her medeniyetin temelinde ayrı bir (dinî) aksiyoloji vardır. Bir değerler sistemi; etik ve estetik bir ‘dünyaya bakış’.

Mahur Beste’deki olayların geçtiği “geç Osmanlı” dönemi, kadîm değerler sisteminin çözüldüğü, romancının değişikle medeniyetin iflasa sürüklendiği bir evredir. İflasın zirvesi, piyasaya bozuk para sürülüyor gibi, çevremizi bozuk insanların sarmasıdır. Karısının ihtilalci yapmaya uğraştığı Behçet Bey’e, gerçek ihtilalci Sabri Hoca medeniyet-insan ilişkisinin mahiyetini şöyle anlatır: “Oğlum Behçet, sen bir medeniyetin iflası nedir, bilir misin? İnsan bozulur, insan kalmaz. Bir medeniyet, insanı yapan manevî kıymetler manzumesidir. Cahilsin, okur öğrenirsin. Gerisin, ilerlersin. Adam yok, yetiştirirsin. Paran yok, kazanırsın. Her şeyin bir çaresi vardır. Fakat *insan bozuldu mu, bunun çaresi yoktur.*”

Behçet Bey medeniyet iflasına tam akıl erdirememiş ki, Sabri Hoca ona büyük annesinin ceviz sandığından söz eder. Çocukluğunda, her defasında sevdiği bir şey çıkıyormuş sandıktan, hiç bitmezmiş gibi. Bu sandık ona bir bereket mucizesi gibi gelirmiş. Bir konak ve o konakta tükenmez şeylerin deposu olan ceviz sandık. “İşte medeniyet dediğin bu konağa benzer. Evvela o sandığın mucizesi vardı. Yani rahmetli büyük annenin, hoşuna gidecek şeyleri sen farkına varmadan hazırlayan sevgisi. Bu, o medeniyetin yaratıcı tarafıdır ve hakikaten bir mucizeye benzer. Her şey adeta hazır gibi aranmadan bulunur. Her tesadüf, her adım bir mevsim gibi yüklü ve zengindir. Hiçbir arıza bu cömert feyzi tüketmez. Bağdat bitince Kurtuba başlar. O bitince Bursa, İstanbul doğar. En büyük sanat adamından en basit işçisine kadar her kafa, her kol sonuna kadar veluttur.”

Gün gelir, medeniyetin bu yaratıcı tarafı ölür. “Büyük anne artık yoktur. Konsol, sandık hepsi mucizesini keser. Fakat ev sağlamdır; hayat eskisi gibi devam eder. Sen o hatıralar için yaşarsın. Mucizenin kendisi değilse bile, ondan her yana sinen bir sır vardır, emniyet vardır. Aradığını bulmasan bile aramanın zevkini duyarsın.” Ne güzel! Fakat sonra bir an gelir, konağın kendisi yanar. Enkaz arasında dolaşmaya başlarsın. “Şimdi sen istediğin kadar bu artıklarla yeni bir şey yapmaya çalış, istediğin kadar Şarkı, eski dünyamızı sev, ona bağlı yaşa; sihirli nefes ortadan kaybolduktan sonra elindeki çer çöp yığınınan ne çıkar?”

Yaratıcılık Nehrinin Yolunu Açmak!

Peki, ne yapmalı? Herzen'den Lenin'e kadar birçok Rus düşünür ve eylemcinin aşağı yukarı aynı dönemde bu başlıkla kitaplar yazması boşuna değil! Medeniyet artıklarıyla bir şeyler yapmaya mı çalışmalı, yoksa yeni bir yol mu tutturmali? Sabri Hoca'nın kararı, Ziya Gökalp'ten mülhem gibidir: Eskiye unut, yeni yolu tut! “Yaratıcılık nehrinin yolunu açmamız lazım!” diyor. Bu basit bir hukuk düzenlemesi değildir ama; topyekün bir inkılap ister. Sadece Kanun-ı Esasi'nin ilanı ile olmaz bu. Çünkü dava imparatorluğun talihî üzerinde dönüyor. “Bu talih bir Kanun-ı Esasi ile değişmez. ... Yüz yıl önce bu memlekette herkes bizden yalnız adalet istiyordu. Sonra toprak hakkı istedi. Şimdi ise bütün unsurlar müstakil bir çekirdek etrafında toplanmışlar, ana bün-yeden ayrılmak istiyorlar. Her cemaatin cebinde ayrı bir vatan haritası var. Hiçbirinin bizimle yaşamağa niyeti yok.”

İmparatorluğun dayandığı iktisat sistemi değişmelidir. Sonra bu değişimin getireceği halk aydınlanması gerekli büyük dönüşümün önünü açar. “Halktaki *hak* fikri değişir, mücadele başlar. Bu gençler belki de neticesi nereye varacağını bilmeden bir kapıyı açıyorlar. Ülke insanını şişeden çıkıyorlar. Açık havada ölmek cam arkasında boğulmaktan iyidir.” Aslında bütün Şark dünyası ıstırap içinde, boyuna gömlek değiştiriyor. “Hint'i, Çin'i, Efgan'ı, Arap'ı, Türk'ü hep soyunuyoruz; soyundukça üstümüzden

attığımız şeylerin alelâde ekler olduğunu, daha derinden bir takım şeyler çıkarıp atmak lazım geldiğini görüyoruz. O zaman korkuyoruz; olduğumuz yerde imdat arar gibi sağa sola bakınıyoruz. ... Fakat olmuyor; bize lazım olan, gömlek değiştirmek değil, içten değişmektir. ... İnsanı yeni baştan, yeni esaslarla kurmamız lazım; yeni kıymetlerle yaşayan bir insan.”

Tek Çare Unutmak mı?

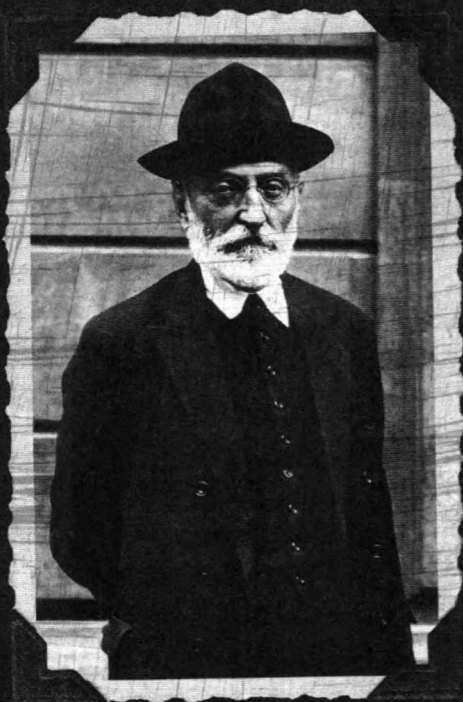
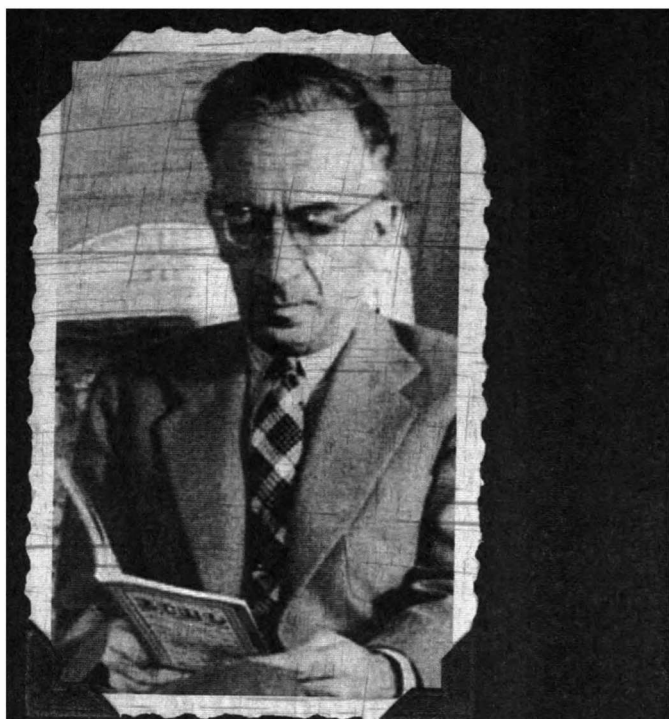
Türkiye Cumhuriyeti’nin yurttaşı, işte “yeni kıymetlerle yaşayan” bu insan olacaktı. Modern bir ulus olmak istiyorsak, eskiyi unutacaktık. “Şark içimizde son sözünü söylemedikçe kurtuluş yoktur. ... Şarka düşman değilim, ben Şarklıyım. Yüzüme bak: neresi Frenk? Şarkı, bizim şarkımızı bulsam bu yüzde mi bulurum? Benim yüzüm, senin yüzün, babalarımızın yüzü? Yani hayatları tam olmayanların yüzü? ... Şark yok, şark öldü. Bizler yetimiz. Unutmaktan başka çaremiz yok. Yetimlikten kurtulmak için unutmalıyız.”

Mahur Beste’nin kahramanları nasıl eski aşklarını unutup akılcı kapitalist olamadıysalar, Türkiye’nin müslüman halkları da yakın geçmişlerini unutup çağcı ulus olamadılar. Tanpınar, unutmanın romanını yazmaya çalıştı; hatırlamanın romanını kim yazacak?

Peyami Safa
Fatih Harbiye

Miguel de Unamuno
Sis

Romancı Kadere Hükmedemez!

Bir rivayet: Balzac, yazmakta olduğu romanın kahramanı ölecek diye aşırı üzülnünce, bir dostu, “Kurgu senin değıl mi, öldürmeyiver!” der. Balzac’ın cevabı: Ben kaderi değıştiremem! Peyami Safa, *Fatih-Harbiye*’de kadere hükmetmek istiyor. Böylece, çok başarılı bir romanı, son birkaç sayfasında, sıradan bir teselli risalesine dönüştürüyor. Realist başlıyor, romantik nokt alıyor. Batıda romantizm, geleceğı inşâya yönelik bir rüya; bizde ise geçmişı korumaya dönük bir avunma.

Cumhuriyetin ilk elli yılında romana karşı ciddi bir tepki olmalı ki, *Fatih-Harbiye* gibi muhafazakâr insanı mest edecek bir roman bile, 1931’deki ilk baskısının ardından, ikinci defa ancak 37 yıl sonra, 1968 yılında yayınlanıyor. Onu takip eden 48 yılda ise toplam 68 baskı yapıyor. Tam bir roman’tik şahlanış!

Bu baskıların tümünü gerçekleştiren Ötügen Yayınları, eseri bir kurgudan ziyade, cemiyetin birçok meselesini çözen bir sosyal psikoloji kitabı gibi sunuyor. Peyami Safa, yayıncıya göre, edebî

ve estetik kaygıların ötesindeki gayretlerin sanatkândır: “İnsanları kemiren duyguların sebeplerine, derinliklerine, köklerine inmek; cemiyetteki çalkantılara yönelmek; bu dalgalanmaların kişileri ne derecede etkilediğini tesbite çalışmaktadır.” Hükümlerdeki kesinliği görüyor musunuz: Yazarımız köklere inmek, çalkantılara yönelmek ve etkileri tesbite çalışmaktadır. Sonraki üç paragraf da sırasıyla “göstermektedir”, “görülme” ve “incelemek” fiilleriyle bitiyor. Yazarımızın hayalnâmesinde *gerçek* dünyadaki baba-kız (eski-yeni) çatışması *gösterilmekte*, yeni hayata gönül verenlerin ruh ıstırapı *görülme*, böylece “Batılılaşma hareketlerinin Türk tipinde ve cemiyetindeki etkileri” *incelenmektedir*. Psikoloji ve sosyolojiye hâlâ ihtiyacımız var mı?

‘Fatih kızı’ Neriman, zengin akrabalarının da etkisiyle, Harbiye hayatına özenmeye başlar. Bu iki semt arasında üç beş km mesafe, fakat üç beş asırlık zihniyet farkı vardır. “Neriman, Beyoğlu’na çıktığı vakit, halis Türk mahallelerinde oturanların çoğu gibi, kendini büyük bir seyahat yapmış sanırdı.” Her gidişinde Fatih çok uzakta kalıyor, bu kısa mesafe ona Afgan yolu kadar uzak görünüyor ve “Kâbil’le New York arasındaki farkların çoğuna İstanbul’un bu iki semti arasında kolayca” rastlanıyordu.

Tanpınar’da olduğu gibi, Peyami Safa’da da Doğu/Batı medeniyetleri arasındaki fark en çok musikide kendini hissettiriyor. “Öf... Bu elimdeki ud da sinirime dokunuyor, kıracağım geliyor. Bunu benim elime nereden musallat ettiler? Şu alaturka musikiyi.. kaldırsalar da ben de kurtulsam.” Tek sorun müzik değil elbet; çevre bütünüyle sıkıcıdır. “Oturduğum mahalle, oturduğum ev, konuştuğum adamlar çoğu sinirime dokunuyor.” Oysa Beyoğlu’nda böyle midir? Orada insan bir bahçede geziyor sanki; her vitrin çiçek gibidir. “En âdi eşyayı öyle biçime getiriyorlar ki mücevher gibi görünüyor. Halkı da yürümesini, giyinmesini bilir.” Bu yüzden, Fatih-Harbiye tramvayı “Neriman’da bütün arzuları şiddetle uyandıran bir münebbih haline gelmişti.”

Kedi Değil, Köpek Ol!

Neriman, Şark insanını kediye benzetir, Garplıyı köpeğe. “Kedi yer, içer, yatar, uyur, doğurur; hayatı hep minder üstünde ve rüya içinde geçer; gözleri bazı uyanırken bile rüya görüyormuş gibidir; lapacı, tenbel ve hayalperest mahlûk, çalışmayı hiç sevmez. Köpek diri, çevik, atılgandır. İşe yarar, uyurken bile uyanıktır.” Neriman’ın Weber’den esintiler taşıyan görüşlerini, yaşlı babası Faiz Bey adeta Guenon’dan hikmet incileriyle karşılar:

“Acaba her oturan adam tenbel, her koşan adam çalışkan mıdır? Kimi adam vardır ki sabahtan akşama kadar oturur ve düşünür. Onun bir hazine-i efkâr-ı vardır, yani fikir cihetinden zengindir; kimi adam da vardır ki sabahtan akşama kadar ayak üstü çalışır, fakat yaptığı iş dört tuğlayı üst üste koymaktan ibarettir. Evvelki insan tenbel görünür velakin çalışkandır, diğer insan çalışkan görünür velakin yaptığı iş sudandır. Zira birisi maneviyat ile, zihin gayretiyle yapılan iştir; öbürü vücut ile, bedenle yapılan iştir. Maneviyat daima daha âlidir; vücut sefildir. Yapılan işlerin farkı da bundandır.”

Neriman babasına saygılı da olsa, aklı Perapalas’ta yapılacak balodadır; yaşlı adamın sözleri kulağına girse de, ruhuna işleyecek gibi değildir. Babasının adamı, Şinasi’dir. Onu oğlu gibi sever ve kızıyla evlendirmek ister. “İkisi de Şark’a ait birçok şeyleri, Şinasi alaturka musikiyi, Faiz Bey tasavvufi edebiyatı çok seviyorlardı.” Ayrıca, devrin “çirkin şekillerine intibak etmeyen” Şinasi’nin sessizlik ve doğallığı, onu tüm mahalle halkına sevdirdiyordu.

Neriman’ın heves ettiği “çağdaş yaşam biçimi” bir bakıma yeni ‘Türk ulusu’nun da idealiydi. “Lozan sulhundan sonra, resmî Türkiye’nin de kanunla herkese kabul ettirdiği bu asrileşme, Neriman’ın ruhunda gizli gizli yaşayan bu iştiyaka en kuvvetli gıdasını vermişti. (...) gittikçe medenileşen İstanbul’un deko-rundan, kitaplardan, resimlerden, tiyatro ve sinemalardan gelen bu telkinler, yeni kanunlarda müeyyidesini bulmuş oluyordu.”

Şinasi, Neriman'ı geçmişe ve geleneğe doğru; albenili rakibi Macit ise geleceğe ve modernliğe doğru çekiyordu. Dengesiz bir teraziydi bu. "Macit, karşı kefeye o kadar büyük bir ağırlık ilave etti ki muvazene tehlikeli bir surette bozuldu. Şinasi, Neriman'ın gözünde aileyi, mahalleyi, eskiyi, Şarklıyı temsil ediyordu; Macit yeninin, Garbın ve bunlarla beraber meçhul ve cazip sergüzeşterin mümessili ve namzediydi."

Zaman gün gün Neriman'ı Şinasi'den soğutup Macit'e yaklaştı. Sonunda (içinden) patlar: "Artık bir Fatih kızı olmak istemiyorum. Böyle yaşamaktan nefret ediyorum, yeniyi ve güzeli istiyorum. Bu hayattan ayrılmak, çıkmak istiyorum. İhtiyar adam, bozuk sokak, salaşpur ev, gıy gıy, hey hey, ezan, helvacı. .. Bıktım artık." Bunları düşünür, fakat söylemez. Şinasi ise Neriman'ın bütün derdinin bir baloda iyi bir kavalye ile dansetmek olduğunu düşünür. "Baloya gitmekle hemen medenî olacak mısınız?"

Romanın dörtte üçü bu gerilimle devam eder; son çeyrekte (Ferit'in kişiliğinde) yazar bizzat sahneye çıkar. Önce yenilikçi yanını konuşturur ve Neriman'ın haklı olduğu hususların altını çizerek. Fatih'teki evde oturmak istememesini haklı bulur: "Taş ev tahta evden, elektrik petrolden, otomobil arabadan, makine hayvandan ve lavanta hacıyağından daha iyidir." Sıkıntı, bizde medeniyet fikrinin bir kültür meselesi olarak anlaşılmasındadır. Hele kadınlar bunu bir fantezinin hududu içinde görüyorlar. Medeniyeti gözleriyle anlamaya çalışıyorlar; bu elbette daha sathî, fakat daha az tehlikelidir:

"Bunlar, hakiki medeniyetçilerden daha bahtiyardırlar. Şekillerle iktifa ederler ve renklerin değişmesi onları eğlendirir. Fakat hakiki terakkiye inanan, kültür sahibi bir İngiliz kızın sükutu hayalini düşün! Her şeye vâsıl olmuş, fakat hiçbir şey bulamamıştır. İçlerinde intihar edenler var. (...) Onlar ideal sahibidirler, bizimkiler fantezi düşkün; onların aldanişı daha korkunçtur."

Kızı Değil, Babayı Kurtarıyor!

Fatih-Harbiye'nin bundan ötesi, siste gerilim düşürme stratejisi. Neriman'ın bu siste intihardan ve “korkunç aldanıştan” nasıl kurtulup güneşli havaya çıkabildiğini; ve bunun Türkiye gerçekliğine tetabuk edip etmediğini ciddi sorgulamak lazım. Balzac yaşasa, Unamuno'nun Peyami beyden 17 yıl önce kaleme aldığı *Sis* romanında, çağdaş insanın kaderini daha başarılı kurguladığını söylerdi.

İspanyol yazarın roman kahramanı Augusto, ruhundaki fırtınaların sonucunda intihar etmeye karar verir. Mutsuzluğunun kaynağı olarak kendini gördüğünden, nefesine kıymak istemesi de mantıklı gözüküyor. Fakat bir de yazara danışayım diyor! Unamuno ona intihar edemeyeceğini, çünkü zaten yaşamadığını, gerçek değil kurgusal bir varlığının olduğunu söylüyor. Ölmek için, önce yaşıyor olmak lazım! Roman kahramanı ise yazara asıl yaşayanın kendisi olduğunu, Unamuno'nun “Augusto'nun öyküsünün dünyaya gelmesi için bahaneden başka bir şey olmadığını” söyleyerek itiraz ediyor. Don Kişot, Cervantes, hangisi daha gerçek?

Romancı, geleceğin tarihini yazar. Peyami Safa, bir muhafazakâr olarak benim de ruhumu okşayan bir kurgu ortaya koymuş olsa da, *Fatih-Harbiye* ile kızı değil babayı; geleceği değil geçmişi kurtarıyor.

Sis'e boğulan *Fatih-Harbiye* bizi biraz daha meşgul etmeyi hak ediyor!

Roman Batırma Sanatı

Peyami Safa'nın *Fatih-Harbiye*'de ideolojik tarafgirlik yüzünden sanatına yazık ettiğini yazdıktan sonra, Cemil Üzmez'in katkısıyla, aslında Peyami beyin de romanından memnun olmadığını öğrendim. Fakat gerekçelerimiz çok farklı. Peyami Safa, fikir değiştirdiği için romanını beğenmiyor; bense sanatı fikre alet ettiği için *hakikatı göremez olduğunu* söylüyorum.

Fatih-Harbiye'yi okurken, şu satırları iki kere çizmişim: "Türkiye konservatuarından alaturka musiki kısmının kaldırılması çok yanlış bir harekettir. Unutmayalım ki bu kararı verenler ve tatbik edenler, evlerinde ve meclislerinde alaturka musikiden başka bir şey dinlemiyorlar ve kararlarında samimi değil, sadece, şekilperesttirler, günün estetik cereyanlarını bilmiyorlar."

Bu fikrin doğru olup olmadığını tartışmıyorum. Önemli olan, devrim uğruna kellelerin uçurulduğu bir dönemde, bu kadar ciddi bir kararı verenlerin *samimi yetsiz ve cahil* olduklarını söyleyebilmektir. Daha önce İsmail Kara'dan Peyami Safa'nın DP

döneminde *Türk İnkılabına Bakışlar* kitabında önemli değişiklikler yaptığını iştmişti. 1931 yılında, 32 yaşındaki bir muharririn yukarıdaki satırları gerçekten yazmış olduğundan kuşkulandım ve kitabın ilk baskısını arayıp buldum. Kelimesi kelimesine aynı; bravo!

Fakat Cemil'in notundan öğreniyorum ki, dört yıl sonra, Rauf Yekta Bey'in ardından *Hafta* mecmuasında şunları da yazmış: "Musiki diye bildiği şey, Farabî'den Hafız Ahmed Efendi'ye kadar Arab, Acem, Bizans ve Osmanlı nazariyelerinin küfünü silmekten ibaret; musiki diye sevdiği şey, bir Mevlevî dergâhının teke kokan ağır ve bulanık havası içindeki mevzun iniltilerden ve horlamalardan ibaret." Yirmi yıl sonraysa, Robert Kolej'de yaptığı bir konuşmada tam bir Batıcı cengâverdir üstad: "Musikiyi düşünelim. Eğer Türk ruhu bezgin, baygın ve daima bir teslimiyet, bir mağlubiyet hüznü taşıyan alaturka musiki ile ifade edilen ruh ise, bunun bizim tonal sistemimizden ayrı, çeyrek sesimizden mahrum, polifonik Batı musikisi tekniği ile ifadesi imkânsızdır. Zannediyorum ki Batı tekniğini alırken ruhumuzu da biraz ona doğru yaklaştıracğıız ve baygınlık verici, iradesiz ve teslimiyetli hislerimizden ayrılacağız." Muhafazakârlığı büsbütün elden bırakmamak için de ilave eder: "Fakat bunu yaparken, bizim büyük rüyalar ve kahramanlıklarla dolu, yüksek plânlara ve Allah'a bağlı tarihimizin ruhuna ve geleneklerine sadık kalacağız. Çünkü materyalist Avrupa'nın makineleşmiş, sertleşmiş ve kurumağa yüz tutmuş ruhuna kendimizi kaptırmayacağız."

Burada maksadım Peyami Safa'nın müzik görüşündeki değişimi tartışmak değil. "Batı tekniğini alırken ruhumuzu da biraz ona doğru yaklaştıracğıız" ifadesinin ipuçları zaten *Fatih-Harbiye*'de vardı: "Şark ve Garp, mütevasıl kaplardaki su gibi birbirlerinin eksik taraflarını tamamlamak suretiyle, hem bugünkü müthiş kültür buhranını halledecek, hem de yeni terkiplere doğru gideceklerdir." Fakat genç Peyami bu yeni terkiplere Garb'ın bizden daha fazla muhtaç olduğunu düşünüyordu: "Garp medeniyetinin içinde Şark unsurları ve Şark medeniyetinin içinde Garp

unsurları yok mudur? Her şey bir derece meselesidir. Bugünkü Garp medeniyeti, gittikçe, terkiğine daha fazla miktarda karışan çeliği hazmedemiyor ve kusmak istiyor. Onu makineleşmekten ve büyük sanayiinin barbarlaştırıcı, hayvanlaştırıcı tesirlerinden kurtarmak için, terkiğinde Şark unsurlarının çoğaltılması lâzımdır.”
Özet: Biz baygınlık verici, iradesiz ve teslimiyetli hislerimizden sıyrılıp Batı'ya yönelirken; Batılılar da sanayiinin hayvanlaştırıcı unsurlarından sıyrılmak için bize doğru gelmeliydi.

Tekemmül Etmeyen Mevzuu Değil, Metot

Peyami Safa 1935'te verdiği bir mülakatta “bir tramvay hattıyla iki kıtayı, iki metafiziği ve iki hayat anlayışını birbirine bağlamaya özendiğini”, ancak mevzuun tekemmül etmediğini, bu bakımdan *Fatih-Harbiye*'yi “natamam bir müsvedde telakki ettiğini” söyler. (Beşir Ayvazoğlu, *Peyami*, s. 246.) Romanın bir müsvedde olarak kaldığı doğru, fakat sebebi yukarıdaki metafor değil. Bir tramvay hattıyla iki kıta, iki metafizik, iki hayat anlayışı bugün bile ayrılabilir. “Kasımpaşalı Recep,” Haliç'e tepeden bakan Şişli'nin korkulu rüyası değil mi hâlâ? Tekemmül etmeyen mevzuu değil, romancının metodu. Kahramanlarının kaderine dilediği gibi hükmedebileceğine dair inancı, yahut despotluğu. Unamuno'nun *Sis* romanına bunun için atıfta bulundum.

Malum, intihar etmeye karar veren Augusto, yazara müracaat edince, ona intihar edemeyeceğini; çünkü varlığının gerçek değil, kurgusal olduğunu söyler. “Benim zihnimin, zekâmın dışında yoksun sen.” Augusto ise tam tersini düşünmektedir: “Benim ve uydurduğunuzu sandığınız öteki şahısların dışında hiçbir kimliğiniz, varlığınız yok sizin. Keyfinize tâbi olamam. Hayal mahsulü dediğiniz şeylerin de bir iç mantıkları vardır. Bir roman yazarı, yarattığı bir şahsa aklına esen her şeyi asla yapamaz. Bir hayal yarattığı, sanatın yerinde bir kanununa göre, hiçbir okuyucunun beklemediği şekilde hareket edemez. En zor ilim, kendini bilmektir.

Bir yazar için, kendini bilmekten daha zor olan şey, yarattığı yahut yarattığını sandığı kişileri kavramak, anlamaktır.”

Tartuşma kızınsınca, Augusto yazarı (Unamuno'yu) öldürmek istediğini söyler. Yazar şaşkındır: “*Beni? Sen? Yaratıklarından birinin eliyle öleceğim, öyle mi?*” Bu küstah ve anarşist tavrından dolayı, intiharını istemediği kahramanını öldürmeye karar verir Unamuno. Bu sefer de Augusto fikir değiştirir ve yaşamak ister. “Yaşamak istiyorum. Ben, ben olmak istiyorum, *ben, ben, ben.*”

Unamuno: İmkansız, olamaz! Yazdım bir kere, dönemem.

Augusto: Demek (yaşamamı) istemiyorsunuz, hayal yarattığı olarak öleyim, öyle mi? Pekâla, ama siz de ölecek, geldiğiniz hiçliğe döneceksiniz. Siz de, hikâyemi okuyacakların hepsi de. Tanrı, rüyasında sizi de görmez olacak artık.

Sonra kendi kendine düşünür Augusto: “Neden var olmayacakmışım? Farz edelim ki bu adamın, beni rüya halinde gördüğü, beni hayalinde yarattığı doğru... Ama ben, öteki insanların, hayatımın hikâyesini okuyanların hayalinde yaşamıyor muyum ve ben birçok insanların hayalinde yaşıyorsam eğer, işte bu, sadece bir kişinin değil de birçoklarının meselesi olan bu şey, gerçek değil midir? ... Hayır, ölemem ben! Ölümsüzüm ben! Tek ölümsüzlük, benim gibi ne doğmuş ne de var olmuş bir yaratığın ölümsüzlüğüdür. Bir hayal yarattığı bir fikirdir, fikirse ölümsüzdür.”

Fatih-Harbiye'nin Neriman'ı, 1920'lerden 2020'lere “birçoklarının meselesi” olan “gerçek bir şey” idi; Peyami Bey romanın sonlarında onu bir oyuncağa çevirdi. Roman kahramanları kukla değildir!

Başka bir roman üzerine yaptığımız bir dersten sonra, mahçup tavırlarla yanıma yaklaşan bir öğrenci, heyecanımdan çok etkilendiğini, fakat nihayet *bir kitapta* yazılan bir olaydan bu kadar etkilenmeye, onu bu denli mesele edinmeye bir türlü anlam veremediğini söyledi. Unamuno da benzer bir tepki almış olmalı ki, ev hizmetçileri Ludivina ile Domingo'ya, efendilerini

gerçek hayata çekme görevi verir. Yazarla tartışmaktan yorgun ve aklıkarışık ayrılan kahramanımız, ev ahalisine yakınır:

Augusto: Ben yokum Ludivina! Ben mevcut değilim. Bir hayal yarattığı, bir *roman* kişisiyim ben.

Ludivina: Fakat bunlar kitap lafları!

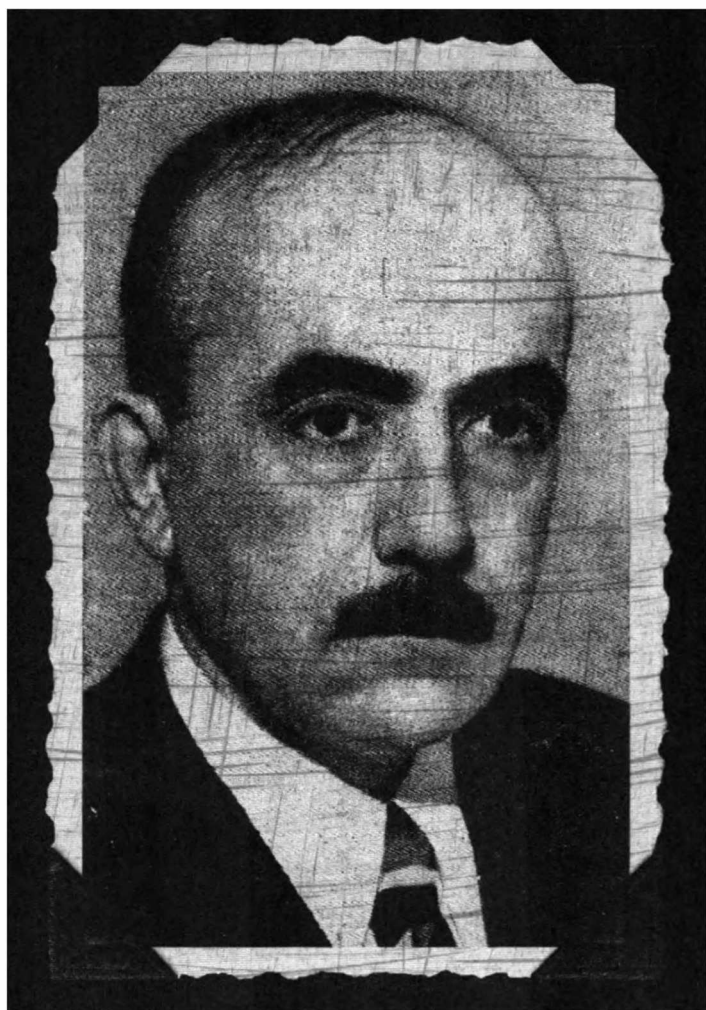
Domingo: En iyisi uyumak. Biraz uyursanız geçer. Hepsi, kitaplarda okuduğunuz şeyler...

Augusto: Kitaplarda olmayan ne var Domingo? Kitaplar, kelimeler olmadan bir şey olur mu?

Olmaz tabii! Neriman'ın yerinde Augusto olsaydı, kaderimle gelişigüzel oynamayın, derdi Peyami Beye, “Öldüğünüz vakit ruhunuz, yaşamasına bende devam edecek.”

Yakup Kadri
ve
Panorama

Roman'tık İktisat

İktisadî konuların romanlarda enine boyuna ele alınması zor elbette. Fakat modern çağ bir iktisat çağı, roman da bu çağın en sadık aynası. Romancı “zamanın ruhunu” kavramışsa, en çetrefil iktisadî meselelere değinmeden edemez. Defoe'dan Dickens'a, Balzac'tan Zola'ya, Gogol'dan Tolstoy'a, Goethe'den Thomas Mann'a, Melville'den Mark Twaine'e kadar İngiliz, Fransız, Rus, Alman ve Amerikan romanının zirveleri neredeyse Adam Smith kadar iktisadî gerçekliğe vakıftılar. Bizde de A. Midhat Efendi'den Halid Ziya'ya, Yakup Kadri'den Kemal Tahir'e, Tanpınar'dan Adalet Ağaoğlu'na ve Orhan Pamuk'a kadar birçok romancımız, iktisadî konuları eserlerinde ustaca işlediler. Roman, ekonomi politüğün eleştirildiği, yer yer savunulduğu ve bu iki karşıt duruşun toplum vicdanına etkidiği bir “bilgi alanı” olageldi. Bunun en az farkında olanlar, iktisatçılardır!

Günümüzde, başta dev kamu bankaları olmak üzere, çeşitli devlet kuruluşlarının Varlık Fonu'na devredilmesiyle Türkiye'de yeni bir tartışma başladı. Kimileri bu girişimi “paralel bir hazine” diye

nitelerken, kimileri de “bize özgü, yeni ve olumlu bir devletçilik” olduğunu söylüyor. Olumlu olup olmadığını elbette zaman gösterecek. Fakat yeni olmadığı kesin. “Cumhuriyet” saatini 90 yıl geriye aldık. Çözümü zor bir bilmece.

1923-38 dönemini Kemalist bir asr-ı saadet sayan Yakup Kadri de, *Panorama* başlıklı romanında, o dönemin devletçiliğinin “çözülmez bir bilmece” olduğunu söylüyordu. “Bunu kimimiz tekellik, kimimiz devlet kapitalizmi, kimimiz de bir nevi sosyalizmle karıştırıyoruz. Oysa ki, bu ne o, ne öbürüdür. Türk devletçiliği, yalnız Türk milletin ekonomik bünyesinden doğma ve yalnız onun ekonomik zaruretlerine cevap veren bir sistemin adıdır. Bunun tarifini Batı dünyasının ve Batı ilminin hiçbir kitabında bulamayız.”

Tolstoy’un uyumsuz karakteri Levin de “Batı iktisat biliminin kitaplarında” aradığını bulamıyordu. Liberal veya sosyalist ekonomik-politik kitapların hepsini okuyor fakat Rusya’nın problemini çözecek hiçbir şey göremiyordu. Liberallerin yazdıklarında “yalnızca Avrupa ekonomisinden çıkarılmış yasalar” vardı; sosyalist eserlerde ise “hoş ama gerçekleşemeyecek hayaller.” Ama ne biri ne de öbürü “Rus köylüsünün ve toprak sahiplerinin, milyonlarca hektar toprağı ne yapmaları gerektiğinden” söz etmiyordu. (*Anna Karenina*)

Yakup Kadri, *Panorama*’da önce (pek içaçıcı olmayan) bir durum tespiti yapıyor: “Türk milleti, siyasî istiklalini kazandığı gün, Kurtuluş Savaşı’ndan daha çetin bir davayla karşılaştı: Ekonomik kalkınma davası... Bu, silahla, yigitle halledilir bir dava değildi. Bunun için muayyen bir bilgiye, bir tekniğe, bir sermayeye (yani birikmiş bir millî zenginliğe) ihtiyaç vardı. Bu memleketin halkı ise bunların hepsinden mahrumdu; daha doğrusu bunların hepsi şu memleketle hiçbir manevî bağlantısı olmayan bir sürü yabancı unsurların elindeydi. Para, yabancı bankalardaydı. Fabrikalar yabancılarındı. Tüccar, bezirgân, hatta esnaf sınıfını teşkil edenler yabancıları. Şu İzmir şehri, diğer birçok deniz

kenarı şehirlerimiz gibi, bir kozmopolit limandı. Burada oturan bir Mösyö A, bir Mister Z, Türkiye'nin malî ve iktisadî mukadderatı üzerinde Babıali'nin herhangi bir vezirinden, herhangi bir nazırından daha çok nüfuz sahibiydi. Buğday, arpa, pamuk, tiftik, incir, üzüm, vesaire, vesaire fiyatlarını bunlar indirip bunlar çıkarır, bütün pazarlarımızda bunların arzu, irade ve menfaatleri hüküm sürerdi. Bunlar köylülerimizi birer köle gibi çalıştırır ve çiftlik ağalarını birer kâhya gibi kullanırdı... İşte Kemalist rejim, Osmanlı İmparatorluğu'ndan böyle bir Türkiye'yi devraldı. Ne bellibaşlı bir tüccar sınıfı, ne zengin diyebileceğimiz bir zümre, ne toprağına ve emeğine hakkıyla sahip bir müstahsil tabakası... Bütün bu boşlukları devletin doldurması lazım geliyordu. Ekonomi sahasında henüz emeklemeye bile başlamamış olan bu çocuğa devletten başka vasilik edecek kimse yoktu."

Aradan geçen 90 küsur yılda bilgi, teknik, sermaye.. "bir sürü yabancı unsurların" elinden, Türklerin eline geçti. Tüccar, bezirgân, hatta esnaf sınıfını teşkil edenler artık yabancılar değil. Fakat özellikle finans ve teknolojiye, ciddi açıkları olan bir ülke olmaktan kurtulamadık. "Üst Akıl" hâlâ ülkemizde finans manipülasyonları yapıyor. Bu sefer, bu manipülasyonların kurbanı olabilecek girişimcilerimize bugün de "devletten başka vasilik edecek kimse yok." Diyor ve makarayı başa sarıyoruz!

Yakup Kadri, *Panorama*'yı İnönü devrinde kurguladı, Demokrat Parti iktidarında yayınladı. Asla ölmeyeceğine inandığı Mustafa Kemal'e adeta tapmakta; İnönü'den ise nefret etmekteydi. Onun dönemini şöyle anlatır: "İnkılap donmuş, taş kesilmiştir. O, daha bülüğe ermeden, daha ilk adımında ihtiyarlamış; Arterio-Sklerosis illetine tutulmuş, daha doğrusu bir nevi çocuk felcine uğramıştır... Heyhat! Dünkü kahraman inkılap önderleri bile bugün ipekli robdöşambırlarına bürünmüş, fağfur banyolu kâşânelerinden dışarıya başlarını uzatmak istemez oldular."

Devrim önderleri keyiflerine düşkün soytanlara dönmüşse, kimbilir halk ne hâldedir? "Halk ise, Tih Sahrası'nda kılığa uğramış

Ben-i İsrail gibi eli böğründe, gökten inecek kudret helvasını bekliyor ve ümitlerinin boşa çıktığını görünce Musa'dan yüz çevirip ve onun gösterdiği nice mucizeyi unutup homurdanmaya başlıyor. Musa şimdi çölde tek başına kalan bir adamdır."

Yakup Kadri'yi en çok üzen gelişmelerden biri de, Anadolu Türklüğünün yükselişine bel bağlayan Balkan muhacirlerinin, tıpkı Türk Baharına bel bağlayan bugünkü Arap Baharı gençleri gibi, yaşadığı düş kırıklığıdır. Üsküplü genci şöyle konuşturur: "Biz daha çocukken iştirdik, Türkiyede bir inkılap olmuş, ileri ve halkçı bir rejim kurulmuş, bunun adına *Kemalizm* derlerdi, hâlâ da böyle derler ve bunu, *bütün geri kalmış ve köle milletleri irtica zincirinden ve emperyalizm boyunduruğundan kurtaracak bir hidayet yolu* telakki ederler. Kemal Paşa'nın bir gün gelip bizi de yabancı cevrenden kurtaracağı kanaatindedirler. Ben gözlerimi böyle bir imanın ışığı içinde açmıştım. Oysaki... oysaki, buraya geldikten sonra, hem bu ışığı, hem de Kemal Paşa'nın izini kaybettim." (Vurgu benim.)

İnönü devri bu kadar kötü müydü? Dönemin yansıının zaten savaşıla geçmiş olması, Milli Şef'i biraz olsun mazur göstermez mi? Hayır! Yazar, Ebedî Şef'e öylesine bağlanmıştı ki, ondan sonraki yılları kapkaranlık görmektedir. Çünkü ışığın kaynağı 1938'de kurmuştur. Yakup Kadri'nin Atatürk'ün Dolmabahçe'ye defnini tasvir eden satırları, efsane veya kutsal kitaplardaki tasvirleri aratmıyor:

"Burada artık ne Fuat, ne Turgut, ne Ali, ne Veli, ne Hayim, ne İstefan, ne Yorgi; ne de Ayşe, Fatma vardı. Bunların her biri kendi benliğini, kendi cinsiyetini, kendi vazifesini, kendi keyfini gecelik esvabıyla birlikte evinin bir dolabına asıp yepyeni, bambaşka bir insan olarak buraya gelmiş; birken bin, binken onbin, onbinken ellibin, yüzbin olmuştu... Bütün bu insanlar, buraya, o bir tutam kemikle bir parça deriden, bir dev çıkarmak, bir dev yaratmak için toplanmışlardı... Bu yığınlar, şu anda, dünyaya yeni bir mit getirmenin doğum sancılarını çekiyordu. Ak sakallı bir adam, durmadan ağlayan bir genç kadına dönüp: Ağlama kızım,

ağlama, dedi. Böyle bir ölüm ne cihangirlere, ne evliyalara nasip olmuştur. O, asıl mertebesine, şimdi erişiyor.”

Atatürk, asıl mertebesine bu büyük halk ilgisi ile erişse de, geride kalanlar ne yapacaktı? “O büyük adamın ölümü, Fuat’a bir şeyin sonu gibi değil, bir şeyin başlangıcı gibi göründü. Neyin başlangıcı? O adam, Fuat’ın kafasında yalnız bütün fikir sistemini, bütün dünya görüşünü kaplayan bir genişlik ve derinlik almaya başlamamış, onun gönlünü de bir acayip, bir mistik aşkla doldurmuştu.”

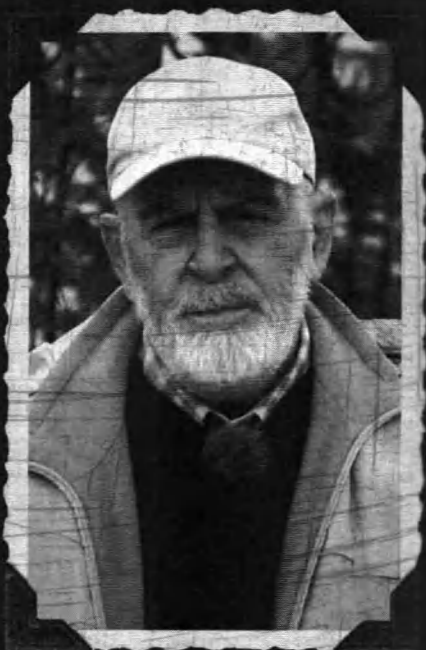
Görüyorsunuz, Yakup Kadri’nin roman’tık iktisatı önce gayet realist tespitlerle başlasa da romantik bir sonla noktalanıyor. Ne demişti Eliot: “What might have been and what has been / Point to one end, which is always present.” (Olabilecek ve olmuş olan/ Daim varolan bir sona işaretler.)

Sezai Karakoc
Ötesini Söylemeyeceğim

Mustafa Kutlu
Huzursuz Bacak

Ahmet Hamdi Tanpınar
Huzur

Krize Karşı Kanaat Ekonomisi

Sosyal sistemler kriz uğraklarından geçerken, dört bir yandan “kurtarıcılar” zuhur eder. Kurtarıcıların kimi sistem-içi restorasyon önerirken, kimi sistemin iflas ettiğini, alternatif bir yapılanmaya geçmeden “kurtuluş”un muhal olduğunu söyler. Alternatiflerin bir kısmı salt rasyonel, bir kısmı mistik, bir kısmı da romantik olur. Her öneri sahibi, sesine kulak verenlerle bu kubbede hoş bir seda bırakmaya çalışır.

Küresel finans krizi etkisini göstermeye başlayınca, sistem-içi restorasyon yeni-Keynesçilik tarzında sesini yükseltmeye başladı. Görünmeyen el görevini yapamayınca, görünen el (devlet) devreye girmeliydi! Sistem muhaliflerinden bir kısmı (salt akılcılar diyelim bunlara) Marx’a sarıldılar; bir kısmı (haydi bunlara da mistikler diyelim) İslamiyet veya başka bir dine. Marksçılık, kapitalizm adını verdiğimiz modern ekonomik örgütlenmenin temeli sayılan mülkiyetçiliğe son vermek suretiyle problemi kâğıt üzerinde çözme girişimiydi. Bu yaklaşımla kurulan sosyalist düzenler, mülkiyet üzerindeki egemenliği *ekonomik* bir sınıftan alıp, daha kaba *politik* bir sınıfa verdiler.

Başta İslamiyet olmak üzere dünya dinleri ise temelde herhangi bir tarihsel sistemin problemlerini çözmeye değil; insanogluunu, bu dünya hayatını aşan ebedi bir kurtuluşa erdirmeye taliptir. Din, cenneti şimdi ve burada gerçekleştirme “projesi” değildir. Müslüman kalarak kapitalist bir sisteme daha iyi işlerlik kazandırmak veya Budist ilkelere bağlı iken daha üretken bir kapitalist yapı kurmak söz konusu edilemez. Kapitalizm, belirli bir tarihsel uğrakta belirli bir sosyo-kültürel varlığın kendi hayat sahasını yerküre çapında genişletme arayışının sonucudur. Bu arayışı medenilik (veya modernlik) diye niteleyip; gerçekte sömürmeye çalıştığı insanları medenileştirmenin kendisi için bir borç (*beyaz adamın yükü*) olduğunu belirtmekten de geri durmadı.

Medenileştirme/modernleştirme süreci II. Dünya Savaşı'ndan sonra hızlandı. Merkezdeki kapitalist yapılarla bütünleşen her ülkenin bir “Küçük Amerika” olabileceği vehmi doğdu. Yeni ekonomik sistemin mahiyetine akıl erdiremeyen çoğu din adamlarının bile “medenileşme”ye can attıkları bu ortamda, doğal duruşlarına (*ellerinin bilgisine*) güvenerek direnebilenler galiba sadece şairler oldu:

Ellerime bakıyorum ve ellerimin benden bilgili
Bir hayli bilgili olduğunu biliyorum
Sizin def olup gitmenizi istiyorum işte o kadar
Ali de istiyor ama söylemekten çekiniyor
Halbuki siz insanı öldürmezsiniz değil mi?
Gidin ve öteki yabancıları da beraber götürün
Tuhaf ve acayip şapkalarınızı da beraber götürün e mi
Boynunuzdaki o uzun ve süslü şeritleri de
Kirli çamaşırları tahta döşemelerin
Üzerinde bırakmamanızı yalvararak isteyeceğim
Yalvararak isteyeceğim diyorum Medenî Adam.

Sezai Karakoç birçok şeyin ötesini söylediği bu “Ötesini Söylemeyeceğim” başlıklı şiirini yazdığında 20 yaşında bir üniversite öğrencisiydi. Yıl 1953'tü; modernleşme teorileri üniversite hocaları tarafından birer amentü gibi ezberletiliyordu. Şiirin kahramanı on yaşındaki Tunuslu çocuk, Fransız Medenî adama hem

meşdan okuyor, hem yalvarıyordu. Özellikle Medenî Adam'ın kirli çamaşırlarını tahta döşemelerin üzerinde bırakmamasını istiyordu. Bunun ne zararı olabilirdi?

Siz bilmezsiniz size anlatmak da istemem
Kardeşim Ali gömleğini mutlakaya giyecektir
Halbuki ben Bay Fransız sizin gömleğini
Hatta Matmazel Nikol'un o kırmızı ipekli gömleğini
Bile giymek istemem istemeyeceğim.

Tanpınar-Karakoç-Kutlu

Ahmet Hamdi Tanpınar bu şiirden beş yıl önce *Huzur* romanını yazdı, Mustafa Kutlu 55 yıl sonra *Huzursuz Bacak* başlıklı uzun hikâyeyi. Tanpınar, çalışma düzenini kuramamış bir toplumda huzur arayan bir huzursuzdu; Kutlu, çalışmayı köşe dönmeyle örtüşüren bir toplumda huzursuz bacağının tıklamalarına tahammül eden bir huzurlu. Bir kanaat ekonomisine, daha doğrusu aristokratik bir huzur ekonomisine doğru kanat çırpın yaralı bir kuş. Yunus misali, huzuru yarasında. "Yüdüml, yaramı sildim/Yaram kimdendir, bildim!" Yaz ortalarındaki bir sohbetimizde, "Bitirmek üzere olduğum uzun hikâyenin sonunda, sana yüklediğim bir görev bulacaksınız" demişti. Kitabı okuyunca görev tanımım netleşti: Bir "kanaat ekonomisti" olacaktım!

Kapitalizm, binyılların kanaat ekonomisini yerle bir eden, insanlık tarihinin en devrimci, en dönüştürücü toplum sistemi. Beşerin psikolojisini, biyolojisinin yerine ikame etti. Türkçesi: İnsanoğlunun şehvet ve arzularını, ihtiyaç derecesine yükseltti. Gerçi farklı gömlekler giymek isteyen Ali'ler her zaman, her toplumda mevcuttu. Miladi 8. yüzyılda bile bir Çin bilgisi, eşya peşinde koşturan insanları birer yük hayvanına benzetiyordu: "Yük hayvanı, eşya taşımayı seven bir böcektir. Nerede bir şey bulursa alır, başını kaldırır ve taşır. Eşya ne kadar ağır olursa olsun o gene taşır. Zamanımızın aç gözlü insanları da evlerini doldurmak için, ellerine düşebilen her şeyi alırlar; bunun kendileri için nasıl bir yük olduğunu düşünmezler. Hep korktukları, yeter derecede malları olmamasıdır. Görünüşte kudretli ve büyüktürler, onlara insan derler. Fakat ruhlanna bakılırsa küçücük şeylerdir. Acınacak şeyler!"

Kapitalizm her toplumdaki bu az sayıda “küçücük, acınacak şeyler”i genelleştirdi. Bütün toplum “yeter derecede malları olmamasından korkan” yük hayvanlarıyla doldu. Kapitalizm öncesinin tipik ekonomik aktörü olan zanaatkâr (esnaf), hem üretici hem tüccardı. Toplumun en temel ihtiyaç maddelerini, en kaliteli şekilde üretip *hem para hem dua* kazanmak istiyordu.

Kapitalizm, insanların temel biyolojik ihtiyaçlarının karşılanmasına değil, sermayenin büyüme ihtiyacının giderilmesine odaklı nevezuhur bir ekonomik sistemdir. Daha doğrusu, insanoğlunun ihtiyaç hiyerarşisini tepetaklak eden yeni bir medeniyet. Soyluluğu, biricikliği temsil eden imzaların yerine, sürüye mensupluğu cilalayıp pazarlayan markaların medeniyeti. “Terziler birer sanatkârdır ve imzaları vardır değil mi? Oysa marka kolektif bir çabanın ürünüdür. Aslına bakarsan o da bir nevi konfeksiyon. Marka sahibi şirket, markalı pantolonu giyen erkeği veya marka parfüm sürünen kadını bütün dünyadan devşirdiği sürüsüne katıyor. Kovboyların sığırları damgalaması gibi... Oysa imza şahsî ve muhteremdir. Tekdir, biriciktir. Marka insanların şahsiyetini siler, onları tek-tip yapar. İmza çeşitliliktir. Şahsiyetin muhafazası, kimliğin ispatıdır.”

Kutlu'nun romanı bu ve benzeri önemli tespitlerden sonra bizi aristokratik bir çözümün eşğine getirir: Dededen kalma çiftlikte doğal üretim. “Adem Efendi'nin eşi bir tabak çilek getirdi. Bu nasıl bir çilektir arkadaş? O tat, o dirilik, o koku. Üzerinde ne ilaç, ne hormon. Dibiindeki gübre doğal. Eh tamam öyleyse, yapacağımız iş malum olmuştur. Bu çiftlikte kalacağız, organik meyve ve sebze yetiştireceğiz.”

Tıpkı dedelerimiz gibi! Tanpınar da kültürel bakımdan dedelerin tarzına bağlıydı. “Biz buyuz; Nevakâr'ız, Mahûr Beste'yiz. Onların içimizdeki yüzleri, bize ilham edecekleri hayat şekilleriyiz. Bursa'da musîkî, şiir, tasavvuf hep iç içe konuşuyor! Taş dua ediyor, ağaç zikrediyor.” Bu dua ve zikre rağmen, *Huzur* yazarı akla sımsıkı yapışmıştır: “Beni iyi anla! Mistik olmuyorum. Belki bir aydınlığa, realitenin kendisi olan bir düşünceye bağlanıyorum. Kendimizi tanımamızı ve sevmemizi istiyorum... Ancak bu suretle insanı bulabiliriz. Kendimiz olabiliriz.”

Huzur'un huzursuz kahramanı İhsan'ın bu fikirleri arkadaşlarının kafasını karıştırıyor. Diyorlar ki: Bir taraftan insanın ve manevî kıymetlerin etrafında ısrar ederken, öbür taraftan cemiyet içinde bir kalkınma işi ile uğraşılıyor, her şeyin başında iş hayatının tanzimini istiyorsunuz. Bu çok maddede kalmak olmuyor mu? İhsan'ın cevabı kocaman bir hayırdır: "Biz bir taraftan bir medeniyet ve kültür buhranı içindeyiz; diğer taraftan bir iktisadî reforma ihtiyacımız var. İş hayatına açılmamız lâzım. Bunlardan birini öbürüne tercih edecek vaziyette değiliz. Buna hakkımız da yok. İnsan birdir. Çalıştıkça ve bir şey yarattıkça kendisini bulur. İş mesuliyeti, mesuliyet düşüncesi insanı doğurur."

Melekleri Ekonomiye Dâhil Edin!

Kutlu'nun kahramanı ferdî bir çözüm peşindedir, Tanrı'nar'ınki içtimaî. Kutlu önerdiği ferdî çözümle mutmain olmamış ki, kahramanına bir de *Kanaat Ekonomisi* kitabı yazdırtmak istiyor. Fakat şeytanın eli boş durur mu? "İçimdeki şeytan derhal harekete geçti. Diyelim ki kitabı yazdın. Ortaya işe yarar bir fikir attın. Buna kim sahip çıkacak, kim uygulayacak? Kitap rafta kalacak, sen boşa kürek çekeceksin. Hepimizin içinde böyle bir şeytan yaşar. Bizi hayra hizmetten alıkoymaya çalışır. Havanı alırsın şeytan efendi. Bu rüzgâr, bu çiçekler, bu ağaçlar benden yana. Ben artık sevincini bulmuş biriyim. Bu kitabı Allah'ın izniyle yazacağım, sonra götürüp denize atacağım."

Yirmi yaşındaki Karakoç'un on yaşındaki Tunuslu kahramanı da şeytanın farkındadır. Fakat onun şeytanının adeta eli kolu bağlıdır. Yağmur (rahmet) yağınca deliğinden çıkamaz:

Siz şeytanı çok seviyorsunuz galiba Bay Yabancı
Siz şeytanı niçin bu kadar çok öpüyorsunuz
Kabul ediyorum sizinki bizimkinden daha güzel
Ama bizimki sizinkinden daha efendi daha utangaç
Onu hiç görmedim o bize hiç gelmiyor
Hele yağmur onu hiç deliğinden çıkarmıyor sanıyorum
Ben yağmuru çok seviyorum Bay Yabancı

Yağmur rahmettir, şeytanı deliğinden çıkartmayan ilahî müdahale. Buna mazhar olabilmek için “yaşama sevinci”ni bulmak lazım. Müslüman bir toplumda yaşama sevinci ölüm bilincine sarılı olarak gelir:

Sizin Matmazel bir ölse siz onu bir daha göremezsiniz
Halbuki bizim ölülerimizi teyzem görüyor
Onlarla konuşuyor onlara ekmek veriyor
Onlar ekmek yiyor anladın mı Bay Yabancı
Matmazel bir ölse ona kimse ekmek vermez
Onun için gidip şapkalarınızı da beraber götürün.

Kutlu'nun “yaşama sevinci”ni bulmuş kahramanı, kitabını Allah'ın izniyle yazıyor, sonra götürüp denize atıyordu. İnsanlar fark etmese bile, melekler fark edecekti. Karakoç'un melekleri de “bir demir parçasının üzerine oturmuş, her biri bir damla atmıyor muydu ağağıya?”

İşte yağmur bunun için yağıyor
Ben bunun için yağmuru seviyorum
Yağmur bizim için yağıyor
Çalılar için Süleyman'ın tabancası için
Kalkıp gidin kırmızı kiremitler üzerine
Bizim tahta evin üzerine yağmur yağıyor.

Tanpınar yaşasa Karakoç ile Kutlu'nunkine “mistik yaratıcılık” derdi. O, bir nevi mistikliği de içeren “rasyonel yaratıcılık”tan yanaydı: “Evvelâ işin açılması, genişlemesi, cemiyetin ve hayatın yaratıcı vasıflarını tekrar kazanması lazım”dı.

Kutlu'ya söz: Allah'ın izniyle *Kanaat Ekonomisi*'ni yazacağım. Orada melekler aslî bir yer tutacak. Şeytan da olacak tabii, o da bir melekti çünkü! İçinde şeytan olmayan bir iktisat kitabı, hatta herhangi bir “hayat bilgisi” kitabı yazmak mümkün değil. Ona uyup yasak meyveyi tattığımız günden beri kutluk paradigması ile yaşamaya mahkumuz. Yani Allah bize ne kadar nimet bahşederse etsin, gözümüz doymaz! İktisat ilmi bu gözü doymazlığın teknik analizidir. Tanpınar'ın akılcılığı kalp ağrısını gidermiyor.

ROMAN DİLİYLE İKTİSAT

MUSTAFA ÖZEL

Roman, gerçeklerle dopdolu hakikatsiz hikâye. Din ve büyüden arınıp, Para'nın büyüüne kapılan bir dünyanın trajik destanı. Hem de *kâğıtparanın*. (Torunum, *bitcoin* diye fısıldıyor, *hikâyepara*!) Kapitalizmin zirve çağında, romancılarımız iktisat bilmez, iktisatçılarımız roman okumaz. Bu kitap bir köprü: Goethe ile Marx'ı, Zola ile Keynes'i, A.Hamdi Tanpınar ile Weber'i buluşturuyor. Toplumbilim yaşlandı, merhaba romanbilim!

Kitapta, eserleri farklı bir bakış açısıyla irdelenen romancılar şunlardır:

Goethe	Dickens
Daniel Defoe	Gogol
İbn Tufeyl	Dostoyevski
Michael Ende	Tolstoy
Balzac	Sterne
Kemal Tahir	Vartan Paşa
Mahmut Makal	A. Midhat Efendi
Emile Zola	Halid Ziya
George Eliot	A.Hamdi Tanpınar
Alphonse Daudet	Peyami Safa
Mark Twain	Unamuno
Jane Austen	Sezai Karakoç
Nathaniel Hawthorne	Mustafa Kutlu
Yakup Kadri	

Mustafa Özel, Ağrı'da doğdu (1956). Boğaziçi Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi'nden mezun oldu (1980). Bankacılık, Sanayi ve Dış Ticaret şirketlerinde yönetici ve danışman olarak çalıştı. Marmara Üniversitesi'nden "İktisat Tarihi" alanında yüksek lisans ve doktora dereceleri aldı. İstanbul Şehir Üniversitesi Öğretim Üyesidir.

